АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
2—3
1984

ISSN 0324-1203

АРХЕОЛОГИЯ

Год. XXVI

2-3

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

1984

Археологически данни за календар в началото на каменномедната епоха

СТЕФАН ЧОХАДЖИЕВ

Възникването и развитието на календарната система у различните народи са били предмет на изучаване предимно в чуждата литература[1]. Натрупаните многобройни изследвания в една или друга степен повтарят проблемите, свързани с възникването на календарите и синхронизацията между отделните календарни системи. Засега остава почти неизследван въпросът за календара през праисторическата епоха. За пръв път в нашата литература се прави предположение за наличие на известна календарна система във връзка с културната сцена от Овчарово[2]. Липсата на конкретни изследвания по този въпрос се дължи както на недостатъчните археологически данни, така и на отдалечеността на епохата.

Една находка от с. Слатино, Кюстендилски окръг[3], хвърля нова светлина върху въпросите, свързани с отчитане на времето през каменномедната епоха. Тя представлява модел на пещ (обр. 1), открит в опожарено жилище от първи строителен хоризонт на селището на дълбочина 0,30 м от повърхността. Моделът има правоъгълна форма и размери на основата 0,17/0,107 м. Височината му е 0,112 м. Отворът на пещта е с овално-четвъртита форма и размери 0,08/0,045 м. Пред отвора е оформена ниска площадка, каквато се наблюдава и при истинските пещи от жилищата на селището. В четирите ъгъла на плоския покрив на пещта има по един антропоморфен израстък, единият от които е отчупен. Схематично, само чрез прищипване са оформени ушите и носа на израстъците, а очите са предадени с врязани кръгчета. Челната страна на модела е била боядисана с червена охра. Върху покрива на пещта има два отвора, маркиращи вероятно димоотводи. Над него се издига триръбеста дъговидна зооморфна дръжка.

Моделът е покрит с врязана украса. Отпред (обр. 1 *а*) под мястото на закрепване на дръжката личат две пресичащи се под остър ъгъл двойки успоредни линии. Този мотив се среща върху много антропоморфни фигурки от неолита и енеолита и е характерен както за района на Западна България, така и за селищата от територията на култура Винча[4]. Върху площадката пред отвора на пещта са нанесени пет луновидни мотива. По челната страна на площадката личат плитки коси успоредни чертички. Лявата стена на модела (обр. 1 *б*) е украсена с врязан меандровиден орнамент. Двойната „стълбичка“ прераства в единична в средата на мотива. Изобразеният меандър може би загатва динамиката на лунните цикли и движението на змията[5]. Тилната част на модела (обр. 1 *в*) е украсена с врязан кос мрежест орнамент с шахматно разположени защриховани полета. Мрежеста е и врязаната украса върху дясната му стена (обр. 1 *г*). Тук обаче запълнените с точки или с чертички полета образуват коси редици.

ФИЛИАЛНА БИБЛИОТЕКА
ИФ

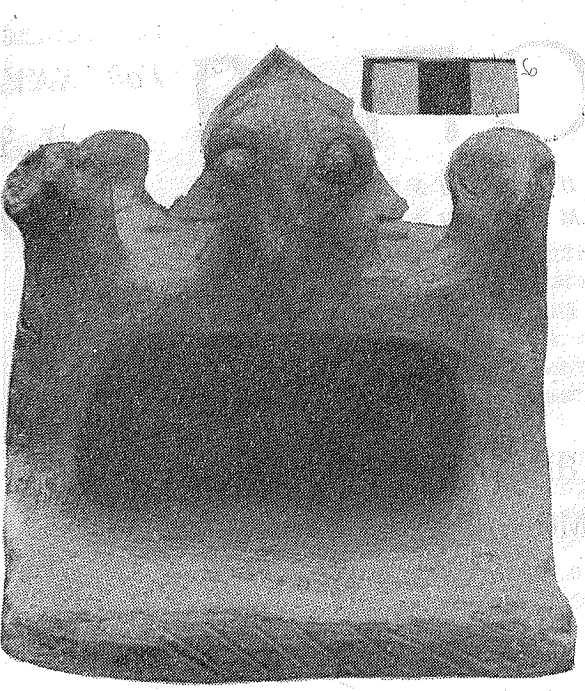

б

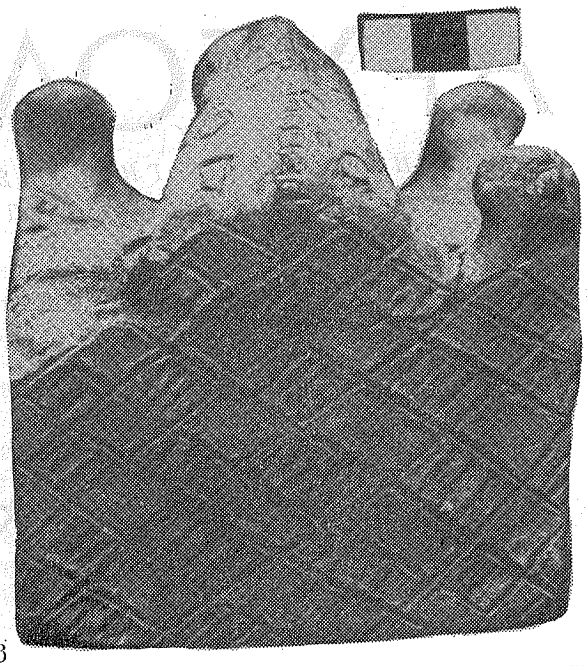

в

б

1

г

●*Обр. 1. Модел на пещ, открит при разкопките на енеолитното селище в м. Чардако при с. Слатино, Кюстендилски окръг: а) отпред, б) отляво; в) отзад; г) отдясно; д) отгоре. Fig. 1. Modèle d'un four découvert lors des fouilles archéologiques du site énéolitique au lieu dit Čardako, près du village Slatino, département de Kjustendil: а) de devant; б) du côté gauche; в) de l'arrière; г) du côté droit; д) d'en haut*

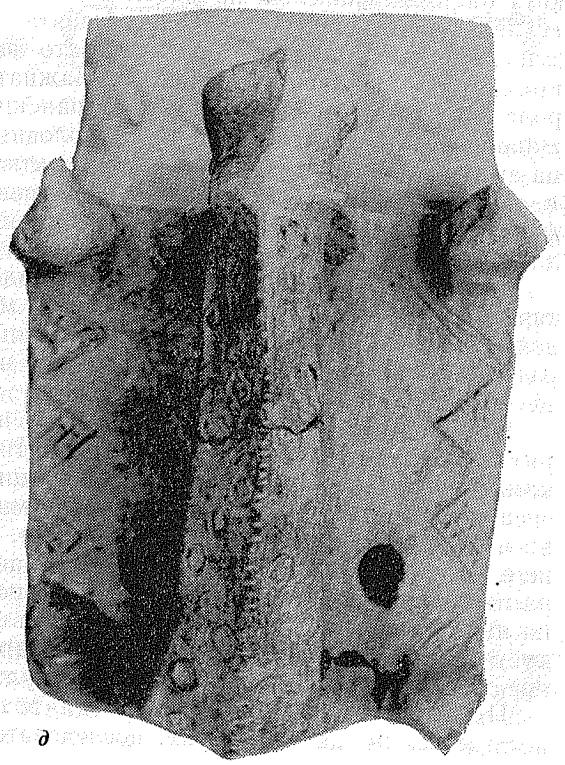

д

Върху покрива на пещта (обр. 1 *д*) личат врязани триъгълници, които се свързват с орнамента от стените на модела. Двете скосени горни страни на зооморфната дръжка са покрити с врязани кръгчета, разположени шахматно, а върху горния й ръб са нанесени напречни насечки.

Особен интерес представлява обстоятелството, че и върху основата на модела (обр. 2 *а*) се срещат врязани правоъгълни полета. Някои от тях са запълнени с различни резки, а други са боядисани с червена охра.

Макар че моделите на пещи и жилища не са изключения сред праисторическия инвентар, засега не са известни точни аналогии на находката от с. Слатино. Най-близък е паралелът с модела от с. Градешница, Врачански окръг[6]. В литературата моделите на пещи и моделите на жилища често се

смесват. Нашите наблюдения показват, че основните критерии за разграничаването на двата вида модели трябва да се опират върху съотношението между дължината и ширината на модела. Тъй като въпросните модели са умалени копия на оригиналите, като пещи следва да се интерпретират почти квадратните или подковообразни форми, а като модели на жилища — находките с удължена правоъгълна форма и подчертано по-голяма дължина. От значение са и украсата, пластичните изображения, формата и големината на отвора, и други елементи. В този смисъл считаме, че находката от с. Градешница определено може да бъде разглеждана като модел на пещ.

Моделите на пещи и жилища са свързани с култа към дома[7] и домашното огнище. Моделът от с. Слатино вероятно има подобно предназначение. Идеята за закрилата на жилището, на „домашното огнище" от разрушение се подсилва и от изобразената върху покрива му зооморфна фигура, вероятно змия — закрилник на дома. Змията като покровител на дома и пазител на всичко, върху което е изобразена, се среща не само в отдалечената праисторическа епоха, но и в по-ново време например в целия славянски фолклор[8]. Фалическата форма на дръжката (обр. 1 *д*) навежда на мисълта за евентуална семантична връзка между идеята за змията-покровителка и за мъжа като закрилник на „домашното огнище"[9]. Важната роля на мъжа в обществения и стопанския живот през този период (първата половина на енеолита) се потвърждава и от откритите в селището в с. Слатино седящи глинени фигурки с подчертана мъжка полова принадлежност.

Зооморфната дръжка е имала и утилитарно предназначение — с нейна помощ моделът е можел да бъде повдиган и държан в ръка обърнат наопаки, за да се наблюдава нанесената върху основата му таблица.

Необичайното място на таблицата и неритмичното разположение на орнаментите нямат нищо общо с традиционната декорация, срещана върху ранноенеолитните керамични изделия. От местоположението ѝ личи, че не е било необходимо тя да бъде наблюдавана постоянно. Очевидно тя е съдържала ценна информация, тъй като не е нанесена върху съд или друг често срещан утилитарен предмет, а върху изделие, свързано с култа.

Проследявайки внимателно врязаните линии, можахме да определим последователността на тяхното нанасяне върху суровата глина (обр. 2 *б*), а оттам да разшифроваме и посоката на „четене" на таблицата. Първи са били очертани страничните линии (1 и 2) и е започнато разграфяването във вертикална посока (3—6). После са положени другите две линии (7 и 8), които заедно с линии 1 и 2 очертават контурите на таблицата. Следват хоризонталните линии (9—16), а след тях са продължени линии 3—6 съответно с линии 17—20. Накрая е добавена и линия 21. Така се оформят три (I—III) вертикални колонки, всяка съдържаща десет полета. За по-голямо улеснение при описанието всяко от полетата сме номерирали — от 1 до 30. От показаното следва, че праисторическият човек е разчертал първо вертикалните колонки, после е нанесъл хоризонталните линии и накрая е допълнил започнатите колонки. Този начин на разчертаване навежда на мисълта, че таблицата трябва да се гледа по колонки от ляво на дясно, а полетата във всяка колонка — от горе на долу.

Наличието на тридесет защриховани полета може да се свърже с дните на един лунен месец. При отчитане на времето според луната най-лесно е да се отбележи появата на новия тесен лунен сърп след последната безлунна нощ. Така са отчитали времето и повечето народи по Средиземноморието, както правят това и днес мюсюлманите в своя религиозен календар[10]. В основата на лунните календари лежи синодическият месец[11], отразяващ периода на видимото завъртане на Луната по отношение на Слънцето, т. е. смяната на лунните фази. Този период — от новолуние до новолуние — продължава около 30 (29,53) денонощия[12]. Логично е отбелязаните 30 знака да отразяват лунния месец[13] и да са свързани в определена календарна система.

В началото на I колонка (полета 1—6) е отразено новолунието и нарастването на лунния сърп. Те показват нарастването на луната до половината. От този „календар" не бива да се очаква подробно отчитане на фазите на луната, както е в съвременните навигационни справочници[14], където измененията на луната са отразени на всеки три денонощия. Определянето на отделните фази на луната през каменномедната епоха е ставало визуално, а отчитането посумарно, както това се случва в народното творчество — в песните за Слънцето и Луната[15].

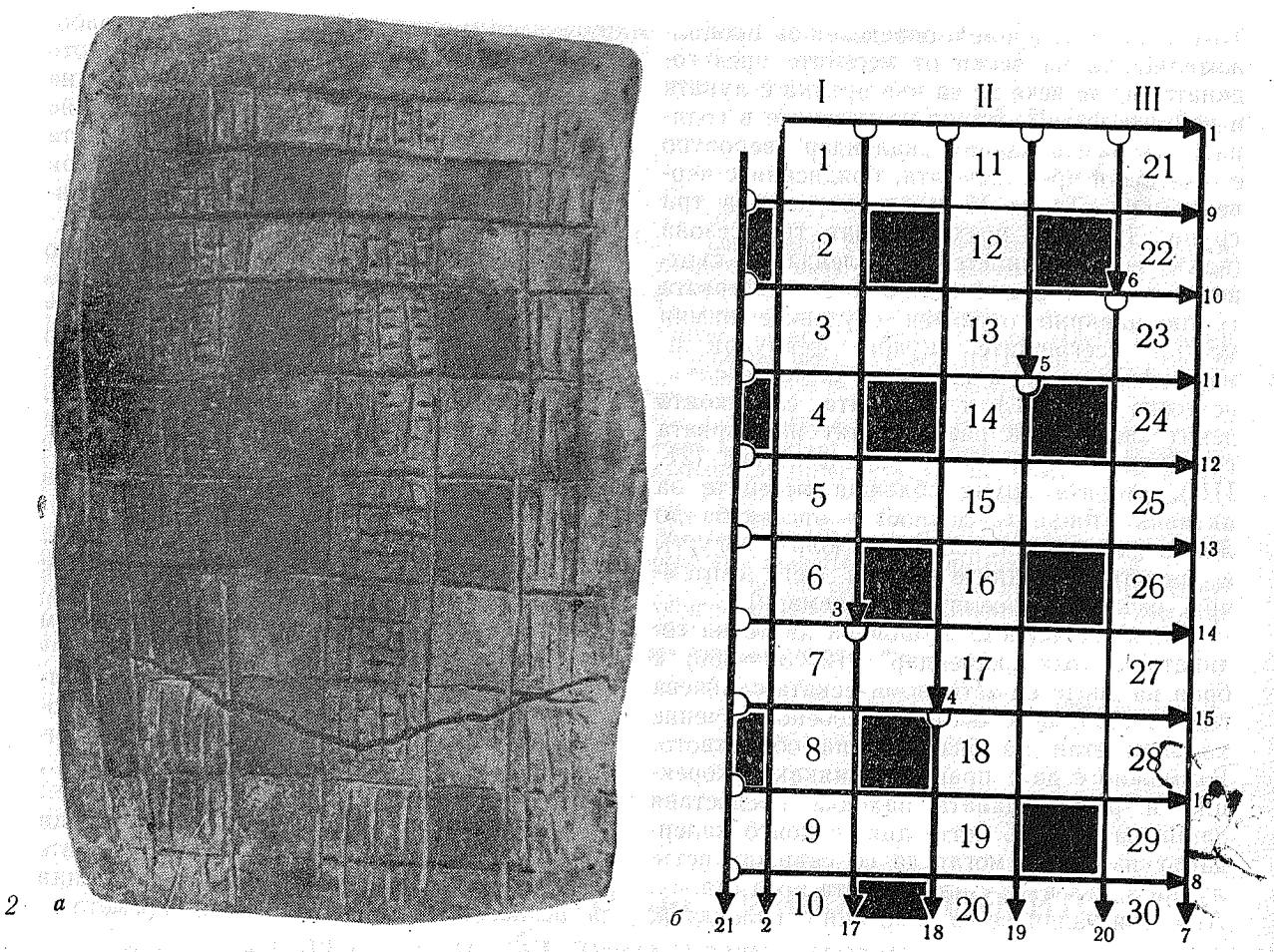

Обр. 2 а, б) разграфеното и оцветено дъно на модела на пещ от енеолитното селище при с. Слатино, Кюстендилски окръг — таблица за отчитане на времето. Fig. 2 а, б) le fond gravé en rectangles et coloré du modèle de four du site énéolithique près du village Slatino, département de Kjustendil — table pour mesurer le temps

Следващите полета — 7 до 12 показват нарастването на луната до фаза пълнолуние. Прави впечатление наличието на празното поле 12, което може да се обясни като знак, предупреждаващ, че настъпва забележителна промяна — пълнолунието. Полетата от 13 до 18 в такъв случай отразяват фазата пълнолуние, които са съответно с най-многобройни врязвания. Тук трябва да се отбележи, че броят на врязванията във всяко поле и тяхната семантика очевидно също отразяват състоянието на луната. Следващите полета 19—23 се отнасят към времето на намаляването на луната. Врязванията приличат до голяма степен на врязанията в полетата 7—12, предшествуващи непосредствено пълнолунието — те отразяват едно и също състояние на луната. Поле 23 също е празно, както поле 12. То показва новата съществена промяна — изчезването на луната. Безлунният период е отразен с полета 24—30. Те са запълнени и с най-малко врязвания. Сумиран, броят на дните през различните фази е следният — 12 денонощия нарастване, 6 денонощия пълнолуние и 12 денонощия намаляване и изчезване.

Земеделско-скотовъдната икономика по нашите земи през каменномедната епоха зависела до голяма степен от сезоните, т. е. от движението на Слънцето[16]. По-късно с развитието на производителните сили лунните календари вероятно са отстъпили място на лунно-слънчевите и слънчевите календари, с помощта на които била отчитана смяната на годишните времена[17]. В случая талбицата очевидно представя един пълен лунон месец, състоящ се от 30 денонощия.

Този период от време е определен за продължителността на всеки от месеците през годината, но те вече не са във връзка с луната и нейните фази[18]. Броят на месеците в годината на разглеждания „календар" вероятно е отбелязан чрез полетата, боядисани с червена охра. Те са 12 и са свързани в три групи. Групите представляват три сезона (както е и в египетския календар[19]) съответно с по 3, 5 и 4 месеца всеки. Първата група навярно отразява студените зимни месеци — сегашните януари, февруари и март. Ако приемем за начало зимното слънцестоене (22. XII.), т. е. датата, след която денят започва да расте, краят на първата група ще е пролетното равноденствие (21. III.), втората група обхваща месеците за активна стопанска дейност — от сеитба до жътва (сега април, май, юни, юли и август), а третата — есенните месеци (сега септември, октомври, ноември и декември).

Несъответствието в броя на дните на годината в този „календар" (12×30=360) с броя на дните на астрономическата слънчева година (365) не е било от особено значение на този етап на развитие на обществото. Възможно е да е правена и някаква корекция и разглежданата находка предоставя данни за това. С петте дни, с които календарът изостава, могат да се свържат петте лунни знака върху площадката пред отвора. Ако тези знаци не са свързани с календара, другата възможност е този, който е работел с него, просто да е изчаквал зимното слънцестоене (за всяко селище мястото на слънцето при залез на този ден е постоянно и се знае), за да започне да отчита новата година. Такава календарна структура с три годишни сезона лежи в основата и на египетската календарна система[20].

Образуването на държавата довежда до изискването за по-голяма точност на календара и за поправяне на грешките се включват високосни години, месеци и цикли, но това вече се отнася до по-късен период[21].

Ако приемем, както пише Е. Бикерман[22], че развитието на календара преминава през три логически и исторически етапа, „календарът" от селището от ранния енеолит в с. Слатино има преходен характер и би трябвало да бъде поставен между I и II етап, т. е. отразява постепенното приспособяване на лунните календари към смяната на годишните времена, а на практика — към слънчевата година.

В хронологическо отношение този „календар" се явява предшественик на посъвършените календари от Вавилон и Египет, датирани към III хилядолетие пр. н. е., тъй като датира от V хилядолетие пр. н. е., когато по нашите земи се развиват блестящи енеолитни култури, които наред с другите технически достижения и натрупани знания са познавали и измерването на времето.

[1] А. П. Пронштен, В. Я. Кияшко. Хронология. М., 1981, 191 с. и цит. лит; Дж. Хокинс. Кроме Стоунхенджа. М., 1977, 267 с. и цит. лит.; Э. Бикерман. Хронология древнего мира. М., 1975, 336 с. и цит. лит.

[2] Х. Тодорова. Нови данни за мирогледа на човека през каменномедната епоха. — Философска мисъл, XI, 1972, с. 66.

[3] Открита е при археологически разкопки на енеолитното селище в м. Чардако през 1982 г., инв. № Кн AI-627.

[4] М. Васић. Преисториска Винча III. Београд, 1936, табл. LXXXIX 370, CVI 500 a, CXVIII 550 a, CXXVIII 595; R. Galović. Predionica. Neolitsko naselje kod Pristine. Metohije, 1959, tab. 84 7.

[5] Б. Фролов. К истокам первобытном астрономии. — Природа, 1977, 8, с. 100 и цит. лит.

[6] Б. Николов. Градешница. С., 1974, обр. 65.

[7] Г. Ил. Георгиев. Из живота и културата на земеделско-скотовъдните племена в България. — В: Археологически открития в България. С., 1957, с. 45.

[8] Б. Рыбаков. Космогония и мифология земледельцев энеолита. — СА, IX, 1965, 1, с. 36; Е. Каранов. Народни верования. Змеят (аждер) и змията (зъмя) в българската народна поезия. — ПСп, 1884, 9, с. 129—135.

[9] M. Gimbutas. The Gods and Goddesses of Old Europe — 7000 to 3500 B. C. Myths, Legends and Cult Jmages. London, 1974, p. 95.

[10] Э. Бикерман. Цит. съч., с. 14.

[11] С. Селешников. История календаря и хронология. М., 1970, с. 32.

[12] А. Пронштен, В. Кияшко. Цит. съч., с. 20.

[13] Б. Фролов. Числа в графике палеолита. Новосибирск, 1974, с. 135—138; Х. Тодорова. Цит. съч., с. 64, обр. I 1.

[14] Brown's Nautical Almanac for 1980. Glasgow, 1980, p. 20—53.

[15] Архив на БАН, ф. I, а. е. 546, IV свитък: „Два ми цара царували. . . Един пут се цел обличал, други пут наполовина, трети пут на едно крайче."

[16] А. Буткевич, В. Ганьшин, Л. Хренов. Время и календарь. М., 1961, с. 68.

[17] А. Пронштен, В. Кияшко. Цит. съч., с. 29.

[18] Благодарим на В. Колева, астроном, за ценните препоръки в процеса на работата.

[19] М. Коростовцев. Наука древнего Египта. — В: Очерки истории естественно-научных знаний в древности. М., 1982, с. 126.

[20] Пак там.

[21] С. Селешников. Цит. съч., с. 95.

[22] Э. Бикерман. Цит. съч., с. 18.

Données archéologiques de calendrier du début de l'Enéolithique

ST. ČOHADŽIEV

(Résumé)

La trouvaille sur laquelle figure le système calendrier représente le modèle d'un four (fig. 1). Il est découvert en 1982 lors des fouilles archéologiques du site de la Haute époque énéolithique près du village Slatino, département de Kjustendil.

Une table chronologique est gravée sur la base du modèle (fig. 2). Quelques-uns de ses champs rectangulaires sont comblés d'un nombre différent d'entaillage, ou bien sont colorés à l'ocre rouge. La suite des divisions des champs laisse à supposer que la table doit être „lue" en colonne, de gauche à droite, et les champs dans chaque colonne — de haut en bas.

La présence de trente champs hachurés marque le rapport éventuel entre ces champs et un mois lunaire sinodique complet. Le nombre des jours lors des phases différentes de la lune est présenté de la manière suivante; 12 jours et nuits de croissance; 6 jours et nuits de pleine lune et 12 jours et nuits de diminuation et de disparition.

Les champs colorés à l'ocre rouge marquent le nombre des mois. Ils sont au nombre de 12 et sont groupés en trois groupes qui marquent les saisons. Le premier groupe se rapporte aux mois froids de l'hiver — janvier, février et mars actuels, le second indique les mois de l'activité rurale — de l'époque des semailles à la moisson et le troisième — les mois d'automne.

La structure — 12 mois par 30+5 jours=365 jours comportant trois saisons — est à l'origine du système calendrier égyptien, célèbre avec sa précision.

De point de vue chronologique ce calendrier s'avère le précurseur des calendriers perfectionnés de Babylone et d'Egypte (IIIe millénaire av. n. è.) et peut être rapporté au Ve millénaire av. n. è.

A l'époque énéolitique sur nos territoires se développaient des cultures brillantes qui parallèlement avec les succès techniques et les connaissances acquises savaient mesurer le temps.

За формирането на раннобронзовите култури в българските земи

ИВАН ПАНАЙОТОВ

Целта на настоящото изследване е да обърне внимание, от една страна, на сложността на проблемите на формирането на раннобронзовите култури в българските земи и, от друга, на значението на новите археологически проучвания за решаването им.

Трудностите са значителни. Обективните произтичат от многообразието на взаимовръзките на обществените и природните фактори, обуславящи процесите на културните промени, от статичността и непълнотата на достигащите до нас материални следи на древните култури, от различната проученост на разглеждания район. Субективността на подхода в съответствие с етапите на развитието на праисторическите изследвания у нас се отразява не само на интерпретацията на археологическия материал, но и на непълнотата на теренните наблюдения, особено стратиграфските, и оттам на публикациите, което понастоящем допълва обективните трудности.

Същевременно е необходимо да подчертаем, че натрупаният археологически материал и най-вече този от последните три десетилетия, получен въз основа на доказани стратиграфски наблюдения и в някои случаи статистически обработен, позволява проблемите на формирането на раннобронзовите култури да бъдат обединени по нов начин.

В обобщителните изследвания у нас до 9. IX. 1944 г. и отчасти след това бронзовата епоха в българските земи се разглежда сумарно в културно, хронологическо и географско отношение. Не са разграничени ар-

хеологически култури. Това води до заменяне на проблемите за генезиса им с един общ въпрос за произхода на материалната култура през ранната бронзова епоха, въпрос, чиято многоплановост в повечето случаи не се взема предвид. Като следствие при решаването му се достига до алтернатива — промените са плод или на миграции, или на континуитет в културното развитие. Впрочем до 9. IX. 1944 г. ролята на дифузиите в европейската праистория се надценява и тези тенденции намират отражение и у нас[1].

След 9. IX. 1944 г. на миграционните схващания[2] е противопоставено разбирането за основната роля на културния континуитет[3] и това бележи втория етап в общото решаване на проблема.

От историографска гледна точка третият етап се характеризира с приемането на действието на различни фактори, като отделни автори изтъкват на преден план континуитета, разбиран в неговата сложност[4], дисконтинуитета[5] или подчертават градирането на факторите, без да ги смятат за взаимно изключващи се[6].

Тук е необходимо да обърнем внимание и на проблемите на терминологията. В нашата литература са в употреба термините „археологическа култура“ и в отделни случаи като равнозначен „културна група“[7]. Също така възприетият термин „етно-културна общност“ от езикова гледна точка ни позволява да считаме, че не се предполага равнозначност на археологическа култура и етнос. По отношение на съдържанието на термина „археологическа култура“ разбиранията се различават чувствително и с него се означават в някои случаи отделни обекти или даже само керамиката им. Безспорно подобна разнозначност е неприемлива. Ние считаме, че до изработването и налагането на по-точна терминология на български език е оправдано да се имат предвид йерархическите модели на археологическите понятия, взаимосвързани в определена система[8]. Приемаме, че археологическата култура включва такива археологически типове, които въз основа на определена система на взаимосвързаност са обединени и се отличават от други. Археологическата култура като теоретичнопознавателна категория отразява хронологическите и пространствените граници на изследваните комплекси[9].

Датирането на бронзовата епоха у нас преминава през няколко етапа, които са разгледани в литературата[10]. Решаващо значение за налагането на новите синхронизации имат публикациите на Г. Ил. Георгиев начиная от 1957 г.[11] На симпозиума, посветен на Баденската култура, от 1973 г. Н. Я. Мерперт и Г. Ил. Георгиев доказват предтроянските хоризонти на Езеро, което е потвърдено и в монографичната публикация на същия обект в 1979 г.[12] Абсолютното датиране на началото на бронзовата епоха търпи развитие с тенденция към одревняването му, след като късата хронологическа система беше отхвърлена. В. Миков в последните си работи прие датата 2500 г. пр. н. е.[13] В хода на разкопките и натрупването на доказателствен материал в български и чужди изследвания бяха давани различни датировки — 2700—2650, 2750, 2830, 3000, 3100, около 3500, 3600 г. пр. н. е.[14] Понастоящем като начална дата е приета 3000 г. пр. н. е. от Н. Я. Мерперт, Г. Ил. Георгиев, Р. Катинчаров, А. Радунчева, а по-ранна от Х. Тодорова, Х. Квита, Ив. Панайотов и Ал. Фол[15]. Въпросът за началната дата на бронзовата епоха е от значение, тъй като продължителността на временния хиатус между халколитните и раннобронзовите радиовъглеродни дати е в зависимост от конвенционалната или калибрирана хронологическа система[16]. Освен дългите серии от Азмашката селищна могила при Стара Загора и селищната могила при с. Езеро, Сливенски окръг, за темата ни представляват интерес и радиовъглеродните дати на селището при с. Певец, Търговищки окръг (Певец II) — 3075±60,2960 ±60,2935±80, на пещерата Магура при с. Рабиша, Видински окръг —3135±60,3065 ±50 и приблизителните за Ягодинската пещера в Смолянски окръг — 3100—3000[17]. Всички изброени дати са некалибрирани.

По отношение на стратиграфските наблюдения на терена е необходимо да се подчертае, че не познаваме проучен обект, в който между халколитните и раннобронзовите културни пластове да не е отбелязан по-голям или по-малък стерилен пласт. Хиатусът се потвърждава, както беше споменато, и от напълно съпоставимите дълги серии радиовъглеродни дати от Азмашката селищна могила и от тази при с. Езеро.

Така се очертават следните хронологически хоризонти. Късно халколитен: Коджадермен — Гумелница — Караново VI — Криводол — Салкуца — Винча D. Следва хиатус, който в зависимост от приетата хронологическа система, основана на радио-

въглеродния метод, ако се приема въобще, може да достигне до 700—800 години[18]. Хоризонтът на интересуващите ни раннобронзови култури включва ранната бронзова епоха на Северозападна Анатолия, Езеро, ямната култура, Чернавода II, Фолтещи, Усатово, Магура — Коцофени, Костолац. Отделните автори правят различни детайлни синхронизации на културите и техните фази, както и на паметниците от Егея, Северното Черноморие и Средния Дунав.

Предложената в последно време от Х. Тодорова относителна хронология има някои особености. Авторката предполага, че хронологическият хиатус между халколита и бронзовата епоха фактически представлява преходен период. Към преходния период според нейната терминология се отнасят степната инвазия, културите Певец II и Дуранкулак, както и обектите и находките от с. Ребърково, Врачански окръг, Платото при с. Овчарово, Търговищки окръг, погребението от с. Кюлевча, Шуменски окръг, погребението от Девня, Варненски окръг и скиптърът от Пловдив. Към раннобронзовия хоризонт се отнасят съответно културите Езеро, Магура, Орля — Садовец, Езерово, могилният некропол при с. Търнава, Врачански окръг, и селището при Садовец, Плевенски окръг[19].

Както беше изтъкнато, в нашата литература терминът „археологическа култура" има различно съдържание и тъй като значителна част от обектите, включени в схемата на Х. Тодорова, не са публикувани, тяхната характеристика може да се приеме като предварителна.

Ние също приемаме, че е съществувал значителен хронологически хиатус. Къси серии от две-три радиовъглеродни дати и поради това все още без доказателствена стойност биха отнесли към същото време

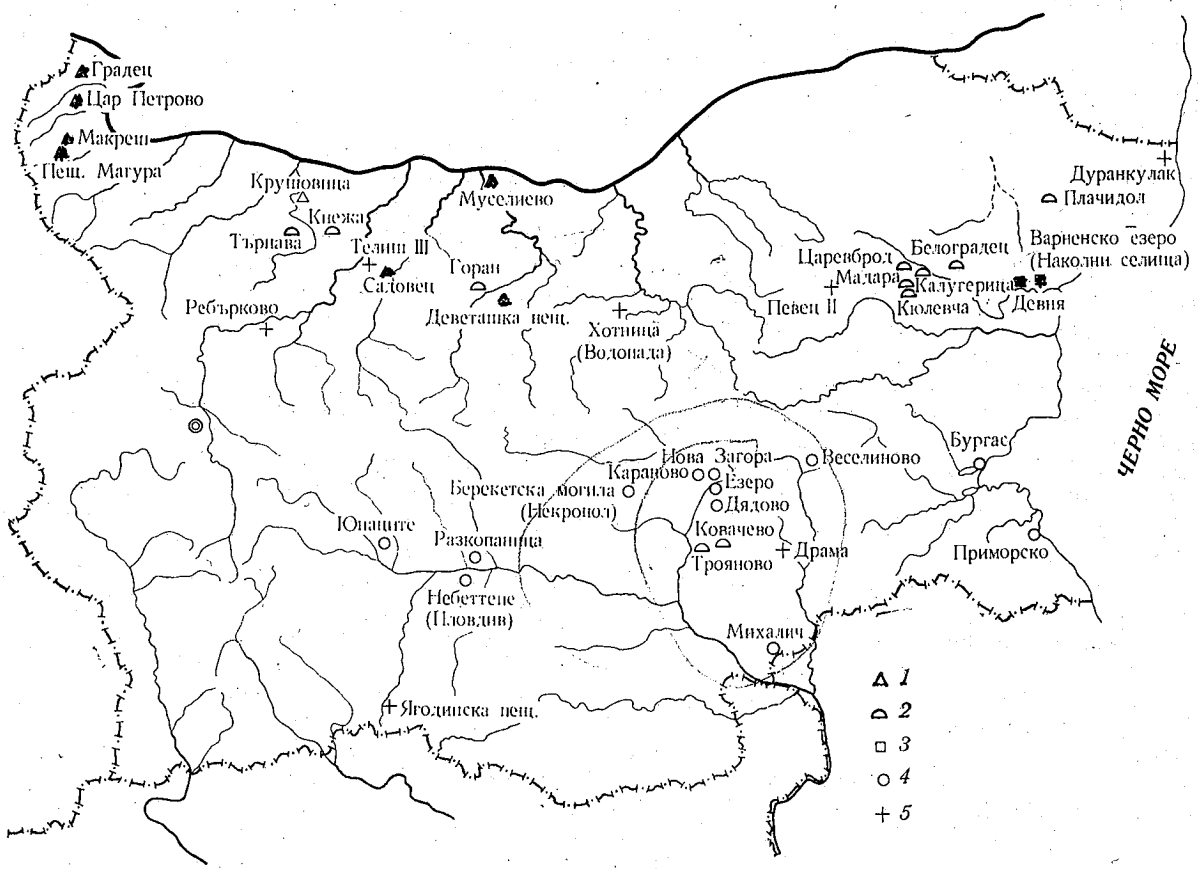

●*Обр. 1. По-важните обекти и находки от раннобронзовите култури на територията на България: 1) култура Магура — Коцофени, 2) ямна култура, 3) керамика Езерово II, 4) култура Езеро, 5) преходен период?. Fig. 1. Les sites et les trouvailles les plus importants des cultures de l'Age du bronze ancien sur le territoire de la Bulgarie: 1) culture Magura — Cotofeni, 2) culture „jamnaja", 3) céramique Ezero II, 4) culture Ezero, 5) période de transition?*

втория пласт на селището при с. Певец, горния пласт на Ягодинската пещера и материалите под сталактита от пещерата Магура. Датите от Магура не съответствуват изцяло на класическата археологическа синхронизация. Възможно е също публикуваните от Л. Гетов „зооморфни скиптри“ от България[20] да се датират към този преходен период предвид на ранната поява на коня в културата Среден стог II[21]. Според нас датиращата стойност на „скиптрите“ не е достатъчно сигурна. „Скиптри“ са намирани в Украйна и Северното Черноморие в ранни ямни погребения[22], което предполага дълъг период на битуването им в степните райони, откъдето несъмнено идват. Специален интерес представлява горният III хоризонт на селището при с. Телиш, Плевенски окръг, който е синхронизиран от В. Гергов с културата Салкуца IV[23]. Селището в м. Водопада при с. Хотница, Великотърновски окръг, от своя страна е синхронизирано от В. Илчева с хоризонт III на селището при с. Телиш[24]. Тъй като обектите са в процес на проучване и не са публикувани, точната им характеристика все още е затруднена.

Към хронологическия хоризонт на ранната бронзова епоха ние отнасяме със сигурност три синхронни култури — Езеро, Магура—Коцофени и ямната, които имат определена културна характеристика, хронологическа позиция и географски ареал.

Култура Езеро (обр. 1) е най-добре изследвана благодарение на продължителните теренни проучвания на селищните могили в поречията на Марица и Тунджа (табл. I). Ареалът ѝ включва Югоизточна България с по-важни обекти от запад на изток: селищните могили Юнаците, Разкопаница, селището на Небеттепе в Пловдив, некропола при Берекетската могила, селищните могили Карановo, Езеро, Дядово, Веселиново, Михалич и достига до Черноморското крайбрежие — находките при Бургас и Приморско[25]. Точни и пълни аналогии има в Гърция и Северозападна Анатолия в многослойните селища Ситагри, Терми, Полиохни, Троя[26]. Влиянието на култура Езеро в българските земи в западна посока е отбелязано в селището на хълма „Кракра“ в Перник[27], а в северна — в раннобронзовите наколни селища от Варненското езеро, погребенията от Девня[28] и върху култура Магура — Коцофени. Предполагаме, че и Родопската област е търпяла културни влияния от север, но тъй като проучванията са в начален етап[29], тези влияния не могат засега да се определят.

Ямна култура. Конкретната ѝ характеристика и разпространението ѝ в България се проучват понастоящем[30]. Най-добре е представена в Североизточна България в некрополите при с. Белоградец, Варненски окръг, с. Плачидол, Толбухински окръг, селата Царевброд, Калугерица, Мадара и Кюлевча в Шуменски окръг[31]. В Средна Северна България изобилен материал дава некрополът между селата Горан и Славяни в Ловешки окръг[32]. В Северозападна България ямни погребения са открити при с. Търнава и Кнежа, Врачански окръг[33]. Некрополът при с. Търнава дава ясна представа за взаимодействието на ямната култура с култура Магура — Коцофени. Ямната култура прониква на юг от Стара планина до р. Тунджа и Съзлийка, което е отразено в погребенията от с. Трояново, Старозагорски окръг, и с. Ковачево, Сливенски окръг[34].

Засега у нас не са засвидетелствувани селища от ямната култура и това се обяснява, от една страна, с недостатъчната проученост на района на разпространението ѝ и, от друга, със спецификата на икономиката, а оттам и на поселищния живот на степните скотовъдни (номадски) племена. По същите причини и в зависимост от местните природни условия трябва да се предполага, че предимно в южните райони на Североизточна България ще бъдат открити материали, подобни на тези от наколните селища в околностите на Варна, погребенията от Девня[35] и др., които биха показали близост с културите Чернавода II и Фолтещи.

Култура Магура—Коцофени е разпространена в Западна и Средна Северна България. В последно време се проучват значителен брой селища и некрополи във Видински окръг (с. Градец, с. Цар Петрово, с. Макреш и пещерата Магура[36]), във Врачански окръг (с. Търнава и други местонаходища[37]), в Плевенски окръг (пещерата при с. Муселиево[38] и Садовец[39]), Деветашката пещера[40] в Ловешки окръг и селището в м. Водопада при с. Хотница,[41] Великотърновски окръг. В Румъния подобни обекти са засвидетелствувани и на изток от р. Олт, което предполага евентуално разпространение на културата на юг от Дунав между р. Вит и Янтра[42]. В западна посока разглежданата култура показва връзки с културите Костолац — Бубани Хум[43], а на юг — влияние върху селището на хълма „Кракра“ в Перник[44].

Таблица I

Ранннобронзовите култури в България (хронологическата позиция на Ребърково, Певец II, Дуранкулак и зооморфните скиптри е по Х. Тодорова и на Телиш III — по В. Гергов)

Г. пр. н. е.	Западна и Средна Северна България	Североизточна България	Югоизточна България	
ок. 1900	РАННОБРОНЗОВА ЕПОХА			Култури
	МАГУРА—КОЦОФЕНИ	ЯМНА КУЛТУРА ? (ЧЕРНАВОДА II)	ЕЗЕРО	Култури
	Княжа (могилно погребение) Търнава (могилен некр.) Горан (могилен некр.)	Кюлевча (могилен некр.) Мадара (могилен некр.) Калугерица (могилен некр.) Царевброд (могилен некр.) Плачидол (могилен некр.) Белоградец (могилен некр.)	Ковачево (могилно погребение) Трояново (могилен некр.) Бургас, Приморско Веселиново Михалич Дядово Нова Загора Кирилово Караново VII Берекетска могила (некр.) Небеттепе (Пловдив) Разкопаница Юнаците Езеро	Обекти
	Деветашка пещера Садовец Муселиево Крушовица Макреш Цар Петрово Градец Пещера Магура	Девня (погребения) Наколни селища (Варненско езеро)		Обекти
ок. 3500	ПРЕХОДЕН ПЕРИОД			Обекти
	Хотница м. Водопада ? Ребърково ? Телиш III (Салкуца IV)	Зооморфен скиптър Кюлевча ? Певец II ? Дуранкулак ? (Чернавода I)	Зооморфни скиптри ? (Пловдив, Драма) Ягодинска пещера ?	Обекти
ок. 4000	ХАЛКОЛИТ			Култури
	КРИВОДОЛ (САЛКУЦА)	КОДЖАДЕРМЕН (ГУМЕЛНИЦА)	КАРАНОВО VI	Култури

Произход и формиране на ранннобронзовите култури

Култура Езеро. В Югоизточна България културното развитие през ранннобронзовата епоха е синхронно и сходно с това на Северозападна Анатолия. Населението на българските и въобще европейските земи вероятно е взело участие в създаването на културата[45], но това е трудно обяснимо единствено по еволюционен път, тъй като хиатусът между халколита и бронзовата епоха е понастоящем безусловен и културата от XIII хоризонт на Езеро е с ясно оформен характер. Възможно е да се открият паметници, които да се отнасят към хронологическия хиатус, посредством чиято култура отделни халколитни елементи биха достигнали до ранната бронзова епоха.

Ямна култура. Вероятно се е формирала в степните райони на дн. СССР[46]. През Северното Черноморие достига до земите на юг от р. Дунав. Считаме, че в степните райони на Североизточна България е било възможно самостоятелното ѝ по-нататъшно развитие. Взаимодействува с местните култури като Чернавода II и Магура — Коцофени. Откритият в нашите земи материал още не дава възможност за задоволителен отговор на въпроса за силата и етапите на миграцията. С. Круц въз основа на костния материал от Украйна различава антропологични групи, подобни на които открива и Й. Йорданов в България[47].

Култура Магура—Коцофени. Произходът на тази култура е вероятно местен, съдено по континуитета, който се предполага между културите Салкуца IV и Коцофени.

Произходът и формирането на ранннобронзовите култури трябва да се схваща като продължителен процес, развивал се под действието на различни фактори, както истори-

чески — икономически, социални и политически, така и природни — географски и климатични.

Българските земи поради географското си положение са били включени в три големи културни зони — източносредиземноморска, черноморска и дунавска, на което се дължи многопосочността на влиянията, особено в подобни динамични от историческа гледна точка периоди.

Накрая е необходимо да подчертаем, че предложеното организиране на проблематиката за формирането на ранните бронзови култури в българските земи има характер на работна хипотеза, подлежаща на промени и уточнения[48].

[1] Р. Попов. Общ преглед на културите епохи в предисторията на България. — БИБ, I, 1928, 3, с. 12—15; Култура и живот на предисторическия човек в България. II, Металиа епоха. С., 1930, с. 12—29; В. Миков. Предтракийското население на нашите земи. — ИГД, I, 1938, с. 244; Траките. Тяхното заселване, култура и изчезване. — В: През вековете. С., 1938, с. 33—60.

[2] V. Mikov. La Bulgarie à l'âge de bronze. — Studia Balcanica, 1971, 5, p. 51—61.

[3] G. Il. Georgiev. Kulturgruppen der Jungstein- und der Kupferzeit in der Ebene von Thracien (Südbulgarien). — In: L'Europe à la fin de l'âge de la pierre. Praha, 1961, p. 87.

[4] Н. Я. Мерперт и Г. Ил. Георгиев. Поселение Езеро и его место среди памятников раннего бронзового века Восточной Европы. — Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Bratislava, 1973, p. 250—251; Г. Ил. Георгиев, Н. Я. Мерперт, Р. Катинчаров и др. Езеро. Раннобронзовото селище. С., 1979, с. 520—523; R. Katinčarov. Etat des recherches sur l'âge du bronze en Bulgarie du Sud-Est. — ИАИ, XXXVI, 1981, p. 134 sqq.; H. Todorova. Actual Problems of Bulgarian Prehistory. — Linguistique, XIX, 1976, 4, p. 32—33; Х. Тодорова. Актуални проблеми на българската праистория. — ИПр, XXXI, 1975, 1, с. 39—40.

[5] А. Радуничева. Доисторическое искусство в Болгарии (пятое-второе тысячелетие до н. э.). С., 1973, Эпоха бронзы.

[6] И. Панайотов. Тракия през бронзовата епоха. — Тракия, 1976, 3, с. 26—28; За ранните етапи в генезиса на траките. — Thracia Antiqua, 1978, 3, p. 81—82; I. Panayotov. Problems of Dating the Bronze Age in Bulgaria. — Bulletin of the Ancient Orient Muzeum, Tokyo, III, 1981, p. 23

[7] G. Il. Georgiev. Op. cit., p. 45—95.

[8] Системният подход, частично приложим за някои от българските материали, предполага теоретично обосноваване на моделите: В. Бочкарев. К вопросу о системе основных археологических понятий. — В: Предмет и объект археологии и вопросы методики археологических исследований. Л., 1975, с. 34—42; Л. Клейн. Понятие типа в современной археологии. — В: Типы в культуре. Л., 1979, с. 50—74 и цит. лит.

[9] Вж. бел. 8 и: Ю. Захарук. Ленинское теоретическое наследие и некоторые вопросы развития археологической науки. — СА, 1970, 2, с. 8—17; И. Камениецкий. Археологическая культура — ее определение и интерпретация. — СА, 1970, 2, с. 18—36; Л. Клейн. Проблема определения археологической культуры. — СА, 1970, 2, с. 37—51; Ю. Захарук. Археологическая культура; категория онтологическая или гносеологическая? — Във: Восточная Европа в эпоху камня и бронзы. М., 1976, с. 3—10. Някои автори оспорват възможността да се характеризират археологическите култури по отношение на формирането, развитието и взаимовръзките им. Според тях последните са в противовес със статичността на археологическата култура, а могат да се отнасят към явленията на историческата култура и нейния динамичен статус, които частично са отразени в изкопаемата действителност. Въпросът не е решен изцяло и на настоящия етап ние се съобразяваме с общоприетата терминология, като същевременно имаме предвид бъдещото уточняване на понятията.

[10] И. Панайотов. За хронологията и периодизацията на бронзовата епоха в българските земи. — ИПр, XXXI, 1975, 6, с. 24—46; R. Katinčarov. Op. cit., p. 117—140; I. Panayotov. Op. cit., p. 17—35.

[11] Г. Ил. Георгиев. Из живота и културата на първите земеделско-скотовъдни племена в България. — В: Археологически открития в България. С., 1957, с. 31—59.

[12] Н. Я. Мерперт и Г. Ил. Георгиев. Цит. съч., с. 238; Г. Ил. Георгиев, Н. Я. Мерперт, Р. Катинчаров и др. Цит. съч., с. 499 и сл.

[13] V. Mikov. Op. cit., p. 55.

[14] I. Panayotov. Op. cit., p. 20 sqq.; R. Katinčarov. Op. cit., p. 117—140; И. Панайотов. Цит. съч., с. 31—38; Х. Квита. Радиовъглеродни дати и три хронологически системи. — В: Интердисциплинарни изследвания, 1978, I, с. 12—24.

[15] Ал. Фол. История на българските земи в древността. С., 1981, с. 28.

[16] Х. Квита. Цит. съч., с. 12—24.

[17] Пак там, с. 21—23.

[18] Пак там, с. 17.

[19] Х. Тодорова уточнява хронологическата схема в различни публикации. Х. Тодорова. Тридесет години праисторически проучвания в България. — Векове, 1974, 4—5, табл. на с. 92; Праисторическа България. С., 1979, табл. I; H. Todorova. The Eneolithic in Bulgaria. — BAR, International Series (Supplementary), XLIX, 1978, tabl. 16, 33. Материалите, определени от П. Романа като комплекс Орля — Садовец и като култура от Х. Тодорова, поради мястото на намирането им и все още значителната им ограниченост по количество и разновидност е трудно да бъдат точно определени. Възможно е разпространението им да показва контактна зона на културата Магура — Коцофени и културата Черна вода II — обект Езерово, вж.: H. Todorova-Simeonova. Die Vorgeschichtlichen Funde von Sadovec (Nordbulgarien). — Jahrbuch der Römisch-Germanischen Zentralmuseums, XV, 1968, p. 15—63; P. Roman. Complexul Orlea — Sadovec. — SCIV, XXVII, 1976, 2, p. 147—169.

[20] L. Ghetov. Sur le problème des sceptres zoomorphes en pierre. — Studia praehistorica, 1980, III, p. 91—96.

[21] Д. Телегин. Средньо-стогівська культура епохи міді. Київ, 1973, с. 131—139.

[22] В. Даниленко, М. Шмаглий. Про один поворотний момент в історії енеолітичного населения Пивденной Европи. — Археологія, 1972, 6, с. 3—20; В. Даниленко. Энеолит Украины. Киев, 1974, с. 92—106.

[23] За праисторическото селище при с. Телиш, Плевенски окръг, вж.: В. Гергов. Разкопки на праисторическото селище в м. Редутите с. Телиш, Плевенски окръг. — В: Археологически открития и разкопки през 1979 г. С., 1980, с. 39; Археологически разкопки на праисторическото селище в м. Редутите при с. Телиш, Плевенски окръг. — В: Археологически открития и разкопки през 1980 г. С., 1981, с. 29—30; Археологически разкопки на праисторическото селище м. Редутите при с. Телиш, Плевенски окръг. — В: Археологически открития и разкопки през 1981 г. Михайловград, 1982, с. 17—18.

[24] За праисторическото селище в м. Водопада при с. Хотница вж.: В. Илчева. Разкопки на праисторическо селище в м. Водопада край с. Хотница, В. Търновски окръг. — В: Археологически открития и разкопки през 1979 г. С., 1980, с. 42; Археологически разкопки на праисторическо селище в м. Водопада край с. Хотница, Великотърновски окръг. — В: Археологически открития и разкопки през 1980 г. С., 1981, с. 30—31; Археологически разкопки на праисторическо селище в м. Водопада край с. Хотница, Великотърновски окръг. — В: Археологически открития и разкопки през 1981 г. Михайловград, 1982, с. 20—21.

[25] За проучването на района значение имат постарите публикации на Г. Кацаров, В. Миков, П. Детев, Д. Цончев, Д. П. Димитров и най-вече новите изследвания на Г. Ил. Георгиев, Н. Я. Мерперт, Р. Катинчаров, Е. Черних, М. Кънчев, М. Димитров, В. Мацанова, А. Пейков и др., разгледани в няколко последователни работи на Р. Катинчаров, последно вж.: R. Katinčarov. Op. cit. и цит. лит.

[26] R. Katinčarov. Traits caractéristiques de la civilisation de l'âge du bronze ancien et moyen Bulgarie. — Acta archaeologica carpatica, XV, 1975, p. 85—110; Р. Катинчаров. Културни връзки и взаимоотношения през бронзовата епоха между българските земи и съседните територии на Югоизточна Европа. — В: България в света от древността до наши дни. С., 1979, с. 84—93.

[27] А. Радунчева. Праисторически селища (V—II хил. пр. н. е.). — В: Перник. I. С., 1981, с. 42 и сл.

[28] Ив. С. Иванов. Енеолитно селище и гробове от бронзовата епоха при град Девня. — ИНМВ, VIII (XXIII), 1972, с. 250—253; Подводно изследване на наколното селище при ТЕЦ „Варна". — В: Археологически открития и разкопки през 1979 г. С., 1980, с. 35—37. За събраните преди това материали от наколните селища от А. Маргос и Г. Тончева, последно вж.: G. Tončeva. Un habitat lacustre de l'âge du bronze ancien dans les environs de la ville de Varna (Ezerovo II). — Dacia, XXV, 1981, p. 41—62.

[29] М. Аврамова. Праисторическата керамика от Централните Родопи. — Изкуство, 1981, 9—10, с. 82. Вероятно познанията ни за Родопите и най-вече за контактите с културите от егейското крайбрежие ще се обогатят от обекти като този в м. Бабяшкя чука при с. Бабяк, Благоевградски окръг, проучван от експедиция „Места". За предварителната информация благодарим на ръководителя на експедицията н. с. М. Домарадски.

[30] Преди Втората световна война Р. Попов и В. Миков разкопават четири некропола в Североизточна България. След 9. IX. 1944 г. са публикувани нови обекти и материали от България от Хр. Буюклиев, Б. Николов, Г. Тончева, Л. Бобчева, М. Кънчев и Е. Бацова. Антропоморфната пластика е проучвана от: Г. Тончева. Новооткрити антропоморфни плочи край с. Езерово, Варненско. — ИНМВ, III (XVIII), 1967, с. 3—17. Н. Я. Мерперт пръв интерпретира правилно тези могилни погребения както хронологически, така и в културно отношение. По-късно той обобщава значението на миграциите на степните племена: Н. Я. Мерперт. Ранние скотоводы Восточной Европы и судьба древнейших цивилизаций. — Studia praehistorica, 1981, III, p. 65—90. Материалът от България е обобщен изцяло в: I. Panajotov, V. Dergačov. Die Ockergrabkultur in Bulgarien (Darstellung des Problems). — Studia praehistorica, 1984, 7, p. 99—116; Some Aspects of Early Bronze Age Funerary Customs in Thrace. — Pulpudeva, IV, 1982, p. 324—328.

[31] G. Tončeva. Nécropole tumulaire de l'âge du bronze ancien prés du village Belogradec. — Studia praehistorica, 1978, 1—2, p. 228—237; Р. Попов. Могилни гробове при с. Енджe. — ИАИ, VI, 1930—1931, с. 89—116; В. Миков. Последни могилни находки. — В: Мадара. I. С., 1934, с. 429—438; Стари могилни гробове при Калугерица и Кюлевча. — В: Мадара. II. С., 1936, с. 3—10. За могилния некропол при с. Плачидол, Толбухински окръг, вж.: I. Panajotov, V. Dergačov. Op. cit., p. 99 sqq.

[32] Дължим специална благодарност на н. с. Г. Китов за предоставената информация, вж. също: Г. Китов, П. Теодосиев, П. Павлов. Надгробни могили в селищна система Ловеч. — В: Археологически открития и разкопки през 1980 г. С., 1981, с. 44—45; Тракийски надгробни могили в селищната система Ловеч. — В: Археологически открития и разкопки през 1981 г. Михайловград, 1982, с. 30—31.

[33] Б. Николов. Могилни погребения от раннобронзовата епоха при Търнава и Кнежа, Врачански окръг. — Археология, XVIII, 1976, 3, с. 38—51.

[34] Хр. Буюклиев. Две раннотракийски могилни погребения от Старозагорско. — Археология, VI, 1964, 4, с. 61—65; Е. Бацова, М. Кънчев. Новооткрити тракийски погребения в Новозагорско. — Археология, XVI, 1974, 1, с. 51—52.

[35] Вж. бележка 28.

[36] Някои обекти са изяснени чрез обхождания, а други се разкопават: А. Йонова. Новооткрити селища от ранната бронзова епоха във Видински окръг. — ИМСЗБ, II, 1978, с. 1—16; Разкопки в пещерата Магура през 1975 г. — ИМСЗБ, VI, 1981, с. 9—26; Н. Джамбазов, Р. Катинчаров. Археологически находки от пещерата Магура. — Археология, III, 1961, 3, с. 56—64; Разкопки в пещерата Магура през 1971 г. — ИАИ, XXXIV, 1974, с. 121—126.

[37] Б. Николов. Цит. съч.; Селища и не-

[illegible] от бронзовата епоха във Врачанско. — Археология, VI, 1964, 2, с. 69—77.

[38] **В. Гергов.** Праисторически находки от пещерата при с. Муселиево, Плевенски окръг. — НИСЗБ, III, 1979, с. 44.

[39] **Вж. бел.** 19 и Х. Тодорова, В. Велков. Разкопки на обект Големаново кале край с. Садовец, Плевенски окръг. — В: Археологически открития и разкопки през 1979 г. С., 1980, с. 38.

[40] В. Миков, Н. Джамбазов. Деветашката пещера. С., 1960, с. 99 и сл. Не е сигурно дали материали, аналогични на тези от Магура, достигат до р. Янтра. Металните находки от Еменската пещера във Великотърновски окръг могат с известна вероятност да се отнесат към края на средната и късната бронзова епоха, а останалите материали, дадени в публикацията, са малко и неясни, вж.: Я. Николова, Н. Ангелов. Разкопки на Еменската пещера.—ИАИ, XXIV, 1961, с. 297—61.

[41] Вж. бел. 23, 24. Според предложените от В. Илчева синхронизация и някои метални находки можем да предполагаме, че селището в м. Водопада при с. Хотница дава материали, отнасящи се не само към преходния период Телиш III (по В. Гергов), но и съвременни на култура Магура — Коцофени.

[42] Вж. бел. 19 и: P. Roman. Cultura Coţofeni. Bucureşti, 1976, p. 13—14.

[43] А. Йоцова. Цит. съч., с. 22 — правилно е обърнато вниманието, че с напредването на теренните проучвания се поставя въпросът и за по-точното синхронизиране по фази.

[44] А. Радунчева. Цит. съч., с. 42 и сл.

[45] В нашата литература по въпроса са застъпени различни мнения: R. Katinčarov. Sur la synchronisation des civilisations de l'âge du bronze ancien en Thrace et dans la region d'Egée et d'Anatolie. — Thracia praehistorica (=Pulpudeva, Supplementum 3). S., 1982, p. 132 sqq.

[46] Н. Я. Мерперт. Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья. М., 1974.

[47] С. Круц. Население территории Украины в эпохи меди-бронзы. Киев, 1972, с. 171 и сл. Д-р Й. Йорданов изследва костния материал от некрополите при с. Плачидол, Толбухински окръг, и с. Белоградец, Варненски окръг, непубликувани. Дължим специална благодарност за предоставената информация.

[48] Настоящата работа е четена като доклад на XXVII национална археологическа конференция през май 1982 г. Фазите на раннобронзовите култури у нас с изключение на тези на Езеро не са разграничени и това не ни позволява да търсим по-голяма хронологическа точност на синхронизациите. Г. Ил. Георгиев още в 1967 г. предполага три етапа или фази в развитието на ранната бронзова епоха в Югоизточна България — Езеро, Михалич и Кирилово (преди 1971 г. Кирилметодиево и Свети Кирилово). В публикацията на селищната могила Езеро през 1979 г. той потвърждава това мнение, което ние също споделяме: вж.: Г. Ил. Георгиев, Н. Я. Мерперт, Р. Катинчаров и др. Цит. съч., с. 367 и G. Il. Georgiev. Beiträge zur Erforschung des Neolithikums und der Brozezeit in Südbulgarien. — Archaeologia Austriaca, 1967, 42, p. 123—127. Р. Катинчаров разграничава два периода на ранната бронзова епоха — ранен и късен (Михалич): R. Katinčarov. Op. cit., p. 122 sqq. Тъй като вътрешната периодизация на ранната бронзова епоха излиза от темата на настоящата работа, тук няма да разглеждаме другите мнения и възможности за решаване на този въпрос.

Sur la formation des cultures de l'Age du bronze ancien dans les terres bulgares

IV. PANAJOTOV

(Résumé)

Le but de cet article est d'attirer l'attention sur la complexité des problèmes de la formation des cultures de l'Age du bronze ancien et sur l'importance des fouilles archéologiques nouvelles, consacrées à l'élucidation de ces problèmes.

Jusqu'au 9. IX. 1944 et en partie après cette date dans la littérature bulgare prédominent les conceptions de migrations, tandis que plus tard prennent le dessus les conceptions du rôle prédominant de la continuité culturelle, de la discontinuité ou bien on souligne la gradation des facteurs, constituant les cultures de l'Age du bronze ancien.

Dans notre littérature sont employés les termes „culture archéologique" et son équivalent chez certains auteurs „groupe culturel". Mais puisque les différences qui se rapportent au contenu du terme sont considérables il est nécessaire d'explorer les possibilités de sa réctification dans l'avenir.

La datation de l'Age du bronze ancien traverse plusieurs étapes déjà envisagées dans la littérature. Depuis 1957 s'imposent de nouvelles synchronisations, précisées au cours du symposium consacré à la culture de Baden pendant 1973 et dans les années qui suivent. Ces synchronisations se rapportent avant tout à la Bulgarie du Sud-Est. Dans ses derniers ouvrages V. Mikov considère l'an 2500 av. n. è. comme début de l'Age du bronze. Un nombre considérable de dates différentes à travers lesquelles percent la tendance de fixer une date de plus en plus tardive a été proposé. A présent l'an 3000 av. n. è. est adopté comme date initiale de l'Age du bronze par G. Il. Georgiev, N. J. Merpert, R. Katinčarov, A. Radunčeva et bien d'autres, tandis que H. Todorova, H. Kvita, Iv. Panajotov et d'autres proposent une date plus ancienne. Ce problème a une grande importance pour la détermination de l'hiatus chronologique entre le

Chalcolithique et l'Age du bronze ancien tout en étant lié aux datations avec le carbon radioactif.

L'hiatus stratigraphique entre l'époque chalcolithique et l'Age du bronze ancien est représenté dans tous les sites étudiés jusqu'à présent.

On peut discerner les horizons chronologiques suivants: époque chalcolithique tardive: Karanovo VI — Kodžadermen — Gumelnița — Krivodol — Salcuța — Vinča D. Puis suit l'hiatus ou bien une période de transition et l'horizon des cultures de l'Age du bronze ancien: époque de l'Age du bronze ancien de l'Anatolie du Nord-Ouest, Ezero, culture de la fosse, Černavoda II, Foltești II, Usatovo, Magura, Cotofeni.

H. Todorova propose une chronologie relative qui englobe aussi des cultures de la période de transition. Cette chronologie soulève plusieurs questions, comme par exemple celle de la datation des „sceptres zoomorphes". V. Gergov suppose que l'horizon III du site près du village Teliš, département de Pleven, se synchronise à Salcuța IV.

La culture Ezero est la mieux étudiée. Elle englobe les vallées des rivières Marica et Tundža et atteint la Mer Noire en ayant des analogies précises en Grèce et en Anatolie Nord-Ouest et son influence se répand à l'Ouest, au Nord et probablement vers la région des Rhodopes.

La culture de la fosse est la mieux représentée en Bulgarie du Nord-Est, ainsi que dans la partie moyenne et dans la partie occidentale de la Bulgarie du Nord. Elle s'étend jusqu'à la Bulgarie du Sud. On doit supposer qu'en Bulgarie du Nord-Est existent des sites ayant des traits communs avec la culture Černavoda II.

La culture Magura — Cotofeni est répandue dans la partie occidentale et dans la partie moyenne de la Bulgarie du Nord. Elle possède des liens à Sud et à l'Ouest.

Origine et formation des cultures de l'Age du bronze ancien:

La culture Ezero. En Bulgarie du Sud-Est le développement culturel est synchronique et proche à celui de l'Anatolie du Nord-Ouest. Il est probable de découvrir dans l'avenir de nouveaux sites se rapportant de par leur datation à l'hiatus chronologique par l'intermédiaire de la culture duquel certains éléments chalcolithiques pourraient atteindre l'Age du bronze ancien.

La culture „jamnaja". Selon toutes les probabilités elle s'est formée dans les steppes sur le territoire de l'URSS et elle a atteint les terres au Sud du Danube à travers les régions septentrionales du littoral de la Mer Noire. Il est possible qu'en Bulgarie du Nord-Est elle se soit développée indépendamment. Elle entre en rapport avec les cultures locales Černavoda II et Magura — Cotofeni et pénètre dans la région de la culture Ezero.

La culture Magura — Cotofeni. C'est une culture d'origine probablement locale ayant en vue la continuité qu'on suppose exister entre Salcuța IV et Cotofeni.

On doit considérer la formation des cultures de l'Age du bronze ancien comme un procès continu qui s'est développé sous l'influence de différents facteurs, non seulement historique—économiques, sociaux et politiques, mais aussi naturels—géographiques et climatiques. D'après leur position géographique les terres bulgares ont été inclues en trois grandes zones culturelles — la zone méditéranéenne orientale, la zone de la Mer Noire et la zone danubienne.

L'organisation proposée de la problématique en ce qui concerne la formation des cultures de l'Age du bronze ancien possède le caractère d'une hypothèse de travail.

Opus quadratum в българските земи (V в. пр. н. е. — IV в. на н. е.)

КРАСИМИРА ВАЧЕВА

Opus quadratum е една от най-разпространените строителни техники в Мизия и Тракия. Досега в българската археологическа литература липсват изследвания по този въпрос. Ето защо настоящата статия, без да претендира за изчерпателност и окончателно решаване на проблема, е опит да се разгледат най-характерните примери на opus quadratum в нашите земи и да се уточни терминологията, свързана с този градеж. Това изисква да се направи обзор на приложението му в архитектурата и на Гърция, Рим и другите римски провинции. Тук ще бъдат засегнати накратко най-съществените примери, определящи характера и естествения път на усъвършенстване на градежа. Това ще допринесе за по-детайлното разкриване на спецификата на тази строителна техника.

Строителната техника, изпълнявана от паралелепипедни блокове и наричана[1] от

Витрувий и Ливий saxum quadratum или с модерния термин opus quadratum, е една от най-разпространените в античния свят. В сравнение с другите строителни техники тя се прилага най-продължително. Терминът opus quadratum обединява в едно цяло всички подсистеми, т. е. градежи, изпълнени от квадри.

Най-обстойно проучване на opus quadratum е направено от Дж. Лули[2], който конкретизира девет системи (обр. 1) — три гръцки, една етруска и пет римски:

1. Гръцка система, т. нар. идеален изодомен градеж — редове от съвършено одялани и симетрично свързани блокове. Използува се при стени с по-малка дебелина и е особено неикономичен (обр. 1 *а*).

2. Гръцка система — от редуващи се надлъжни (ортостати) и напречни (диатони) блокове (обр. 1 *б*).

3. Гръцка система — псевдоизодомен градеж — от редове с различна височина. Редуват се ниски и високи редове (обр. 1 *в*).

4. Етруска система — изодомен градеж с несъвършен вид и асиметрични фуги (обр. 1 *г*).

5. Римска система — от пояси, в които ред от блокове, поставени челно, се редува с ред от надлъжно поставени. Съотношението между височина и дължина на блоковете е 1:2. Витрувий[3] нарича тази система alternis coriis (обр. 1 *д*).

6. Система, подобна на предишната, но градежът е еднолицев (обр. 1 *е*).

7. Смесена система — комбинация от opus quadratum и opus caementicum с последователно сменящи се редове от легнали и изправени блокове (т. нар. кордонен градеж) (обр. 1 *ж*). Според Витрувий[4] смесената система е характерна за елинистическите градове. Градежът се появява отново с множество провинциални градове през късната Империя, но никога не се използува в Рим.

8. Система като предишната, но свързването на двете техники става в неправилен ключ (обр. 1 *з*).

9. Система, подобна на предишната, но свързването е в правилен ключ (обр. 1 *и*).

За да се изясни същността на opus quadratum и за да се определят неговите разновидности, ще бъдат приведени тълкуванията на някои антични автори[5]. В своя трактат[6] Витрувий не отдава голямо значение на structura quadrata, защото по негово време приложението ѝ е било ограничено най-вече в монументалните сгради. Той приема техниката по-скоро като гръцка, отколкото като етруска или римска. Неяснотата, отнасяща се до opus quadratum, която възниква при четенето и тълкуването на текстовете на Витрувий, се дължи на обстоятелството, че той не разграничава гръцкото от римското изпълнение на градежа. Витрувий всъщност коментира една техника, представляваща комбинация от opus quadratum и opus caementicum,[7] без да отдава значение на особеностите в изграждането на куртините[8] и ядрото. Той разграничава два начина на изграждане на стени от квадри у гърците: genus isodomum — при който редовете са съставени от блокове с еднаква височина, и pseudoisodomum — с различна височина[9]. Витрувий отбелязва, че и при двата начина градежът е еднакво стабилен. Подреждането на блоковете напомня тухлена зидария. Освен това той споменава и трети начин на градене, определяйки го с термина emplecton.

Плиний[10] потвърждава казаното от Витрувий: „Гърците строят. . . на редове по същия начин, както се гради с тухли. Този начин на градеж те наричат isodomon, докато, когато редовете имат различна височина, градежът се нарича pseudoisodomon, и трети начин на строеж emplecton. . . Той (емплектонът — б. а., К. В.) се изгражда така: издигат се първо двете лицеви страни, добре одялани, а вътрешното пространство се запълва с необработени камъни. . . Гърците освен това наричат diatonicon метода на запълване на междинното пространство с парчета камъни. . .“.

Витрувий[11] говори за гръцки и римски емплектон, като под емплектон разбира (според описанието) само пълнежа. Такова тълкуване у Витрувий уеднаквява този термин с диатоникона у Плиний. В случая особено важно е да се разграничат термините, отнасящи се до гръцкото и римското изпълнение на opus quadratum. Не би трябвало гръцкият термин emplecton да се използува за римски градежи, тъй като при римляните техниката придобива качествено нов характер. Влагането на хоросан изключва приравняването на римските квадрови градежи с т. нар. свързана зидария без спойка. При емплектона връзката между отделните елементи е суха и здравината на градежа се базира на статическо равновесие, докато при римския opus quadratum монолитността се постига чрез спойката[12].

През класическия период в Гърция са използувани правилни по форма, еднакви

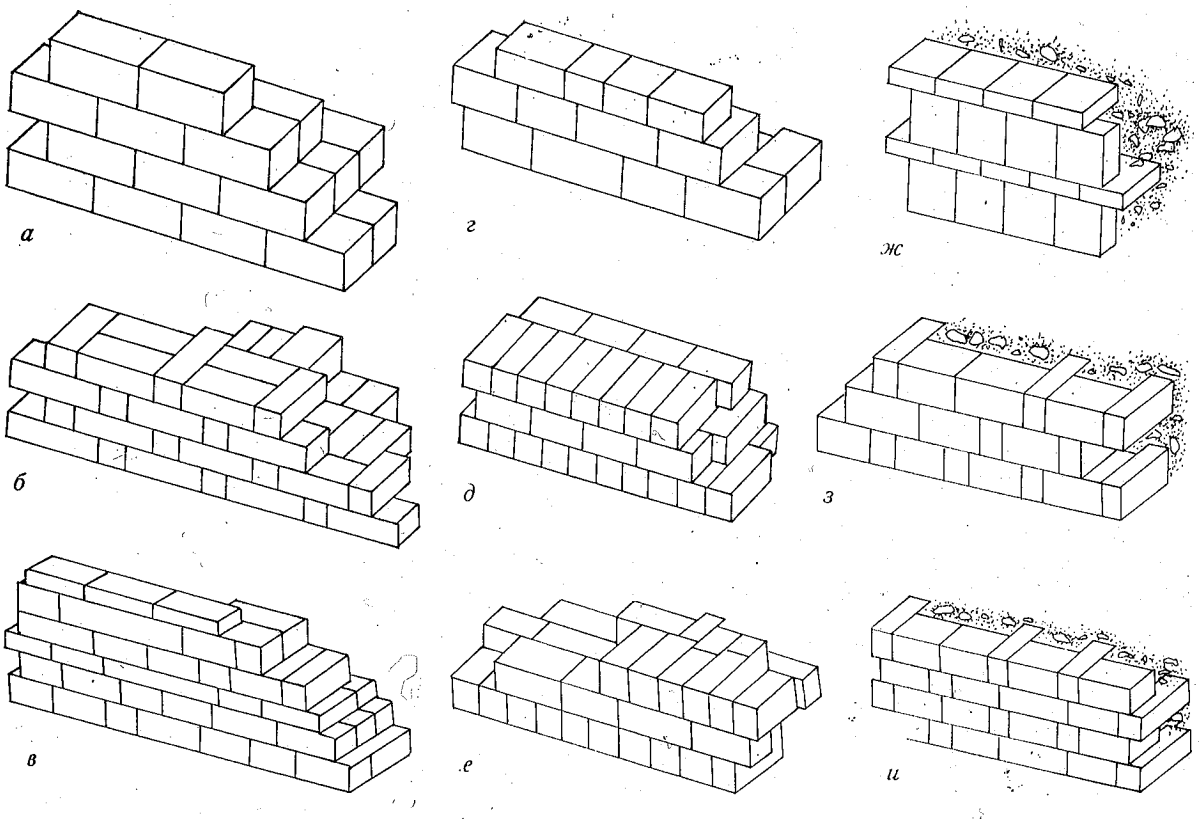

Обр. 1. Системи квадров градеж по Дж. Лули: а—в) гръцки; г) етруска; д—и) римски. Fig. 1. Systèmes d'opus quadratum d'après G. Lugli: а—в) grecs; г) étrusque; д—и) romains

по размер, гладко обработени квадри — т. нар. изодомен градеж (стените на наоса на Хефестейона в Атина — V в. пр. н. е., в стените на Партенона и пр.)[13]. През елинистическата епоха квадровият градеж се характеризира със съвсем малка разлика във височината на редовете — псевдоизодомен градеж (например в стените на кулата на ветровете в Атина)[14]. Тогава се разпространява свързаната зидария, наречена емплектон. Тя се среща най-често при изграждането на крепостни стени, където от съществено значение е здравото свързване на куртините. При този начин на градене някои от квадрите при известно разстояние навлизат в дълбочината на зида. Напречните квадри са наречени от Витрувий[15] диатони, а надлъжните — ортостати. Към края на елинизма стените най-често се изграждат от ниски и високи редове квадри. В такива случаи пониските квадри са и по-къси, за да се спази общата пропорция и да се получат по-здрави превръзки[16]. Най-дълготрайно приложение има еднородната квадрова зидария, използувана в продължение на четири столетия — от VI до III в. пр. н. е.

Гърците обработват най-често видимата страна на квадрите съвсем гладко и плътно долепват междинните им повърхности без спойка. Връзката между два съседни блока се осъществява или чрез плътно допиране по цялата фуга (през ранния период) или чрез т. нар. anathirosis[17]. Гладките ивици по ръбовете на квадрите, които осъществяват плътното допиране на блоковете, се наричат вътрешен анатирозис. Централната част, ограничена от тези ивици, е необработена и леко вдлъбната. Това е изключително грижлива и скъпа техника на обработване на камъка. Освен точното и ясно съчетаване на строителните елементи тя цели и най-прецизното осъществяване на формите[18]. Терминът anathirosis се отнася и до ивицата (шкарпела), която ограничава челото на блоковете — т. нар. външен анатирозис. Направата на шкарпела е целяла първоначално запазването на центъра на тежестта

на стената, докато впоследствие придобива и декоративен характер.

Римляните заимствуват анатирозиса от гърците. В началото на републиканския период и през императорската епоха използуването на вътрешен анатирозис в римската архитектура е ограничено[19]. Освен чрез вътрешен анатирозис квадрите се свързват и с помощта на дървени или метални скоби и дюбели.

Понякога, за да се подчертаят фугите, ръбовете на квадрите се скосяват под прав ъгъл или се прави дълбок фалц[20]. Челото на квадрите се обработва гладко, грапаво или съвсем грубо. Така обработените квадри се наричат рустикови, а техниката — рустика. Изпъкналата част на рустиковия камък се нарича босаж. Босажирането на повърхностите се извършва от работниците още в кариерата. Там ръбовете на блоковете се обработват гладко, а за пестене на време и труд централната част се обработва грубо. Тя изпъква пред ръбовете и ги предпазва от отчупване при транспортирането им[21]. При самото строителство междинните повърхности на блоковете се одялват гладко, за да се осъществи плътното долепяне, а лицевата част понякога се оставя с първичната си обработка или се обработва съвсем слабо. Много често споменатото обработване на повърхностите се извършва на самия строеж. Затова край стените нерядко се намират отломки от квадри, попаднали там при обработването им.

Терминът opus rusticum е въведен от римляните и се отнася до обработването на лицевите повърхности на квадрите в гръцките строежи[22]. Римляните възприемат рустиката от гърците и я използуват в различни по характер строежи. Такива примери могат да се видят на форума на Август и в развалините на Авентинския хълм в Рим[23]. Римляните постигат изключително разнообразие в обработването на ръбовете и босажа, който може да бъде прав, извит, повече или помалко релефен и пр. Известни са шест начина[24] за рустициране в Рим:

1. Обикновена рустицирана повърхност (обр. 2 *а*),
2. Изпъкнала повърхност с формата на денк (обр. 2 *б*),
3. Гладка повърхност с анатирозис (обр. 2 *в*),
4. Гладка повърхност със скосени ръбове на блоковете (обр. 2 *г*),
5. Рустицирана повърхност със стъпаловидно оформени ръбове (обр. 2 *д*),
6. Рустицирана повърхност със стъпаловидно оформени и скосени ръбове(обр. 2 *е*).

Рустиката се използува широко в Предна Азия (Ерусалим — градската стена), Гърция (портика на Хадриан — II в. на н. е.) и Етрурия[25]. За разлика от римляните гърците никога не прилагат в строежите си грубо рустицирани квадри и не комбинират мек с твърд камък. Изодомният градеж в римската архитектура се характеризира само с еднаквата височина на редовете поради пренебрежението към изискването блоковете да имат еднаква дължина. Римляните отделят по-голямо внимание на свързването на блоковете и прецизността на обработването им е за сметка на преразхода на строителен материал и вложения труд. И въпреки това икономиите на строителен материал са постоянна грижа на всички строители чак до късната Империя.

Opus quadratum не е нововъведение на римската архитектура. Той се среща почти във всички земи, включени в Империята далече преди установяването на римската власт в тях. Псевдоизодомният градеж, използуван още през IV в. пр. н. е. в Гърция, се среща по това време и в Мала Азия и добива най-широко разпространение след Александър III Македонски[26].

В Далмация строителната техника, използуваща паралелепипедни блокове, идва от Гърция по най-прекия път — Епир и Южна Илирия. Това разпространение се наблюдава по цялото Адриатическо крайбрежие[27]. Там техниката се появява във връзка с основаването на гръцки селища през IV в. пр. н. е., както и в другите римски провинции. В Далмация квадровият градеж се разпространява бързо и достига голям разцвет поради изобилието на строителен материал. С това се обяснява и честата употреба на opus quadratum на територията на днешна Албания още в предримско време[28]. Очевидно е прилагането на гръцките строителни принципи както при обработването на материала, така и в системата на градене с помощта на диатони и ортостати[29]. Независимо от това се забелязва и донякъде самостоятелно развитие, което може да се проследи от края на републиката до края на ранната Империя. Специфичността на градежите се определя от качествата на местния камък, който позволява изработването на квадри

2

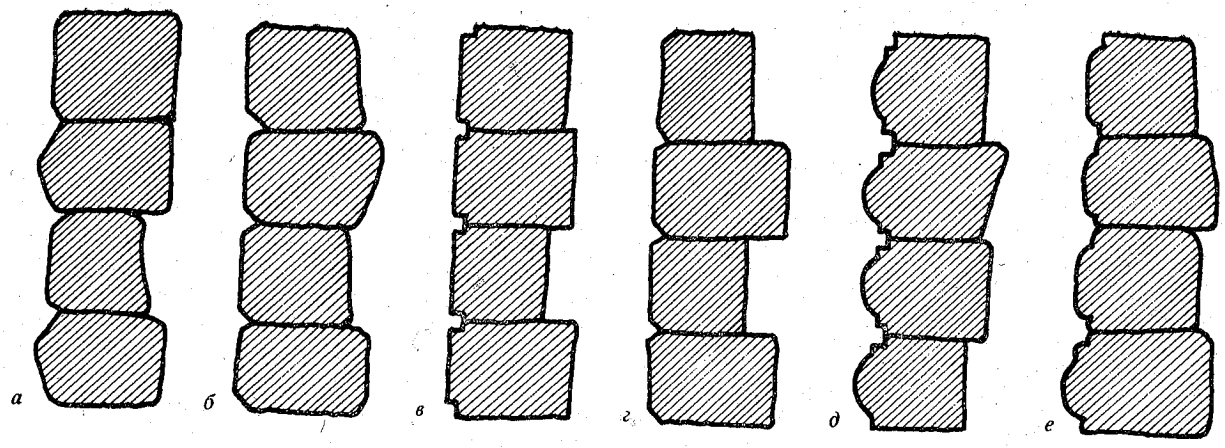

●*Обр. 2 а—е) начини на рустициране на квадри в римското строителство (по Дж. Лули). Fig. 2 a—e) modes de rustifier les quadres dans l'édification romaine (d'après G. Lulgi)*

със силно издължени пропорции, достигащи 5:1. От I в. на н. е. дължината на квадрите започва да се скъсява и достига до съотношението 2:1, а по времето на Траян и покъсно започват да се прилагат и квадри с кубична форма. Напълно правилен изодомен градеж в Далмация не се среща. Псевдоизодомен градеж с идеално обработване на лицето на квадрите се появява в представителните сгради по времето на ранната Империя. Диатоните излизат от употреба, когато римляните въвеждат хоросана в opus quadratum. Вероятно причината за това е, че диатонite — конструктивната връзка между ядрото и куртините, губят смисъла си в градежите с хоросан. Витрувий[30] обяснява отсъствието на диатони в римските строежи като гонене на бързина от майсторите за сметка на здравината на стените.

Opus quadratum има особено широко приложение в римската архитектура във времето непосредствено преди установяването на Империята. Към края на Клавдиевата династия и при Флавиите opus quadratum отново се използува широко в Рим, но не и във всички провинции. Така той не засяга българските земи, докато в същото време в Британия всички каменни строежи са в opus quadratum[31]. В източните и южните провинции на Империята[32] тази техника е унаследена от египтяни и финикийци. Там се строи с огромни квадри, които са разположени най-често в редове с нееднаква височина. В този смисъл римското влияние в тези провинции само утвърждава традицията и става предпоставка за изграждането на редица нови сгради в opus quadratum.

По Северното Черноморие квадровата зидария се появява в периода V—I в. под гръцко влияние. Квадрите са рустицирани, а босажът е ограничен с добре оформени шкарпели от трите или четирите страни. Свързването им става със скоби тип „ластовича опашка"[33]. Скобите се изработват от дърво или метал. Металните се заливат с олово. Тук, както и по Адриатическото крайбрежие, дължината на блоковете е много поголяма от височината им. Характерна особеност на крепостното строителство от ранния период на римското владичество е, че не се използуват масивни квадри, а сравнително тънки плочи, облицоващи ядрото[34]. Там, където градежът е от масивни блокове, плътно прилепващи един към друг, стената има две куртини, разстоянието между които е съвсем малко и е запълнено с хоросан и блокаж.

Появата и разпространението на opus quadratum в Тракия са свързани със строителството на куполни гробници[35] и крепостни стени[36] в периода V—IV в. Строи се по гръцки образец от добре одялани от всички страни блокове. Понякога при строежа на гробници се прилага и еднолицев квадров градеж. Обработената страна на квадрите оформя гробната камера, а необработеният или небрежно оформен гръб остава скрит в насипа на могилата. По този начин са изградени куполните гробници при Лозенград[37], с. Янково[38], гробницата от могила № 1 край Мезек[39] и блок № 1 от гробницата в северозападната част на „Жаба могила" край Стрелча[40]. Свързването на квадрите става по три начина: чрез плътно долепване

на страничните повърхности, чрез метални скоби, залети с олово, и чрез вътрешен анатирозис. Първият и единствен засега случай на вътрешен анатирозис е констатиран в гробницата от „Жаба могила".

Както вече беше отбелязано, в Гърция през класическата епоха изодомният градеж е предпочитан. На север от Гърция както в Далмация, така и в Тракия няма открит пример за идеален изодомен градеж от тази епоха. Това може да се обясни с факта, че изпълнението му изисква твърде много средства и квалифицирана работна ръка.

През класическата епоха в Тракия се използува неправилният квадров градеж, напомнящ етруската система. В този период за първи път се среща зарязването[41] на някои от ъглите на блоковете. Такова специфично оформяне, напомнящо сглобка, ще срещнем по-късно и в други архитектурни паметници и там ще се спрем по-подробно на него.

В Тракия едва в края на класическата епоха при строежа на куполни гробници се появява изодомният градеж. За разлика от Източното Средиземноморие, където по този начин се строи още в средата на IV в. пр.н.е.[42], тук възприемането на този вид квадрова техника става по-късно. Всъщност това не е същинският изодомен градеж, прилаган от гърците, а римският му вариант, на който вече се спряхме по-горе. Височината на редовете е еднаква, но квадрите имат различна дължина и фугите са разместени неправилно[43]. Пропорциите височина — дължина на блоковете варират от 1:1 до 1:10[44]. В края на IV и началото на III в. пр. н. е. се появява псевдоизодомният градеж (третата „гръцка" система)[45].

Срещат се квадрови градежи, които не са сходни с нито една от посочените „гръцки" системи. Така например в една елинистическа гробница в Месамбрия[46] някои от блоковете са с неправилна форма, а в гробницата при с. Руен[47] един голям блок се комбинира с няколко реда по-ниски блокове. Такова съчетаване се среща и в елинистическата гробница в м. Акчилар край Варна[48].

Разнообразието при изпълнението на opus quadratum в предримската епоха понякога навежда на мисълта, че местните строители в повечето от случаите не са владеели добре гръцката техника. Това не изключва възможността спецификата на градежите да произтича от характера на обекта, вида и качеството на наличния строителен материал. Несъвършенството в изпълнението напомня за етруските строежи. Така например градежът на гробницата при с. Татарево[49], Хасковски окръг, и този на куполната гробница от с. Раклица при Лозенград[50] са подобни на етруските строежи в Каере и Непи[51].

В противовес на разглежданите дотук примери може да се посочи изключително прецизният псевдоизодомен градеж на гробницата в „Жаба могила". Фасадата на гробницата е изградена от фино обработени със ситна бучарда квадри. Босажът не изпъква пред шкарпелите, които са гладко одялани и го рамкират от четирите страни. Прави впечатление, че във вътрешността на гробницата долните редове квадри са по-лошо одялани от горните, които са изчукани с много тънко длето. Налице е прецизно изпълнение на квадрова техника, придружено с фино обработване на архитектурния детайл. Целият строеж на гробницата показва силното влияние на гръцката архитектура и стремежа да се достигне качеството и ефекта на предпочитания по това време (V—IV в.) в Гърция изодомен градеж. Към този извод ни насочва фактът, че във вътрешността на гробницата редовете имат минимална разлика във височината си, а квадрите не се различават съществено в дължината си. За по-голяма точност градежът от вътрешността може да бъде причислен към изодомния независимо от несъвършенството му.

Трудно е да се каже със сигурност каква е причината за отклоненията от елинистическите строителни канони — невъзможността да се постигне техническото съвършенство на изодомния градеж или относителната самостоятелност на развитието на квадровите градежи по нашите земи. Към множеството от решаващи фактори, характеризиращи строителството, трябва да прибавим местните строителни традиции, по-стари влияния и известна небрежност.

Възприемането и развитието на opus quadratum се ускорява във връзка с разрастването на крепостното строителство, където най-ранните примери за приложението му са тракийската крепост при Перник[52] и крепостта Тиризис[53]. В крепостта при Перник стените от V—IV в. са изградени от рустицирани и гладки квадри с различна дължина. Височината на редовете също е различна. Градежът е изодомен с емплектон. Някои от блоковете имат характерни Г-образни зарязвания в ъглите си. За този вид

„сглобки“ вече стана дума[54]. Чрез тях се спестява строителен материал и се постига по-голяма здравина на стената. Освен това те решават проблема с преодоляването на денивелацията на терена и придават гъвкавост на градежа[55]. Друга характерна черта на строителната техника на крепостта при Перник е, че на някои места квадрите имат сравнително малка дебелина и са поставени изправени. Специфична е и декорацията. На някои места са поставени рустикови квадри с грубо обработен, извит босаж, с тесни и гладки шкарпели в контраст с блокове, чийто босаж е равен, старателно обработен и ограден с гладки шкарпели. Комбинирането на гладко одялани плоскости с рустикови се появява във втората половина на VI в. пр. н. е. и е най-често срещано в римската архитектура от IV в. пр. н. е. до елинистическата епоха[56]. Този декоративен похват, временно изоставен, се налага отново през I в. на н. е. и е характерен за периода 41—54 г. на н. е.

Суперструкцията на ранната елинистическа стена и портата на крепостта Тиризис, макар и градени в различни периоди, дават ясна представа за характера и степента на развитие на строителната техника. Тя определено носи белезите на силно гръцко влияние. Изодомният градеж на външното преддверие на портата е най-ранно — от края на IV пр. н. е. Блоковете имат гладко одялани повърхности. Засега това е първият пример у нас за използуването на изодомната квадрова система в крепостното строителство.

При западното крило градежът на портата е псевдоизодомен, а квадрите са рустикови. Една от страниците на външното преддверие на портата е изградена от квадри, подредени в неправилни редове. Линията на хоризонталните фуги на места е нарушена от Г-образни засичания. Някои от тези „сглобки“ са с еднакви размери. В нашата литература най-често градежите от последния вид се наричат нерегулярни или неправилни квадрови градежи, тъй като се различават от описаните вече системи. И трите вида квадров градеж, които се срещат в Тиризис, са изпълнени от прецизно одялани каменни блокове, а фугите са плътни.

Силното елинистическо влияние върху архитектурата на Тракия личи в начина на градеж на крепостните стени на Филипопол на Небеттепе[57]. Очевидно е преплитането на местни строителни традиции с нови технически похвати. Усъвършенствуваните методи на обработване на камъка характеризират един нов градеж. Методът на трасиране и фундиране (подобни на тези в Перник) показва, че строителството все още се придържа към старите традиции. Наложените от развитието на техниката нови форми най-добре проличават в градежа на суперструкцията, където се търси ефектът на opus quadratum. Блоковете са лошо обработени, а очертанията им се приближават до паралелепипед. Крепостните стени на Небеттепе независимо от небрежното обработване на блоковете съчетават в себе си иначе различаващите се описания на емплектона у Витрувий и Плиний: външното лице от диатони и ортостати (по Витрувий) и вътрешното, напомнящо облицовката на емплектона, която посочва Плиний. Самият емплектон е точно такъв, какъвто го описват античните автори. Замазването на фугите по външното лице на стената с хоросан и имитацията на правилен квадров градеж чрез очертаване на фугите с острие подчертават в случая пригаждането на старите конструкции към нови строителни материали. Използуването на хоросан в тези стени вероятно е проява на индиректно римско влияние, прието чрез Гърция, където по това време вече навлизат някои римски строителни похвати. Така хоросанът, възприет в Тракия в навечерието на римското владичество, започва да навлиза в крепостното строителство.

От казаното дотук става ясно, че римляните заварват по нашите земи квадрова техника, използуваща изодомния и псевдоизодомния градеж както самостоятелно, така и с емплектон. Повечето от методите за декориране на квадрови стени се практикуват успешно от местните строители, които на места показват изключително умение.

С установяването на римската власт в Тракия и Мизия започват да проникват и най-новите строителни тенденции. Квадровата техника навлиза широко в новото строителство. Издигат се огромни крепостни стени и множество монументални сгради. Разцветът на техниката, предизвикан от появата на хоросана, се отнася към II в. на н. е. (южната фасада на римските терми на Одесос, театърът и стадионът на Филипопол, цокълът на крепостните стени на Пауталия, Германия, Филипопол и др.). Квадрите се долепват плътно или са свързани с метални скоби. При крепостните съоръжения сухият квадров градеж облича циментово ядро.

Сух квадров градеж от този вид не е засвидетелствуван след II в. на н. е. Към началото на III в. на н. е. opus quadratum почти напълно престава да се използува и отново се появява в крепостните съоръжения през IV в. на н. е. Поради неговата неикономичност и трудоемкост той се прилага само в цокли, пилони и порти (крепостната стена на Абритус, късноантичната крепост при с. Войвода, Шуменски окръг, и пр.) и понякога служи за укрепването на ъгли и отвори. Почти не се среща и онази прецизност в обработването на детайлите, която показва тракийското културно строителство. По това време в римското строителство вече има установени и изпитани много по-икономични градежи, които изместват на заден план скъпия opus quadratum. Използуваните в по-късни сгради сполии със следи от метални връзки (обр. 3) навеждат на мисълта, че през първите години на римската власт квадровите градежи се използуват по-често. През II в. на н. е. квадрите имат големи размери и връзката помежду им е все още суха независимо от това, че строителството

●Обр. 3. Преупотребени квадри със следи от скоби от базиликата на ул. „Хан Крум“ във Варна. Fig. 3. Quadres réutilisés avec des traces de crampons dans la construction de la basilique de la rue „Han Krum“ à Varna

●Обр. 4. Квадров градеж на южната фасада на Римските терми във Варна, II в. Fig. 4. Construction en quadres de la façade sud des Thermes romaines à Varna, II s.

3

4

по това време е предимно на базата на хоросана.

Различията в строителните традиции, степента на романизация и материалите, използувани при градежите в opus quadratum в Мизия и Тракия, изискват те да бъдат разгледани поотделно.

С изключение на градовете по Черноморското крайбрежие в предримската епоха в Мизия гръцкото влияние в строителството не е така ясно изразено. Opus quadratum се прилага главно след установяването на римската власт. Поради сравнително ограниченото количество подходящ строителен материал той се прилага по-рядко. Независимо дали са рустицирани или не квадрите се прилепват плътно или се скрепяват със скоби. Като пример могат да се посочат: западната и източната порта на Нове[58] с цокли от рустицирани квадри, крепостната стена на Калиакра (II в.), където само някои от квадрите са рустицирани като пример на закъсняла с близо един век римска мода. И докато крепостното строителство от това време рядко предлага добри примери на opus quadratum, в някои монументални сгради е възможно да се документира както влиянието на римската строителна техника, така и съчетаването ѝ с наследените от предримската епоха елинистически традиции. Представа за великолепието на това строителство ни дава южната фасада на римските терми на Одесос (II в.). Изпълнена е в т. нар. кордонен градеж. Тесните редове, съставени от легнали блокове, излизат леко пред равнината на изправените блокове (обр. 4). По такъв начин, без да се прибягва до рустика, се постига декоративно хоризонтално членение на цялата фасада. Квадрите са обработени прецизно с много ситна бучарда, а допиращите се повърхности са шлифовани, така че на практика вертикалните фуги остават незабележими. Тази прецизност на техниката, непозната досега във вътрешността на провинцията, може да се обясни със силното елинистическо влияние по западния бряг на Понта и конкретно в Одесос.

●*Обр. 5. Част от квадровия градеж на одеона на Никополис ад Иструм, II в. Fig.5. Partie de la construction en quadres de l'odéon à Nicopolis ad Istrum, IIe s.*

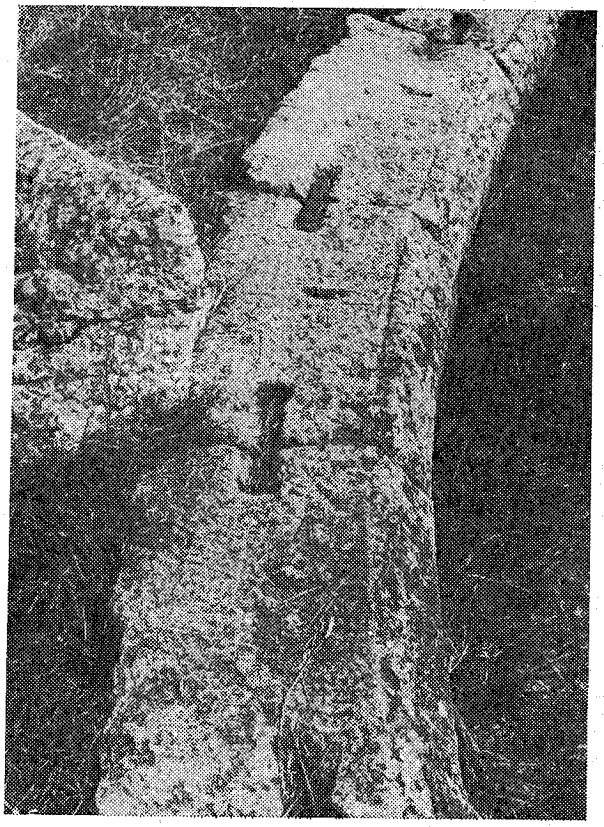

5

Макар и слабо загатнат, но издържан в стила на най-добрите традиции на opus quadratum, е бил и градежът на одеона в Никополис ад Иструм (обр. 5).

В периода III—IV в. хоросанът започва да се прилага при свързването на квадрите (крепостната стена на Дуросторум[59]), чиито размери постепенно започват да намаляват (в западната крепостна стена и цокъла на прилежащите ѝ кули на късноантичната крепост при с. Войвода[60]) (обр. 6). През късната античност в квадровите градежи на фортификационните съоръжения на Ятрус[61] и Абритус[62] отново се срещат рустикови квадри, свързани със скоби. Неочаквано прецизният за времето си псевдоизодомен градеж на северната порта на Абритус (обр. 7) доказва, че все пак естетическият критерий може да вземе надмощие над икономическите съображения.

Градежът на късноантичната гробница на н. Калиакра[63] носи почти всички белези на по-ранните фази от развитието на opus quadratum и е едно от особено убедителните доказателства за това, че много от строителните похвати могат да се запазят в продължение на столетия, макар и да се срещат спорадично. Градежът на гробницата е псевдоизодомен, сух, а блоковете са гладко одялани. Пропорциите 1:14, 1:13, 1:10 и 1:6 не свидетелствуват за възраждането на стар

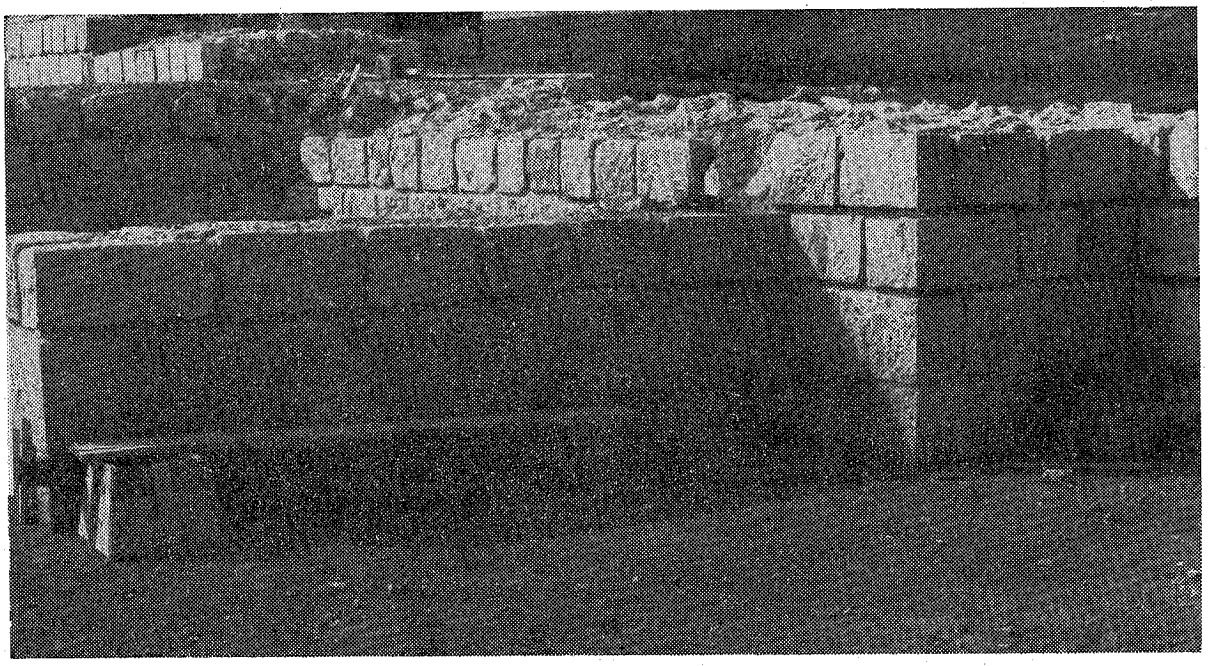

6

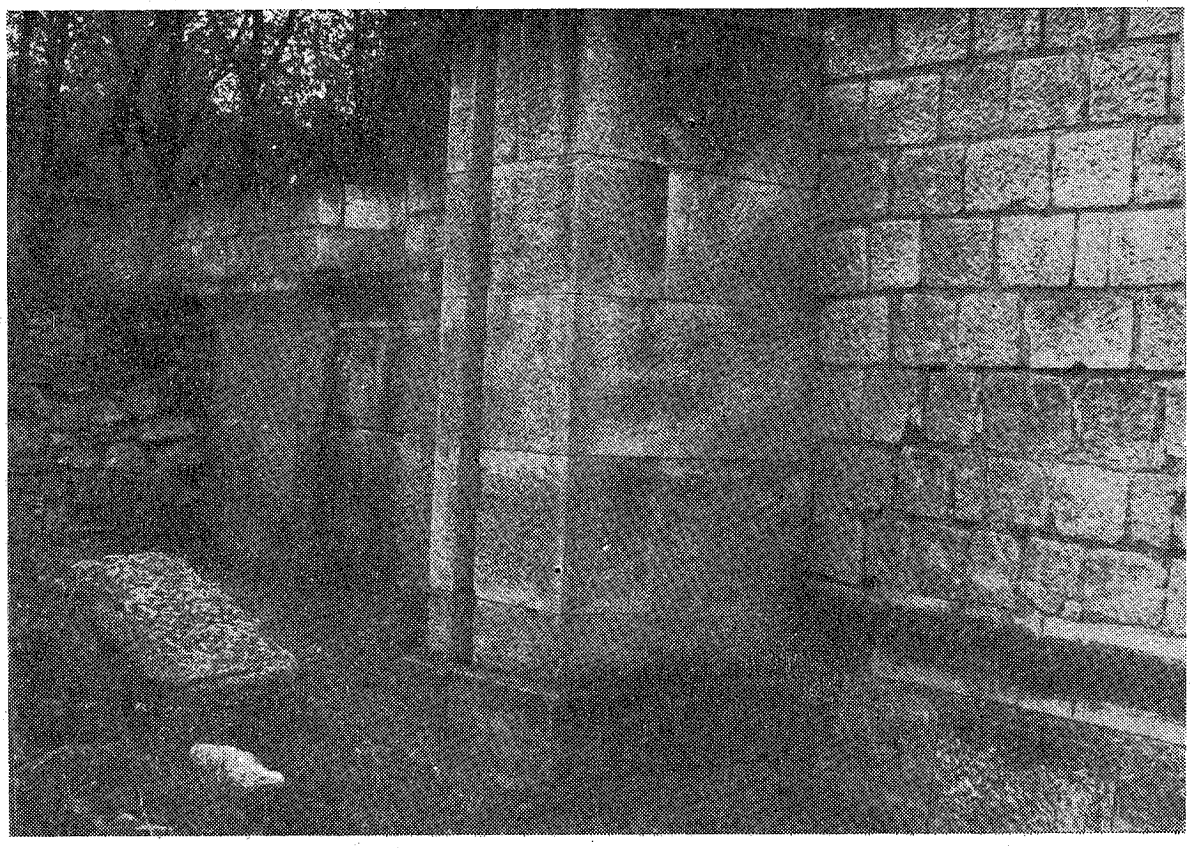

7

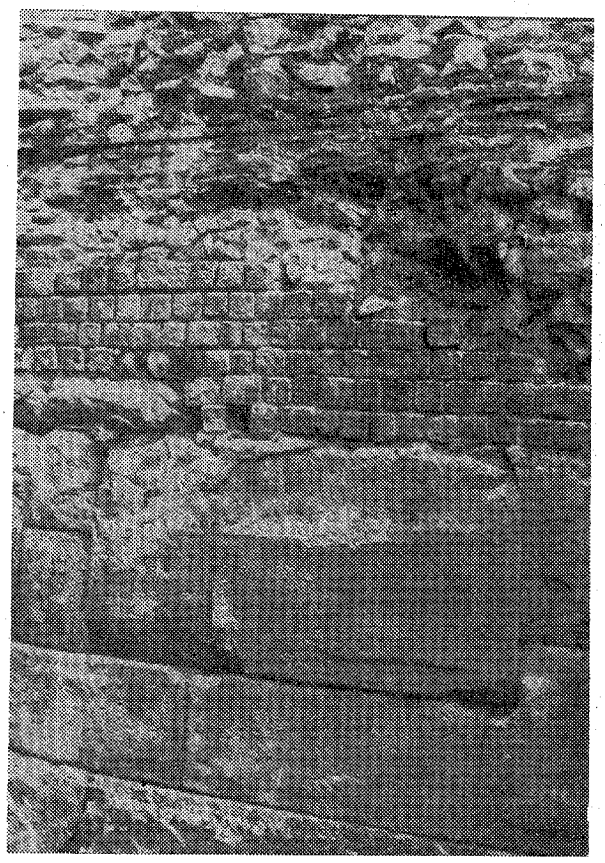

8

●*Обр. 6. Квадров градеж на западната порта на късноантичната крепост при с. Войвода, Шуменски окръг, IV в. Fig. 6. Construction en quadres de la porte occidentale de la forteresse de la Basse antiquité près du village Vojvoda, département de Sumen, IVe s.*
●*Обр. 7. Квадров градеж на вътрешната страна на северната порта на Абритус, IV в. Fig. 7. Construction en quadres du côté intérieur de la porte septentrionale d'Abritus, IVe s.*
●*Обр. 8. Квадров градеж на крепостната стена на Филипопол на ул. „Витоша", III в. Fig. 8. Construction en quadres du mur d'enceinte de Philippopolis rue „Vitoša", IIIe s.*

начин на градене. Те са обусловени от вида на използувания в случая строителен материал — сарматски варовик. Вижда се отново характерното Г-образно зарязване на блоковете, просъществувало като технически метод близо десет столетия.

В Тракия[64], както вече бе отбелязано, традицията да се строи с квадри предшествува римското владичество. Именно и това е едно от обясненията за продължителната употреба на квадровите градежи в тази провинция. Присъствието на opus quadratum във всички по-представителни и особено монументални сгради от II в. е задължително. Причина за това е не само слабата степен на романизиране на Тракия, но и качествената същност на нейното архитектурно наследство. Влиянието на римската архитектура в Тракия довежда до един вид симбиоза между старо и ново. Процесът на преосмисляне и вместване на традиционното в привнесеното е значително по-дълъг и е определящ за спецификата на римската архитектура в тази провинция. За да се илюстрира казаното дотук, ще се спрем на факта, че традиционното Г-образно засичане на блоковете продължава и през II в. (обр. 8) в крепостните стени на Филипопол. Пак там, на един участък по трасето на ул. „Витоша", където градежът е т. нар. биндер-лойфер, се срещат ортостати, чието лице е гладко одялано, а в единия край с помощта на силно изнесен босаж е имитирано чело на рустиков диатон. На практика системата не е спазена стриктно, но чрез декоративни похвати се търси нейният ефект. Декорирането е постигнато с добре познатия от предримската епоха начин — чрез комбиниране на гладки и рустикови повърхности. Трудно е със сигурност да се определи под чие влияние е възникнал този вид декориране у нас. Примерите от предримската епоха навеждат на мисълта, че той е бил възприет първоначално от гърците. В конкретния случай, ако се вземат предвид и Г-образните засичания на блоковете от същата стена, комбинирането на гладки с рустикови повърхнини би трябвало да се отнесе към предримската епоха още повече, че по времето, когато е изградена въпросната стена, римляните не прилагат тази украса. Що се отнася до фалшивите диатони, до известна степен е вероятно те да са резултат на римско влияние.

Филипопол предлага още два паметника на монументалната римска архитектура — театъра над тунела[65] и стадиона на „Джумаята", които са великолепен пример за развита и прецизна квадрова техника.

Прилаган с еднакъв успех в монументалното (обр. 9, 10)[66] и крепостното (обр. 11, 12)[67] строителство, opus quadratum достига своя разцвет през II в. на н. е. И тук, както и в Мизия, централизираната власт дава възможност да се организира и финансира това твърде разточително строителство. Постепенно в резултат на упадъка на Римската империя и честите варварски нашествия квадровия градеж се използува все по-рядко. Прилагането му в периода III—IV в. се свежда до изграждането на цокли на кре-

9

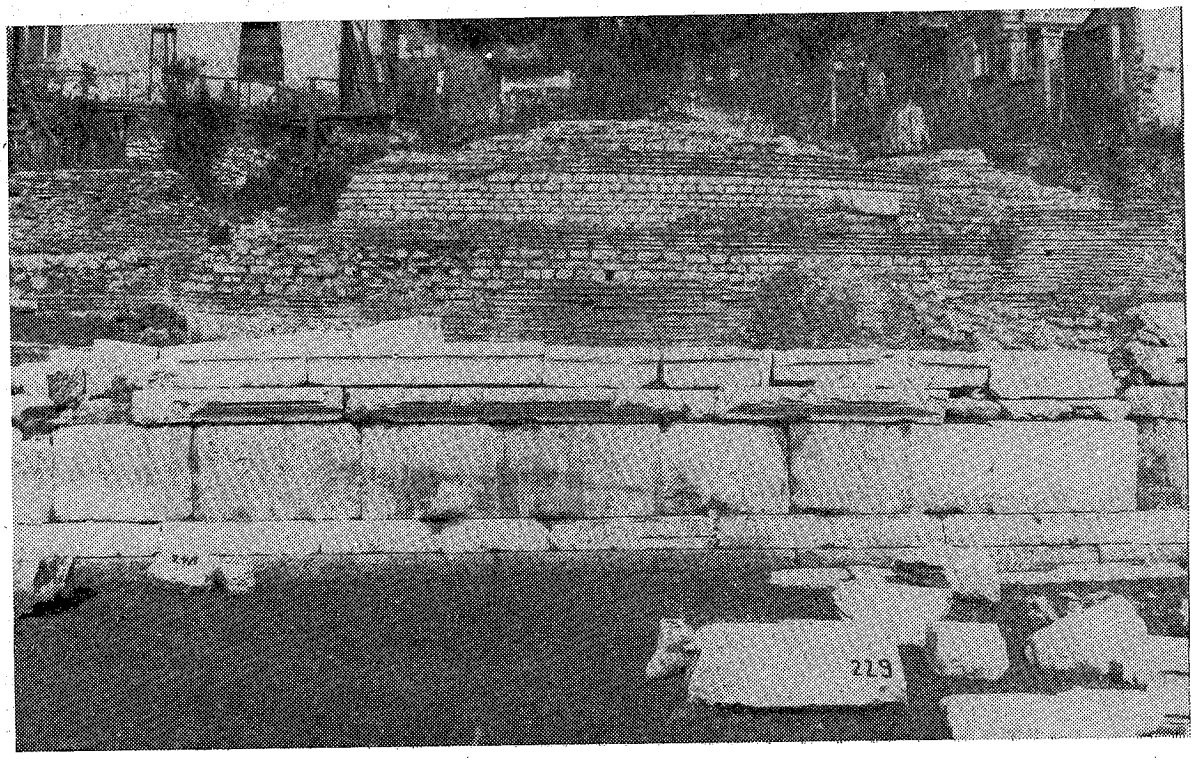

10

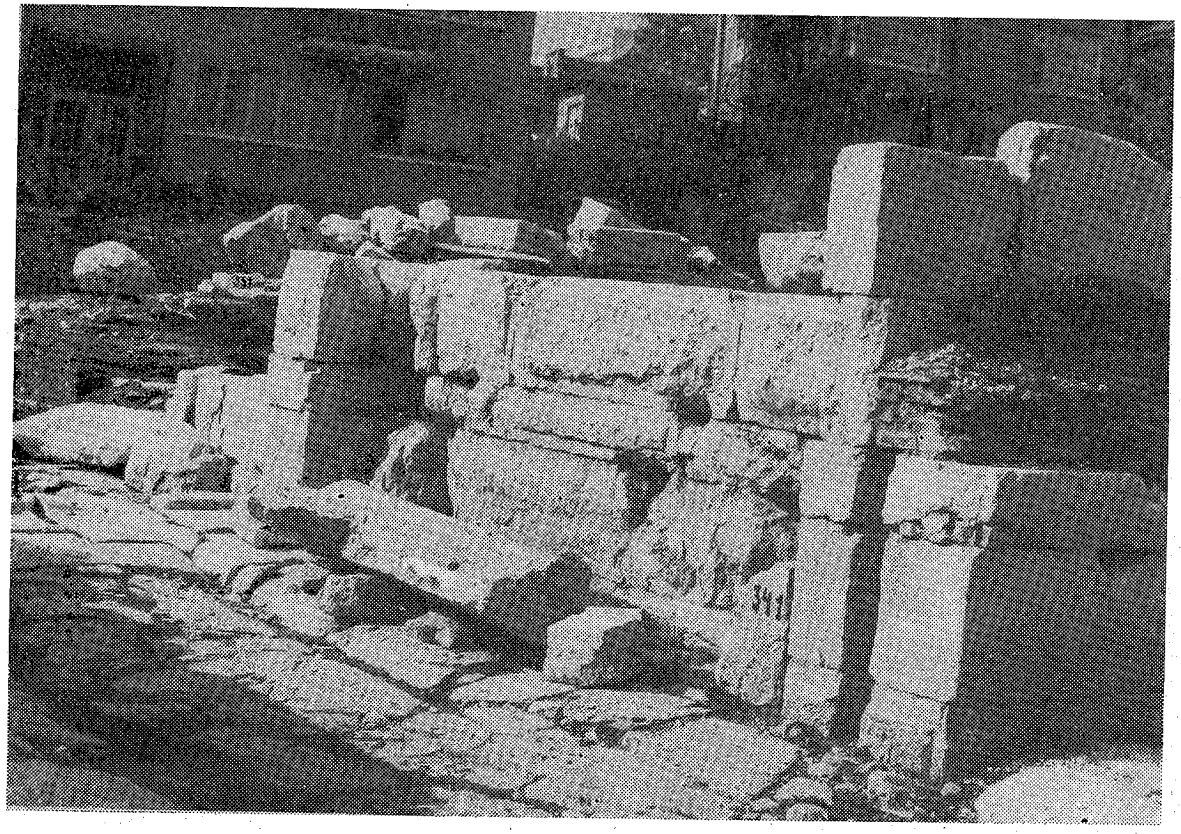

Обр. 9. Квадров градеж от театъра на Филипопол, II в. Fig. 9. Construction en quadres du théâtre de Philippopolis, IIe s.
Обр. 10. Квадров градеж от сграда в Августа Траяна. Fig. 10. Construction en quadres d'un édifice d'Augusta Trajana
Обр. 11. Квадров градеж на западната порта на Августа Траяна, II в. Fig. 11. Construction en quadres de la porte occidentale d'Augusta Trajana, IIe s.

постни стени и порти(Хисарската крепост[68]) или служи само за укрепване на ъглите на по-масивните постройки (първи строителен период на булевтериона на Сердика[69] и пак там в сграда II А[70]).

Римляните утвърждават и доразвиват вече познатата в тракийските земи рустикова техника. През II и началото на III в. босажът е силно изявен, с формата на денк, прав или начупен. Гладкият босаж е характерен за монументалната архитектура, и то при оформянето на вътрешното пространство на сградите.

В края на III и през IV в. босажът губи своята пищност и отново се изравнява с шкарпелите, които понякога се скосяват от едната страна. Макар и рядко независимо от упадъка на техниката, се правят опити за по-добро декориране[71].

Обобщаването на резултатите от откритите и публикувани досега паметници дава възможност да се направят редица изводи. Opus quadratum прониква в тракийските земи от юг и неговото развитие и усъвършенствуване се подчинява на гръцките традиции, като показва известни локални особености. Това обстоятелство е основната причина след включването на Мизия и Тракия в Римската империя квадровите градежи да се срещат както подчинени на римските строителни канони, така и излизащи от техните рамки и определени от местните традиции.

Не би могло да се каже със сигурност коя гръцка система — изодом или псевдоизодом — се възприема по-рано. Основната причина за това са малкото примери за изодомен градеж, известни досега. Псевдоизодомният градеж, прилаган още в класическата епоха в Тракия, се налага бързо и се развива до съвършенство. Успоредно с него се срещат и излизащи от каноните квадрови градежи. Някои от примерите, които бяха посочени, съдържат особености, носещи бе-

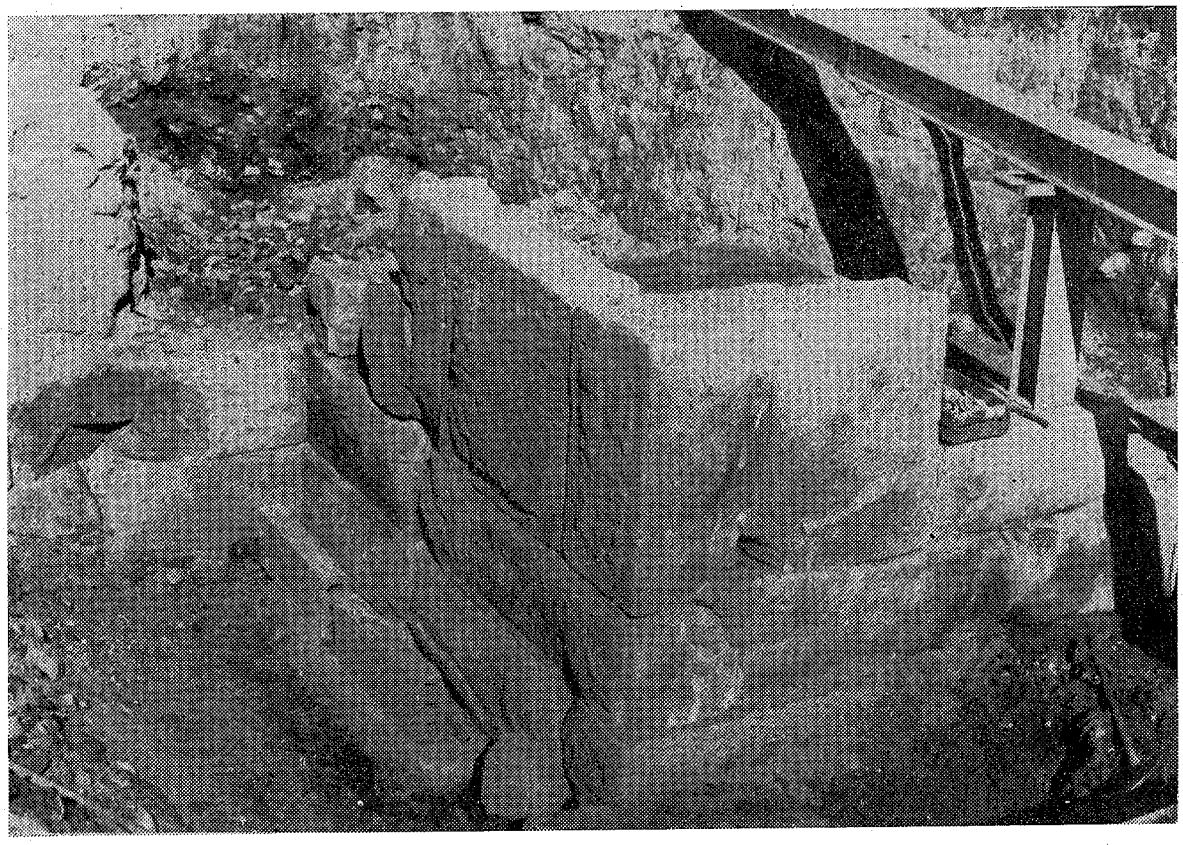

12

●*Обр. 12. Квадров градеж на южната порта на Филипопол, II в. Fig. 12. Construction en quadres de la porte méridionale de Philippopolis IIe s.*

лезите на източни влияния, а също така насочващи и към някои местни строителни похвати.

По същото време през V—IV в. се появява и гръцкият градеж с емплектон. Този начин на градеж се наблюдава отново през III—I в. По това време в Тракия прониква и римското нововъведение — хоросанът. Вероятно използуването на хоросан в предримската епоха е римско влияние, проникващо по косвен път от Гърция. Прилагането му обаче е ограничено и все още не са осмислени неговите конструктивни възможности в квадровите градежи с емплектон.

Познатата у нас техника с вътрешен анатирозис се среща рядко. Причина за това е, от една страна, ограничената употреба на opus quadratum в предримската епоха, а, от друга, фактът, че при римляните тази типично гръцка техника се прилага също много рядко.

Методът на босажиране е издържан в стила на най-добрите гръцки традиции. Босажът е плосък, в равнината на шкарпелите и само в крепостното строителство има случаи, при които е изнесен умерено напред. Квадрите имат различни размери. Силно издължени или мегалитни блокове се срещат рядко. Формата и размерът са съобразени с характера на обекта и се забелязва практически усет при подбора на материала. Градежът е сух, по-често без метални връзки, използувани главно в представителните сгради.

Възприемането на римските строителни техники в периода I—IV в. води до разнообразяването и усъвършенстването на opus quadratum. Сухият квадров градеж постепенно отстъпва пред този на хоросан и необходимостта от метални връзки и диатони с течение на времето изчезва. Модата на силно издължените квадри с пропорции, достигащи 5:1, се налага у нас по-късно, едва през II в. на н. е., докато в други провинции тя изчезва през I в. на н. е. Постепенно размерите на квадрите започват да намаляват и достигат пропорции 2:1 и 1:1, като кубичните форми са по-характерни за IV в. Употребата на силно издължени ква-

дри в крепостните стени на Абритус през IV в. и в късноантичната гробница на н. Калиакра е изолиран случай и може да се обясни с качествата на използувания в случая камък.

Засичанията с Г-образна форма продължават да се срещат и през късната античност. Продължителното им приложение не позволява те да се използуват като датиращ фактор.

В Мизия и Тракия кордонният градеж достига своя разцвет през II в. на н. е. и се прилага предимно в най-представителните строежи. Доброто свързване на квадрите е осигурено понякога не само от диатони и хоросан, но и с метални скоби. Едновременното прилагане на три свързващи елемента— диатони, хоросан и скоби, подчертава търсенето на по-голяма солидност и дори презастраховане на здравината на строежа.

С откриването на нови паметници от предримската и римската епоха ще може да се допълни и изясни характерът и същността на opus quadratum в Мизия и Тракия. Без съмнение наблюденията върху строителната техника ще помогнат за прецизното датиране и проучване на археологическите обекти.

[1] G. Lugli. La tecnica edilizia romana — con particolare riguardo a Roma e Lazio. I. Roma, 1957, p. 16.
[2] G. Lugli. Op. cit., I, II.
[3] М. П. Витрувий. Десять книг об архитектуре. Л., 1936, II, 8, 5, с. 51.
[4] G. Lugli. Op. cit., p. 370.
[5] Ibidem, p. 174—175.
[6] М. П. Витрувий. Цит. съч., II, 8, 5, с. 51.
[7] G. Lugli. Op. cit., p. 367.
[8] Тук и по-нататък е приет терминът куртина в значението, дадено му от Дж. Лули: лицевата повърхност на стената. Възприемането на този термин би улеснило разграничаването на лицата от ядрото на градежа.
[9] М. П. Витрувий. Цит. съч., II, 8, 5, с. 51.
[10] G. Lugli. Op. cit., p. 368.
[11] Ibidem, p. 227.
[12] Ibidem, p. 177, fig. 7, 8, 9.
[13] И. Попов, М. Иванова. Класически архитектурни форми. С., 1962, с. 83.
[14] Пак там, с. 83.
[15] Пак там, с. 51 (Витр. II, 8, 7).
[16] Пак там, с. 83.
[17] Пак там; G. Lugli. Op. cit., p. 207—208, 2, fig. XXIII 4; N. Pevšner, J. Fleming, H. Honovr. Dizionario di architettura. Torino, 1981, p. 16.
[18] Lexicon der alten welt. Zürich—Stuttgart, 1965, col. 249—250.
[19] G. Lugli. Op. cit., p. 207.
[20] И. Попов, М. Иванова. Цит. съч., с. 83, обр. 118 М.
[21] G. Lugli. Op. cit., p. 208.
[22] И. Попов, М. Иванова. Цит. съч., с. 83.
[23] Пак там, обр. 118, P, Q.
[24] G. Lugli. Op. cit., p. 210, fig. 29.
[25] И. Попов, М. Иванова. Цит. съч., с. 83.
[26] R. Martin. Manuel d'architecture grecque. Paris, 1965, p. 385 sqq.
[27] M. Suić. Antički grad na istočnom Jadranu. Zagreb, 1976, p. 6.
[28] Ibidem, p. 6,
[29] С. Бобчев. История на архитектурата на стария свят. С., 1966, с. 147.
[30] М. П. Витрувий. Цит. съч., II, 8, 7, с. 51.
[31] M. Briggs. Building-Construction. A history of technology. II. Oxford, 1975, p. 407.
[32] Всеобщая история архитектуры. I. М., 1948, с. 245.
[33] Пак там, с. 369.
[34] А. Якобсон. Раннесредневековый Херсонес. — МИА, 63, с. 71.
[35] В. Миков. Произходът на куполните гробници в Тракия. — ИАИ, XIX, 1955; Ив. Венедиков, Т. Герасимов. Тракийското изкуство. С., 1973, с. 64—68.
[36] I. Venedikov, L. Ognenova. Nessèbre. I. Sofia, 1969, p. 33; А. Балканска. Тиризис — тракийският град на нос Калиакра. Автореферат на канд. дисертация. С., 1979, с. 7, 13; Й. Чангова. Поселищен живот на хълма Кракра от V хил. пр. н. е. до IV в. на н. е. — В: Перник. I. С., 1981, с. 52—66.
[37] В. Миков. Цит. съч., с. 17.
[38] Цв. Дремсизова. Надгробни могили при с. Янково. — ИАИ, XIX, 1955, с. 77.
[39] Б. Филов. Куполни гробници при Мезек. — ИАИ, XI, 1937, с. 34.
[40] По данни на н. с. Г. Китов, непубликувани.
[41] Ив. Венедиков, Т. Герасимов. Цит. съч., с. 64.
[42] Пак там, с. 71.
[43] Пак там, с. 67, обр. 42, с. 68, обр. 45.
[44] Пак там, с. 68, обр. 45.
[45] Пак там, с. 65, обр. 31; Ив. Венедиков. Новооткритата куполна гробница при М. Белово. — ГНМ, VI, 1942, с. 40; М. Мирчев. Паметници на гробната архитектура в Одесос и неговите околности. — В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, с. 572—573; Л. Ботушарова, В. Коларова. Куполна гробница при Пловдив до гара Филипово. — В: Изследвания в памет на Карел Шкорпил. С., 1961, с. 285.
[46] Т. Петров. Градежът на новооткритата елинистическа гробница от Месамбрия. — Археология, VIII, 1966, 3, с. 31, обр. 4.
[47] М. Лазаров. Тракийска гробница край с. Руен, Бургаски окръг. — Археология, XIII, 1971, 4, с. 63.
[48] М. Мирчев. Цит. съч., с. 575.
[49] Ив. Венедиков, Т. Герасимов. Цит. съч., с. 64, обр. 27; В. Миков. Цит. съч., с. 38.
[50] Ив. Венедиков, Т. Герасимов. Цит. съч., с. 69, обр. 46.
[51] G. Lugli. Op. cit., p. 176, fig. 18, 21, p. 182.
[52] Й. Чангова. Цит. съч., с. 52—66.

[53] **A. Balkanska.** Die thrakische Siedlung **Tirsis nach den Ausgrabungen auf dem Kaliakra in den Jahren 1969—1970.** — Thracia, III, 1974, p. 316, **fig. 1.**

[54] Подобен похват се среща и в крепостната стена на Месамбрия.

[55] Освен в стените на тракийската крепост Вишеград (Сакар планина) подобна техника може да се види и в елинистическите стени на Херсонес.

[56] Всеобщая история архитектуры, II, 2, с. 161.

[57] Л. Ботушарова. Крепостната стена на Филипопол по северните склонове на Небеттепе в Пловдив. — ГНМП, V, 1963, с. 77—115; Разкопките във Филипопол и проблемите, свързани с тях. — Археология, VII, 1965, 3, с. 4, обр. 4.

[58] К. Маевский, Ст. Колкувна, Ст. Парницки-Пуделко, Л. Пресс, Б. Рутковски, Я. Трыниковски. Археологические исследования в западном секторе Нове в 1966 году. — ИАИ, XXXII, 1970, с. 74—82.

[59] Ст. Ангелова. Крепостната стена на Дуросторум — Дръстър — Силистра. — Археология XV, 1973, 3, с. 89.

[60] Ат. Милчев, Ст. Дамянов. Археологически разкопки на късноантичната крепост при с. Войвода, Шуменски окръг. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 263—277; Д. Овчаров. Протейхизмата в системата на ранновизантийските укрепления по нашите земи. — Археология, XV, 1973, 4, с. 11—23.

[61] Т. Иванов. Археологически проучвания в кастела Ятрус. — Археология, III, 1961, 3, с. 20—26; Разкопки в кастела Ятрум през 1962 г. — Археология, V, 1963, 4, с. 9—18.

[62] Т. Иванов. Абритус. I. С., 1980, с. 33—34, 37, 45.

[63] Г. Кузманов. Раннохристиянска гробница на нос Калиакра. — МПК, 1971, 4, с. 6—8.

[64] Използуваме границите на провинциите по време на Северите.

[65] Л. Ботушарова, В. Коларова. Археологически проучвания на Джамбазтепе в Пловдив през 1968 г. — ГНМП, VII, 1971, с. 83—88.

[66] Т. Иванов, С. Бобчев. Разкопки върху площада на хотел „Балкан" в центъра на София през 1952—1953. — В: Сердика. I. С., 1964, с. 17; Л. Ботушарова, В. Коларова. Цит. съч. Пример на това монументално строителство е и амфитеатрално оформената южна фасада на сградата до западната порта на Августа Траяна.

[67] Л. Ботушарова. Цит. съч., с. 6; К. Колев. Изграждането на външната крепостна стена във Филипопол по времето на Марк Аврелий. — ГНМП, VII, 1971, с. 102; Д. Николов. Августа Траяна-Верея (II—VI в.). — Археология, VII, 1965, 3, с. 14; Ст. Бояджиев. Принос към историята на крепостната стена на Сердика. — Археология, I, 1959, 3—4, с. 37—39.

[68] К. Маджаров. Нови проучвания и разкопки на Хисарската крепост. — ИАИ, XXX, 1967, с. 113—142; Д. Николов. Цит. съч., с. 14.

[69] Т. Иванов, С. Бобчев. Цит. съч., с. 21.

[70] Пак там, с. 27—28.

[71] Т. Иванов. Цит. съч., с. 33—45.

Opus quadratum dans les terres bulgares (Ve s. av. n. è. — IVe s. de n. è.)

KR. VAČEVA

(Résumé)

L'article présent est le premier d'une série qui vise l'éclaircissement de la terminologie, de l'apparition, du développement et de la propagation des différentes techniques de bâtir, usées pendant l'Antiquité sur le territoire de la Bulgarie contemporaine. Nous avons essayé d'examiner les problèmes mentionnés, liés à l'*opus quadratum*. Dans cet article sont mises en question les différences dans la terminologie, employée dans les sources et par les auteurs contemporains bulgares et étrangers. La terminologie proposée est déterminée avec précision, elle est basée sur celle acceptée en Bulgarie et ne contredit pas la terminologie générale.

L'auteur observe l'apparition, le développement et la propagation d'*opus quadratum* dans les terres bulgares au cours de dix siècles environ. Des exemples des plus caractéristiques ont été étudiés et leur spécificité en Bulgarie à été déterminé à la base des comparaisons et des analogies faites avec des techniques semblables de la Méditerranée.

Оброчните релефи на Артемида (Диана)-ездачка от Мизия и Тракия през римската епоха

ТОТКО СТОЯНОВ

Интересът към култа на Артемида (Диана) в тракийските земи датира отдавна. За култа към богинята свидетелствуват оброчни релефи, посветителни надписи, статуи и статуетки. Образът ѝ се среща по колониални монети, апликации за колесници, мозайки и глинени лампи. Освен няколко по-общи труда този многоброен и разнообразен по характер материал все още не е бил обект на пълно и системно изследване[1]. От друга страна, на тези паметници се отделя основно внимание в изследванията върху култа към тракийската богиня Бендида. В резултат са се оформили две групи мнения — едно за отъждествяването в Тракия на Артемида и Бендида, и второ, противоположно, за тяхната нетъждественост[2].

При това състояние на изследванията е ясно, че защитаването на която и да е от тезите за връзката Бендида — Артемида крие риск при отсъствието на детайлно изследване на паметниците от иконографски и идеен аспект, без да се държи сметка за корените, историческото развитие и особеностите на култа към Артемида и Диана съответно в Гърция, Италия и Рим до проявите му в тракийските земи през римската императорска епоха.

Системният анализ на обемистия материал от римската епоха е необходим принципно като условие за един поглед върху характера на собствено тракийската религия през римската, с вероятна проекция върху предримската епоха.

С оглед на казаното дотук считаме, че е оправдана целта, която си поставяме в тази работа — въз основа на иконографията, съчетана с други данни, да се предложи относителна типология на една обособена част от паметниците и чрез съпоставянето с архитиповете, епиграфските и други данни да се достигне до същностна и хронологическа характеристика.

Групата на оброчните релефи е най-значимата не само по броя на паметниците в нея, но и като определяща характера на култа чрез особеностите, които поднася съчетанието на пластичния образ и епиграфските данни. Благоприятно условие за предварителното им отделно проучване е фактът, че всички те се отнасят към римската епоха. Общоприето е в тях да се разграничават два главни типа: I. Артемида (Диана) като пешеходка и II. Артемида, яздеща елен (сърна)[3]. В трета група, където присъствува Артемида (Диана) от първия тип, тя е изобразена заедно с други божества — най-често Аполон и спорадично Херакъл, Хермес, Тракийския конник, Хера, Кибела и др.

Предмет на настоящото проучване ще бъдат паметниците от II иконографски тип. От него са известни досега 62 паметника. За удобство ще прибегнем в работата до условно цифрово-буквено означаване на вариантите.

Според вида на животното, което богинята язди, изображенията ѝ спадат към две разновидности — Артемида на кон и на елен (сърна). Първият случай, вариант IIA, е застъпен засега само при един паметник — от с. Бяла черква, Търновски окръг[4] (обр. 1 *а*).

Болшинството от релефите показват богинята, яздеща на елен. В литературата се е утвърдило становището за единствен иконографски канон представянето на ездачката върху тракийските релефи, облечена в дълъг хитон, седяща обратно на посоката на движението. В опънатата лява ръка тя държи лък, с дясната посяга към колчана, а еленът (сърната) е обърнал глава назад към нея. Действително към този обобщен вариант спадат по-голямата част от релефите, но както ще видим, той е по-късен.

Като обособен и по-ранен вариант II Б се явяват паметниците, показващи богинята в езда настрани или настрани и напред (по женски). Като подвариант II Б 1 можем да отделим плочката от м. Максуда край Варна[5] (обр. 1 *б*). Богинята е облечена в къс, двойнопрепасан хитон, с къси ловни боту-

ши; седнала е върху препускащия надясно лен настрани, фронтално към посветителя, кръстосани крака; в протегнатата напред надолу лява ръка държи лък, чиито дъги ичат добре (не юзда, както приема издателят на паметника); дясната ръка посяга към гула на гърба; косата обгражда като венец лавата и завършва отгоре с характерния за ного от паметниците на Артемида „възел"; химатионът, увит около кръста, е прехвърлен през лявото рамо и се развява зад нея.

Схемата на този подвариант е следвал може би и майсторът на релефа от Силистра[6] (обр. 1 *в*). В запазената му горна лява част се вижда богинята, седяща фронтално, с падащи до раменете коси и вдигната към колчана ръка. Тук, макар и схематично, са маркирани очи, нос и уста, за разлика от болшинството релефи, където лицето е само един разчленен овал. Сходството с по-горния релеф идва и от развяващия се зад ездачката край на химатиона. Лявото рамо на богинята е по-ниско от дясното и може да се предположи, че с лявата ръка тя е държала също лък. Контурът на тялото от кръста надолу подсказва, че вероятно богинята е яздела настрани и напред. В такъв случай този релеф би бил по-близък до подвариант II Б 2, представен с три релефа от светилището при с. Обединение, Търновски окръг[7] (обр. 1 *г—е*). Те оформят много характерна и важна за изследването група от паметници на ездачката — богинята в езда напред, по женски. Въпреки че произхождат от едно светилище, а вероятно и от едно ателие, те имат известни различия в иконографията, подсказващи местно развитие. Общото и при трите паметника е, че богинята е облечена в дълъг до глезените хитон и е боса. В лявата ръка държи лъка напред, а с дясната вади стрела. Косата е предадена сумарно като ореол, лицето е неразчленено. Сърната е обърнала глава назад. При първия (обр. 1 *г*) сърната е не както обикновено в галоп, а в ход (!). Особено важна подробност е наличието на олтар под предните крака на галопиращото животно във втория и третия релеф. Освен това при последния под сърната има още два нови елемента — вкопчени в борба куче и глиган. Особеност при този релеф е обръщането на главата на богинята в полупрофил.

Останалите плочки от светилището при с. Обединение показват богинята яздеща по женски, но обратно. Това е най-разпространеният иконографски вариант II В, който, както вече посочихме, е типичен за тракийския ареал. Тук се включват 55 релефа от Мизия и Тракия. По иконографски признаци те могат да бъдат разграничени в подварианти:

II В 1. Има всички допълнителни елементи — олтар под краката на елена, отдолу куче и глиган, и отзад дърво. Тази схема може да се илюстрира чрез релефа от с. Горно Романци, Пернишки окръг[8] (обр. 1 *ж*).

II В 2. При този подвариант под елена има куче и глиган, но липсва дървото. Като представител ще посочим релефа от с. Градище, Габровски окръг (обр. 1 *з*)[9].

II В 3. Изобразено е дървото, но липсват кучето и глиганът. Представен е с плочките от с. Руен (б. Паная; Богородично), Пловдивски окръг, и с. Остров, Врачански окръг[10].

II В 4. При него не са изобразени никакви допълнителни мотиви и е характерно плоскостното и схематично изображение на главната сцена. Важна особеност е предаването на предните и задните крака един зад друг и сливането на предните с жертвеника. Тази многобройна група може да се илюстрира с плочката от Горна Оряховица[11] (обр. 1 *и*).

В разграничените дотук три варианта не се вместват плочките от с. Садина, Търговищки окръг (обр. 1 *л*) и Пловдив (обр. 1 *м*)[12]. Сложната им иконография е очевидна и подсказва взаимодействия извън разглеждания тип.

След посочването на главните варианти в тип II възниква въпросът къде и кога се създават и развиват тези иконографски схеми. Отговорът на тези въпроси в голяма сте-

●*Обр. 1. Оброчни релефи на Артемида (Диана)-ездачка (II тип) от Мизия и Тракия от: а) вариант А, с. Бяла черква, Великотърновски окръг; б) вариант Б 1, м. Максуда край Варна; в) вариант Б 1(?), Силистра; г—е) вариант Б 2, светилището при с. Обединение, Великотърновски окръг; ж) вариант В 1, с. Романци, Пернишки окръг; з) вариант В 2, с. Градище, Габровски окръг; и) вариант В 4, Горна Оряховица; к) вариант В, светилището при с. Обединение, Великотърновски окръг; л) с. Садина, Търговищки окръг; м) Пловдив.*
Fig. 1. Reliefs votifs d'Artémis (Diane)-cavalière (IIe type) de Mésie et de Thrace, provenant de: а) variante А, le village de Bjala Čerkva, département de Veliko Tărnovo; б) variante Б 1, le lieu dit Maksuda près de Varna; в) variante Б 1(?), Silistra; г—е) varianteБ 2, le sanctuaire près du village Obedinenie, département de Veliko Tărnovo; ж) variante В 1, le village de Romanci, département de Pernik; з) variante В 2, le village de Gradište, département de Gabrovo; и) variante В 4, Gorna Orjahovica; к) variante В, le sanctuaire près du village Obedinenie, département de Veliko Tărnovo; л) le village Sapina, département de Tărgovište; м) Plovdiv

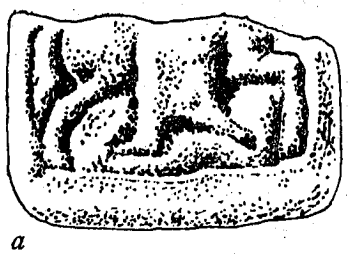

а

б

в

г

д

е

ж

з

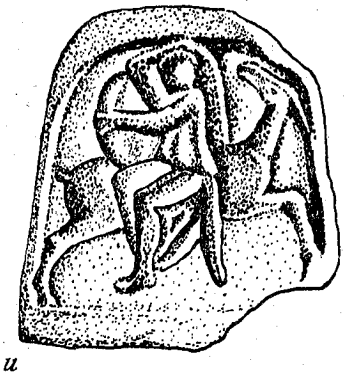

и

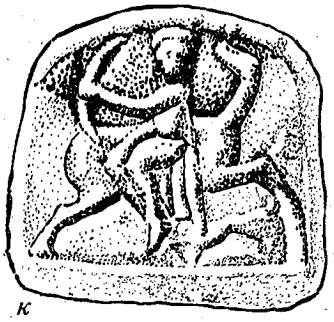

к

л

м

І

пен предполага и изясняването на почитаната под този образ богиня и евентуалните по-различни аспекти, вложени от посветителите.

По този въпрос вече е писано, правени са паралели с паметници на гръцката изобразителна традиция, но липсва ясна концепция за развитието на типа във времето и пространството с неговите етапи и особености[13]. В обобщаваща студия, посветена на култа на Диана в провинция Дакия, М. Бърбулеску разгледа в тясна връзка с релефите от Мизия и Тракия единствената засега плочка с изображение на Диана-ездачка от Олтения[14]. На тази база той определи това изображение на богинята като „южнодунавски вариант". Авторът смята, че този много популярен в тракийските земи вариант, същевременно почти неизвестен в останалите провинции, вероятно е обусловен от местни особености, от една страна, а, от друга, търпи влияние или си взаимодействува с култа на Тракийския конник. Същевременно Бърбулеску предполага, че този образ би могъл да бъде почерпан от иконографията на италийската Диана, поточно от известните ѝ изображения от храма на Диана Тифатина край Капуа. И на нас ни се струва, че перспективата за изследването на паметниците от Тракия е в тази насока. Трудностите за проучване типа на ездачката идват от това, че няма специални трудове, посветени на тази тема. В някои съчинения се цитират два-три примера, привеждат се отделни паралели за нов паметник, а в други типът на ездачката се игнорира[15].

Неголямата, но иконографски разнообразна група от паметници, представени по-долу, показва популярността на проучвания тип в Континентална и Йонийска Гърция и разпространението му на запад във Велика Гърция, Италия и на североизток в Черноморието през V—IV в. пр. н. е.

1. Златен пръстен-печат от Атина (последна четвърт на V в. пр. н. е.). Изобразена е Артемида с късо ловно облекло, яхнала кон по мъжки, преследваща с късо копие елен, подпомагана от куче[16] (обр. 2 *а*).

2. Пръстен-печат и лампа с отпечатък от него (IV в. пр. н. е.), открити в гроб край Болсена, Етрурия[17]. Изображенията са почти идентични с това от атинския пръстен.

3. Теракотови акротерии от храма на Диана Тифатина при Капуа (края на VI — V в. пр. н. е.)[18]. Диана язди кон настрани, с лък в лявата ръка, опряна на хълбока на коня. Под него гъска(?) (обр. 2 *б*).

4. Върху монети, сечени в тесалийския град Фере от V до II в. пр. н. е., е изобразена богинята с дълъг хитон, държаща дълга запалена факла, седнала по женски напред или фронтално върху препускащ кон. Има данни за подобен тип монети на Патрас, Пелопонес[19] (обр. 2 *в—д*).

5. Златни обеци от некропола на Нимфей, Боспор (втората половина на V в. пр. н. е.)[20]. Богинята, в дълъг хитон седи

●*Обр. 2. Изображения на Артемида (Диана)-ездачка извън тракийските земи върху: а) златен пръстен от Атина в Бостонския музей за изящни изкуства (по Л. Курциус); б) теракотов акротерий от храма на Диана Тифатина при Капуа (по П. Пари); в—д) бронзови и сребърни монети на град Фере, Тесалия, в Британския музей (по П. Гарднър); е) златна обеца от Нимфей в Държавния Ермитаж (по А. Ф. Силантиева); ж) червенофигурна атическа ваза от Виенския музей за история на изкуството (по Б. Льови); з) червенофигурна апулийска ваза „на Персите" от Неаполския музей (по П. Пари); и) теракотово протоме от Тиритака (по Ю. Ю. Марти); к) теракотово протоме от Гела, Сицилия (по П. Орландини); л) мраморна статуя от Сорето (по Бр. Риджуей); м) златен пръстен от сбирката Сутеск (по А. Фуртвенглер); н) бронзово етруско огледало от сбирката Кастелани (по К. Зелцле); о) теракотова статуетка от Карвати, Атика, в сбирката Стататос (по Д. Леви); п) медалион на Фаустина Млада (по Мюнхенски годишник за изобразително изкуство); р, с) колониални монети на Ефес в Кралската нумизматична сбирка, Копенхаген (по каталога); т, у) колониални монети на Митилене, о. Лесбос, в Кралската нумизматична сбирка, Копенхаген (по каталога). Fig. 2. Représentations d'Artémis (Diane)-cavalière en dehors des terres thraces sur: а) bague d'or d'Athènes du Musée des beaux-arts de Boston (d'après L. Kurtius); б) acrotère en terre cuite du temple de Diane Tifatine près de Capoue (d'après P. Paris); в—д) monnaies de bronze et monnaies d'argent de la ville Fere, Thessalie du British Museum (d'après P. Gardner); е) boucle d'oreille en or de Nymphée de l'Ermitage (d'après A. F. Silantjeva); ж) vase attique à figures rouges du Musée de l'histoire de l'arts, Vienne (d'après B. Löwy); з) vase à figures rouges d'Apulie nommée „des Perses" du Musée de Naples (d'après P. Paris); и) protomée en terre cuite de Tiritaka (d'après J. J. Marti) к) protomée en terre cuite de Gela, Sicile (d'après P. Orlandini); л) statue en marbre de Sorento (d'après Br. Ridgway); м) bague d'or de la collection Soutesk (d'après A. Furtwängler); н) miroir étrusque en bronze de la collection Castellani (d'après K. Sälzle); о) statuette en terre cuite de Kharvati, Attique, de la collection Stathatos (d'après D. Levi); п) médaillon de Faustine la Jeune (d'après der bildenen Kunst — Munchener Jahrbuch) ; р, с) monnaies coloniales d'Ephèse de la Collection numismatique royale, Copenhague (d'après le catalogue); т, у) monnaies coloniales de Mitilène, île de Lesbos, de la Collection numismatique royale, Copenhague (d'après le catalogue)*

2

фронтално върху препускащ надясно (наляво) елен с дълга запалена факла (обр. 2 *е*).

6. Златен пръстен от сбирката на лорд Сутеск (V в. пр. н. е.)[21]. Артемида в дълъг хитон язди настрана елен. В опънатата назад дясна ръка държи факла. В полето отдолу венец, а наоколо четири звезди (обр. 2 *ж*).

7. Червенофигурна ваза от Виенския музей за история на изкуството (началото на IV в. пр. н. е.)[22]. Артемида в дълъг безръкавен хитон, възседнала настрани елен(?) в ход наляво. Пред него жертвеник. В лявата ръка държи факла (обр. 2 *ж*).

8. Червенофигурна апулийска ваза, т. нар. ваза на Персите, произхождаща от Каноса, Апулия (втората половина на IV в. пр. н. е.)[23]. Артемида с къс хитон и високи ботуши, върху елен наляво. В лявата ръка, с която се подпира на хълбока на животното, държи лък. Отдолу куче (обр. 2 *з*).

9. Теракотово протоме от предполагаемо светилище край Тиритака, Боспор (IV в. пр. н. е.)[24]. Паметникът е повреден. Богинята е възседнала настрана сърна в ход надясно, облечена вероятно в дълъг хитон. Ръцете са отчупени. Пред нея над главата на сърната крило на птица, а отпред женска фигура в дълъг препасан хитон върху висока подставка (обр. 2 *и*).

10. Теракотово протоме от Гела, Сицилия (края на IV в. пр. н. е.)[25]. Богинята, облечена в дълъг препасан хитон, язди настрана елен в ход надясно. В дясната ръка държи изправена факла, а в лявата, пред тялото птица(?). От лявата ѝ страна към рамото пълзят две змии(?) (обр. 2 *к*).

11. Фрагментирана мраморна статуя от Сорето на Неаполитанския залив (края на V — началото на IV в. пр. н. е.)[26]. Богинята в дълъг хитон язди сърна или елен в ход надясно (обр. 2 *л*).

12. Бронзово етруско огледало (IV в. пр. н. е.)[27]. Богинята в дълъг хитон язди настрана елен в бяг наляво. В лявата ръка държи цвете. Зад елена успоредно тича друг. Сред растителността, символизираща горска обстановка, са изобразени още две животни. Вдясно от богинята е гравирано името ѝ — ADTUMES (обр. 2 *н*).

Тези паметници могат да се разделят на две групи според язденото животно — кон при първите четири и елен (сърна) при останалите. Достатъчно данни подсказват, че вариантът, при който Артемида язди елен, е по-късен. Той се е оформил вероятно към края на VI—V в. пр. н. е. и е продължил да се развива през IV в. пр. н. е. Най-ранен е образът от златните обеци от Нимфей. Предположенията за техния произход насочват към йонийски или атически ателиета[28]. Изображенията от атическата и апулийската ваза показват, че в Атика типът на ездачката е популярен и се разработва от ваятели и художници и през IV в. пр. н. е. Артемида от виенската ваза е много близка с тази на обеците и особено на пръстена от сбирката Сутеск. Тя показва по-късен етап от развитието на схемата с дълъг хитон и факла. А в апулийската ваза се вижда една по-нова Артемида — познатата от късната класическа и елинистическата епоха богиня-ловджийка с лък, къс хитон и високи ловни ботуши, станала особено популярна по-късно в цялата Римска империя. Кучето под елена пряко асоциира с този образ.

Интересни са двете теракоти от Гела и Тиритака. Въпреки голямото разстояние, отделящо местата на намирането им, при тях има елементи, които ги сближават. Еленът е в ход надясно, изпънал стройна шия. Богинята и в двата случая е настрани — фронтално, облечена в дълъг хитон. В паметника от Гела тя държи птица, а в този от Тиритака птицата е включена в схемата зад елена; при първия държи факла, а при втория ръката е отчупена, но по запазената част може да се предположи същото. По наличието на факлата и дългия хитон, пристегнат в кръста, богинята от теракотите показва близост с тези от виенската ваза и пръстена от колекция Сутеск. Там обаче тя е по-раздвижена, държи факлата изнесена, леко се е опряла на шията на животното и докато тялото ѝ е настрани и леко назад, главата е обърната напред. Трудно е, разбира се, да се сравняват стилово изображенията от атическа ваза, паметник на торевтиката и непретенциозни занаятчийски произведения като теракотите. Паметниците от Атика носят белезите и тенденциите на голямото изкуство. Те са и по-изчистени. В тях Артемида носи или факла, или лък. Струва ни се в този ред на мисли може да се посочи голямата близост на статуята от Сорето с Артемида от Виена.

От друга страна, въпреки че теракотата от Гела се датира в самия край на IV в. пр. н. е., фронталитетът и цялата застиналост, лъхаща от богинята, ни връщат към архаиката и ранната класика. Може би по-голямата степен на пряка връзка с локалните особености на култа обуславя присъст-

вието на повече атрибути при двете теракоти. Те подсказват и по-широк кръг от аспекти на богинята. На базата на обилен археологически материал съветските учени предполагат, че в Боспор (Пантикапей, Тиритака и особено Фанагория) е имало близост в култовете на Артемида, Деметра и Афродита[29]. А. Русяева прави предпазливо предположение за подобна особеност и в Олбия[30]. Комбинацията от атрибути при теракотата от Гела ни насочва към пелопонеските локални култове, които според специалистите имат много ранни корени и са упражнили силно влияние върху култовете в полисите на Велика Гърция. Факлата и змиите намират паралел в известната статуарна група от Ликосура. В този култов център Артемида се явява дъщеря на Деметра и Посейдон Хипиос[31]. С него в тази му форма Артемида била свързана и на други места в Пелопонес, в чиито твърде архаични култове тя самата била свързана с коня като Πότνια θηρῶν — представа, отразена и в паметниците от VIII—VI в. пр. н. е.[32] Подобни данни има и за Елевзин, Крит, Кипър, Сицилия и др.[33]

Предположенията, че Артемида като „Господарка на животните" е наследила много от критските и микенските богини (πότνιαι)[34], намират блестящо потвърждение за този вариант в теракотовата статуетка, открита в късномикенски гроб край Карвати, Атика (XIII—XII в. пр. н. е.). Тя представя богиня, седнала настрани в седло, на кон[35] (обр. 2 *о*). Предполага се, че микенците са олицетворявали своя конкретна представа за нея вероятно като царица на видимия и невидимия свят[36]. Вероятно богинята на кон (Артемида) е запазила този си аспект на господарка на живота и смъртта и до класическата и елинистическата епоха. Така Л. Курциус тълкува изображението на ездачката върху пръстена и лампата от гроба край Болсена[37]. Може би и обеците от Нимфей са имали подобна символика? Артемида Βριμῶ от монетите на Фере е велика местна богиня с широк кръг аспекти[38]. Най-ранната емисия от V в. пр. н. е. подсказва много по-ранното ѝ почитане тук под този образ.

Изложеното по-горе и особено статуетката от Карвати показват приоритета на иконографския вариант, при който Артемида (Диана) язди кон. Ще прибавим, че някои автори предполагат ранното почитане на коня. Представата за него като свръхестествено същество е известна и от времето на Омир[39]. Известно е, че първоначално дълго време конете не са били яздени, а само впрягани в колесниците. Тогава е естествено ездата върху тези същества да бъде само по възможностите на една Велика богиня, господарка (Πότνια) по своята същност.

Дълбоките икономически и социални промени, които се извършват в целия гръцки свят през VIII—VI в. пр. н. е., имат пряко отражение в религията и изкуството. Формирането на полиса предопределя създаването на олимпийския пантеон. Тенденциите на отъждествяването на потниите с конкретна богиня и най-често Артемида са в пряка връзка с процеса на „специализация" на олимпийците. Всеки от тях получава по един-два характерни атрибута. В паметниците от VI в. пр. н. е., свързани с Артемида, се появява еленът[40] — атрибут, който по-нататък се утвърждава като основен. От друга страна, видяхме появата на типа на богиня, яздеща кон, в края на микенската епоха. Източниците показват запазването на тази представа по-нататък, свързана с различни богини по места[41]. Постепенно най-ясно това свързване изкристализира в иконографията на Артемида, отначало яздеща кон, а след това към V в. пр. н. е. и нататък предимно елен (сърна). Вероятно това се дължи на паралелизма до голяма степен във вярванията на древните за коня и елена[42]. Ранната колонизация на запад в Сицилия и Италия има за резултат пренасянето на иконографията в развитие. Вследствие на ранното гръцко влияние върху италийските култове ездачката се появява в паметниците от Кампания, Лациум и Етрурия. За ранния Рим засега няма данни. През елинистическата епоха този иконографски тип заглъхва за сметка на пешеходката-ловджийка, чийто най-популярен и цитиран паметник е т. нар. Артемида от Версай.

Възраждането на типа на ездачката вероятно трябва да се търси в епохата на преход от Републиката към Империята. Принципатът на Август е преломна епоха в икономическата, политическата и културната история на античния свят[43]. Важен паметник за тезата се явява статуята на Август от Прима Порта. В нея по характерния за неокласицизма начин са обединени художествени мотиви от етруско-италийската, гръцката класическа и елинистическата традиция[44]. Всички фигури от образното поле на

бронята (обр. 3) са част от добре обмислен алегоричен ансамбъл[45]. С право още първите изследователи сочат, че неговото съдържание има пряка връзка с химна на Хораций, изпълнен на секуларните празненства в Рим през 17 г. пр. н. е.[46] Изобразените Аполон и Диана (долу вляво и вдясно) са „любимите закриляци божества на принцепса, неговия дом и държавата“[47]. Диана е била богиня на Латинския съюз и именно преместването на светилището ѝ на Авентин в Рим по времето на Сервий Тулий го прави политически и религиозен център на съюза. Законът му Lex agae Dianae in Aventino, гравиран върху бронзова плоча, съществувал още и по времето на Август[48]. Б. Льови сочи като вероятни прототипове за Аполон и Диана образите им от две червенофигурни вази от Виенския музей (Диана — обр. 2 *ж*)[49]. Тази иконография отговаря на образа на богинята, обрисуван в химна, и вероятно неслучайно Хораций споменава храма ѝ на Авентин (стих 69). Голямото значение, което добива божествената двойка при Август, се потвърждава и от други паметници, в които се възпроизвеждат гръцки оригинали от класическата епоха[50]. Ако в някои паметници на изкуството императорът е отъждествяван с Аполон, то явна е тенденцията Диана да е отъждествявана с жените от императорския дом[51].

Линията на близост на Диана с императорския дом остава характерна за целия Принципат. Тя може да се илюстрира с жертвоприношението, което Хадриан прави на богинята в един от медалионите на Константиновата арка, и с основаването на колегии на Антиной и Диана[52]. Важен паметник е медалионът на Фаустина Млада, на чиято обратна страна е изобразена Диана на елен[53] (обр. 2 *п*). Иконографски тя е съвсем близка до тази от бронята на статуята от Прима Порта. Типът на ездачката се открива и върху колониални монети на Ефес, сечени при Марк Аврелий (160—180) и Филип II (244—249) (обр. 2 *р*, *с*), и върху две монети на Митилене на о. Лесбос, сечени при Септимий Север (193—211) и Юлия Домна (217) (обр. 2 *т*, *у*)[54]. Като се има предвид характерът на иконографията на Артемида в нейния изконен култов център Ефес, явно е, че тези образи са вдъхновени от официалната традиция на това време. Ефес е бил център на провинция Азия и седалище на проконсула[55]. Подобно явление трябва да се предположи и за Митилене, където се

●*Обр. 3. Изображенията върху бронята на статуята на Август от Прима Порта. Fig. 3. Les représentations sur la cuirasse de la statue d'Auguste de Prima Porta*

наблюдава голяма иконографска близост с медалиона на Фаустина Млада и бронята на Август. За образите от монетите на Ефес обаче вероятно е послужил друг архитип. Тук Артемида е с лък в лявата ръка, посяга за стрела с дясната, хитонът е по-къс и оставя надолу открити обутите в ботуши нозе на богинята. Има различия в двете монети в положението на главата плюс наличието на развяващия се химатион зад богинята при по-късния екземпляр. Сред приведените по-горе паметници най-близо до Артемида от монетите на Ефес стои изображението на Артемида във „вазата на Персите“ (обр. 2 *з*).

Доказателство, че типът на ездачката е бил известен и в други провинции, е статуята от Грумбалия, Тунис[56].

След погледа върху паметниците на ездачката, познати извън Тракия, става ясно защо поставяме в началото на класификацията единствената у нас плочка, в която богинята язди кон. Прякото датиране на паметника засега е невъзможно поради неговата фрагментираност, отсъствието на паралели, както и невисоките му пластически качества. Той явно е продукт на местно ателие извън голям градски център. В Интерциза, Панония, бил построен храм на Диана Тифатина за здравето на император Септимий Север от командирите на стоящата там

военна част. Този факт, известен от надпис[57], е косвено доказателство за вероятното присъствие на Диана Тифатина сред донесените римско-италийски култове в дунавските провинции. В такъв случай може би военно лице от италийски произход е поръчало релефа с нетрадиционна иконография от с. Бяла Черква.

Пристъпвайки към паметниците, в които богинята язди елен, трябва да изтъкнем важна особеност. Във всички, известни досега релефи от този вариант у нас, еленът винаги е представен в движение надясно. В паметниците от същата епоха извън Тракия той е представен и в двете посоки. Наляво е при статуята от Прима Порта, медалиона на Фаустина Млада и монетите от Лесбос, а надясно в двете монети от Ефес. В тези две групи има и друг по-важен признак за това условно делене. При първата група богинята е с дълъг хитон и факла — както видяхме, образ, възхождащ към паралели от V—IV в. пр. н. е. Монетите от Ефес показват Артемида с къс хитон, ботуши, насочен напред лък и ръка, посягаща за стрела към колчана. Последната подробност е характерна за всички релефи от Тракия и в познатите досега паметници от V —IV в. пр. н. е. не е засвидетелствувана. Може би това е новост в иконографията на ловджийката-ездачка от императорската епоха.

След образа от бронята на Август медалионът на Фаустина и монетата на Ефес, сечена при съпруга ѝ Марк Аврелий, са два паметника, показващи възобновяване на популярността на иконографията на ездачката. В такъв случай те биха могли да ни послужат като условен терминус пост квем за релефите от тракийските земи. Следователно плочите от вариант II Б са могли да се появят най-рано в последните две-три десетилетия на II в. на н. е. Това са релефите от Варна, Силистра и светилището при с. Обединение (обр. 1 *б—е*). Артемида от Варна показва сходство с образите от двете монети на Ефес и „вазата на Персите“. При нашия паметник обаче еленът е вече в галоп. Както при вазата и по-късната ефеска монета и при релефа от Варна и този от Силистра е изобразен развяващият се химатион. Добри възможности за анализ предоставят трите релефа от с. Обединение. Заедно с другите от светилището за момента те са най-добрата илюстрация за развитието на иконографията на ездачката в Тракия. Въпреки че ги поставяме в един подвариант, различията в тях подсказват степенуване. По-ранен би трябвало да бъде този, при който еленът е в ход и няма олтар (обр. 1 *г*). Освен въвеждането на олтар под краката на елена и галопа явна местна особеност е обръщането на главата на животното към богинята. Тази новост не се среща сред известните ни архитипове и съвременните паметници извън Тракия. При третия релеф, макар и схематично, под елена са изобразени куче и глиган. Това също е новост, засвидетелствувана засега само у нас. Образите от с. Обединение показват сходство със схемата на тези от монетите на Ефес, от една страна, а, от друга, по дългия хитон — с монетите на Лесбос, медалиона на Фаустина и статуята от Прима Порта, които възхождат към по-ранни гръцки оригинали.

От общо 62 известни релефа на ездачката едва 11 имат надписи. Два от тях са върху първата и третата плочка от с. Обединение. Надписите са на гръцки език. В първия посветител е Феликс, син на Юлий, а във втория — Дикебал, син на Дикед. Последният явно е тракиец. И двата надписа Б. Геров датира най-общо в III в. Като се има предвид анализът по-горе и етнокултурната ситуация в района на Никополис ад Иструм[58], може да се предложи датировка на трите релефа към края на II и началото на III в. в посочената условна последователност. В този временен отрязък вероятно ще трябва да се поставят и плочките от Варна, Силистра и Олтения.

След тези няколко паметника с ясни паралели извън Тракия се изправяме пред най-масово засвидетелствувания вариант II В с неговата характерна особеност — обръщането на богинята назад. Тази схема няма паралел сред архитиповете. На нивото на сегашните ни представи за развитието на иконографията на яздещата Артемида трябва да приемем, че този вариант се създава и развива в тракийските земи. Вероятно поради това той е и най-популярен. Прибавянето на олтар, животни под елена (още при II Б 2) подсказва, че иконографията му е резултат на известно развитие. Това насочва към един терминус пост квем най-рано в началото на III в. Това се подкрепя и от факта, че почти всички паметници от II В произхождат от вътрешността на Мизия и Тракия — около малки селища и светилища. Седем от паметниците на подвариантите II В 1—3 имат надписи. Две плочки от с. Обединение с надписи на гръцки и латински

език не са датирани[59]. Най-обща датировка имат една плочка от с. Бистрилица (III в.) и плочките от с. Остров (II в.) и с. Горно Романци (II—III в.)[60]. Сравнително високите пластически качества на последния и запазеният надпис с грижливо изчукани букви подсказват изработването му в ателие с добри възможности в периода на разцвет на оброчната пластика през втората половина на II и първите три десетилетия на III в. на н. е. Зад популярното име Елий, син на Терентиан, може да се крие и тракиец с либертински произход или осиновяване[61]. Плочката е със сравнително висок релеф и издава стремеж към реалистично третиране на формите. Дървото се отличава от традиционния начин на изобразяване. Короната е предадена без разчленяване на клоните и листата, скъсена и силно издута. На фона на по-схематизираното извайване на тялото на богинята, скъсяването на предните крака на елена и др. контрастира много добре предадената глава на ездачката, приближаваща се до портретност. Прическата е така грижливо изработена, че дава възможност за сравнение с модата и прическата в Империята от това време. В това отношение тя се доближава най-силно до някои портрети на Юлия Домна. Като се има предвид датировката на портретите ѝ около 200 г. — първата четвърт на III в.[62], плочката от с. Романци може да се датира най-рано в първото десетилетие на III в.

Едва ли може със сигурност да се твърди, че развитието на иконографията на ездачката в Тракия е вървяло чрез последователното добавяне на мотивите олтар, куче и глиган, дърво. Като се има предвид, че релефите са продукция на различни ателиета, по-вероятно е синхронно да са се появили паметници от подвариантите II В 1—3 и дори II В 4. По-голямата част от паметниците на последния обаче са най-късни поради посочените още в началото особености. Тяхното съществуване би трябвало да се предполага и до края на III в.

Съпоставката с паметници на Конника би могла да спомогне в известна степен относителното датиране на проучвания тук тип. Не могат да се подминат елементите на сходство с някои релефи от тип В на Хероса, които са характерни с предаването на коня в галоп с изпънати успоредно задни крака, а предните един над друг; отдолу куче и глиган в борба. Тези паметници се датират в края на II и началото на III в.[63]

По въпроса за взаимодействието в иконографската схема между релефите на Конника и яздещата Артемида съществува мнение, че при изобразяването на глигана и кучето има различия. „Докато в релефите на Тракийския конник той (глиганът — б. а. Т. Ст.) се предава изцяло, при тези на Артемида-Диана е само протоме“[64]. Могат да се цитират достатъчно примери, при които кучето и глиганът са изобразени както при паметниците на Артемида[65]. Не е изключено в много ателиета да са били изработвани плочки и на Конника, и на ездачката, и на други божества. В такъв случай е логично, без да има идейна връзка, при различните религиозни сюжети да се откриват сходни пластически стилови белези, отделни мотиви и детайли. Така към посочените вече сходства могат да се прибавят и такива детайли като поставянето на малък олтар под предните крака на язденото животно, скъсяването на предните крака и сливането на копитото с олтара[66] (обр. 1 *к*).

Много интересен и с особена стойност за изследването е релефът от с. Садина (обр. 1 *л*). Композиционното съчетаване на обичайни и необичайни за Тракия елементи го прави трудно тълкуваем. Това е допринесло паметникът да попадне в полезрението на повечето от специалистите и за него да има повече мнения. Артемида е изобразена, както обикновено за вариант II В, с дълъг хитон, с колчан, гърбом. Еленът стъпва върху олтар. По-нататък обаче се наслагват нови елементи. В лявата ръка богинята държи факла, в дясната заек, захапан от куче, а зад заека върху ара е изобразена по-малка женска фигурка в дълъг препасан хитон, с факла в дясната ръка. Надписът гласи: горе — Ἁγνῇ θεᾷ Ἀρτέμιδι, долу — Ἀρτεμεισία (Ἀ)ρτέμωνος ἀνέθη[κ]εν.

Мотивът заек, захапан от куче, безспорно е дошъл от иконографията на Конника — тип С. Ще обърнем внимание на факта, че от м. Несина, където се предполага светилище на богинята, са известни четири плочки на Конника[67]. Относно втората фигурка В. Добруски е на мнение, че тя представя статуарен образ на Церера (Деметра), а Т. Герасимов предполага, че това е Артемида, характеризирана като хтоническо божество, както е изобразена и ездачката. Според автора смисълът на двойното изобразяване на едно и също божество в един паметник не може да се изясни засега[68]. Предположението на Герасимов може да се подкре-

пи с паралели от гръцката монументална и вазова живопис. При изобразяването на сцени от цикъла за Ифигения често върху висока ара присъствува статуя на Артемида в дълъг хитон, с диадема и факли. Същевременно богинята взима участие в сцената, представена в късо ловно облекло, с лък или копия[69]. За самата ездачка с факла видяхме, че този тип застъпват най-ранните паметници и именно той се възражда най-напред в императорската епоха. А теракотата от Тиритака дава най-прекия паралел с изобразената пред сърната статуя, също върху висока подставка (обр. 2 *и*). Вече посочихме, че в Боспор се предполага близост с Деметра и Афродита. Линията на близост с Деметра се подкрепя и за нашия паметник от епитета Ἀγνῆ, който според О. Групе е характерен за двете богини в аспектите, в които показват близост[70]. В несъществуващ днес паметник от Обзор (Наулохос) до изображението на Артемида на елен е била изобразена също фигурка с факла. Още по-любопитно, е че епитетите на богинята и името на посветителката съвпадат напълно[71]. Дали съвпадението е случайно или жителката на черноморския град е посветила оброчен релеф в светилището на античното селище при дн. с. Садина, остава в сферата на предположенията. Впрочем Б. Геров предполага за това светилище, че се е явявало религиозен център на гръцкото и романизираното население от района[72]. Може със сигурност да се каже едно — че плочката от с. Садина показва аспекта, в който Артемида е била почитана от гръцкото население и в понтийските полиси, а и в гръцкия свят изобщо. Името на посветителката Артемисия подсказва, че богинята е била нейна покровителка и в живота, и в смъртта. Б. Геров датира надписа във времето на Северите. Като имаме предвид известния паралелизъм с тип С на Хероса, можем да прецизираме датировката в двадесетте-тридесетте години на III в. — преди готските нашествия.

Приведените паралели вън от Тракия убедително показват, че типът на ездачката идва тук през императорската епоха, възроден по времето на Принципата. В самата Тракия досега не е познат паметник, изобразяващ тракийска богиня, яздеща кон или елен. Това е аргумент против тезата, че тип II е създаден тук за Бендида като корелат на Хероса. Не може да се приеме и мнението, че в Тракия „Артемида или Диана е . . . създадена или по-право претворена по образ и подобие на Хероса“[73]. Цялото изложение дотук опровергава това. Ясно е, че в иконографията на ездачката проличава взаимодействие с тази на Конника, но за пълно пресъздаване не може да се говори.

Красноречив пример за сложното взаимодействие между паметниците на двете яздещи божества в Тракия е другият уникален релеф от Пловдив (обр. 1 *м*). Сам по себе си (засега) паметникът разколебава категоричното твърдение, че „никъде тези две божества не се срещат едно до друго в един и същ паметник, както Зевс и Хера или Асклепий и Хигия“[74]. Налага се констатацията, че този паметник е останал неизвестен за всички, които са се докоснали до проблема за ездачката, въпреки че е публикуван преди 40 години. Всъщност той поставя по-сложни въпроси, защото показва близостта между много култове (включително и на Конника) явно, не само в иконографията. На каква основа трябва да се търси тя?

Освен Артемида и Конника в горния десен ъгъл на образното поле са представени фигурките на две мъжки божества. Не е трудно в лявата да познаем Херакъл с тояга в едната ръка и кантарос(?) в другата, докато дясната фигурка по-скоро по асоциация да приемем за Дионис. Заслужава да се отбележи, че според степенуването на образите най-важна тук е Артемида, а Конникът, Херакъл и Дионис са второстепенни. Тълкуването на този релеф трябва да се постави във връзка с другия, намерен заедно с него, и произхождащи вероятно от едно светилище. При него също се натъкваме на рядко изображение — Хера и Артемида. Изхождайки от иконографията, трябва да сметнем, че вероятно и тук е даден приоритет на Артемида, защото вдигнатата ѝ дясна ръка закрива горната част от скиптъра и ръката на Хера. Може би предполагаемото светилище е било посветено на Артемида и съвместно с нея са били почитани и останалите божества, както са известни случаи и в Гърция, и в римска Тракия. Това би било най-логично за територията на филата Артемизиада, която е най-добре засвидетелствувана в епиграфските паметници на Филипопол[75]. За възможността изобразените тук божества да са почитани съвместно има конкретни данни. От Пловдив е известен релеф, в който са изобразени заедно Артемида (пешеходка) и Херакъл[76]. От друга страна, ще напомним възникналите при Хадриан колегии за съвместно почитане на Антиной и Диана. А

портретите на императорския любимец, показан като младия Дионис, са добре засвидетелствувани в цялата Империя. Оброчните релефи със съвместни изображения на Дионис и Херакъл са известни и в Мизия, и в Тракия[77]. Най-после кръгът на хипотезите може да се затвори с факта, че на хълма Джендемтепе Аполон Кендризос е бил почитан и като Тракийски конник[78]. Това ни връща към божествената двойка Аполон (на грифон) и Диана от бронята на Август (обр. 3) и тяхното място в официалния пантеон на Империята. Пример за подобно съвместно почитане е пещерното светилище на нимфите при Мадара, където са открити паметници и на Тракийския конник, Зевс, Кибела, Артемида, Херакъл и Дионис[79].

Артемида е божество със сложна и противоречива характеристика. В нейните паметници понякога прозира голяма консервативност. Въпреки промените в образа ѝ в литературата и изкуството на класическата епоха и елинизма изпъква нейната двойственост. От една страна, тя е покровителка на растителния и животинския свят, на растежа, а, от друга — сурова и наказваща богиня, често отнемаща живота на хората. В този смисъл и до късната езическа античност тя запазва своята древна същност на Господарка (Πότνια). Именно това я свързва на много места в Гърция както Атина, Хера и Афродита с държавния култ, способствува за почитането ѝ като Спасителка, Избавителка (Σώτειρα). В Мегарида тя е почитана като такава от времето на персийското нашествие, а в Атика полисът редовно ѝ принасял жертви за помощта и за победите при Маратон и Саламин. В Италия Диана има общодържавно значение в Латинския съюз още в царския период. Свързването на Диана, отъждествена почти в пълна степен с Артемида[80], с императорския дом реставрира архаичните ѝ черти на аристократично, държавно, монархическо божество. Успоредно, разбира се, богинята е почитана и от низшите социални слоеве в различни аспекти, но според нас в Тракия, както и в другите провинции, тя е донесена от римляните най-вече в официалния ѝ аспект. Това проличава особено в епиграфския материал от Горна и Долна Мизия. Подобното положение на нещата и за Дакия се вижда от обобщаващата студия на Бърбулеску. Разбира се, присъствието на гръцките полиси по бреговете на Тракия, ранното включване на югозападните ѝ райони в границите на Македония, а от II в. пр. н. е. и на едноименната римска провинция имат значение за един по-специален облик на култа в проявите му за най-източните и южни райони. Такъв пример видяхме в паметника от с. Садина, Търговищки окръг.

След казаното дотук, опростяване е по наше мнение паметниците на Артемида (Диана) в тракийските земи да се свързват само с лова у траките. Неудовлетворителна е и интерпретацията на богинята като женски корелат на Тракийския конник. Остава странен фактът в такъв случай, че с изключение на паметниците от с. Садина и Обзор останалите са посветени от мъже. Времето от втората половина на II и първата половина на III в. е период на масово навлизане на траки в армията. С това трябва да свържем появата на тракийски имена в паметниците на богинята. Вероятно характерът ѝ на покровителка на императора, дома му, Империята и войниците му създава условия за изявата на култа ѝ сред траките. Светилището при с. Обединение, откъдето произхождат най-многобройните и важни иконографски паметници, се намира само на около 3 км от две укрепления от римската епоха[81]. Сред техните гарнизони и жителите на близката околност са били основателите и първите почитатели в светилището. От друга страна, не е изключено за появата на проучвания тип да имат дял и малоазийците, дошли в тракийските провинции. Към такова предположение ни насочват сходствата на някои от нашите паметници с монетите от Ефес и Лесбос.

Географското разпространение на паметниците от тип II, засвидетелствувано до момента, ни насочва към предположението, че вероятно първите му представители се появяват в Мизия и оттам преминават в Тракия на юг от Хемус. Характерна черта за иконографията на типа в тракийските провинции е бързото достигане до осезателни промени в схемата — обръщането назад и допълнителните елементи като олтара, животните и дървото. Това е местният принос в общата съкровищница на изкуството на Империята. Би трябвало да се предположи, че обръщането на богинята обратно, наляво отговаря вероятно на специфичен аспект, придаден ѝ от местните почитатели. Трудно е засега да се даде задоволително тълкуване на този факт. Надписите не дават информация. От друга страна, изображенията от тип II се откриват и заедно с такива от тип I и други варианти. Може би системното изследване и на последните и съчетаването на получените вече резултати ще даде задоволителен отговор на този и други стоящи открити въпроси.

[1] G. Kazarow. Thrake, Religion. — RE, VI A, col. 505—509; Я. Тодоров. Паганизмът в Долна Мизия, първите три века след Христа. С., 1928, с. 61—67; Д. Дечев. Култът към Артемида в областта на Средна Струма. — ИАИ, XIX, 1955, с. 95—105.

[2] Д. Попов. Бендида. С., 1981 и цит. лит.

[3] G. Kazarow. Op. cit., col. 506.

[4] Д. Дечев. Антични паметници от Българските земи. — ГПНБМ, 1940—41, с. 38, обр. 8.

[5] Г. Тончева. Неиздадени култови паметници от Варненския музей. — ИВАД, XI, 1960, с. 72—73, № 1, табл. III, обр. 12.

[6] I. I. Russu. Monumente sculpturele din Durostorum — Annuarul Institutului de Studii Clasice, Kluj, III, 1936—1940, p. 180—181, fig. 8.

[7] Д. Цончев. Новооткрито светилище на Артемида. — ИАИ, VIII, 1934, с. 95, № 2, обр. 80 1, № 3, обр. 80 3, № 1, обр. 81 1.

[8] Б. Филов. Новооткрити старини. — ИАД, V, 1915, с. 224, обр. 155. Тук няма възможност да се цитират всички паметници.

[9] Ат. Милчев, Н. Ковачев. Необнародвани паметници от Севлиевско. — Археология, 1967, 2, с. 45, № 7, обр. 8.

[10] G. Seure. Deux variantes thraces du type d'Artémis chasseresse. — REG, XXV, 1912, p. 39, fig. 2; В. Добруски. Материали по археологията на България. — МСб, XVI—XVII, 1900, с. 29, № 3, обр. 11.

[11] G. Kazarow. Antike Denkmäler in Bulgarien. — AA, 42, 1927, p. 338, fig. 19.

[12] В. Добруски. Материали по археологията на България. — МСб, XI, 1894, с. 93—94, обр. 17 1; G. Kazarow. Kleine Funde aus Bulgarien. — Archaeologiai Ertesitö, 1942, 3, p. 249—250, No 2, tab. XXXIX 1.

[13] В. Добруски. Материали. . . — МСб, XVI—XVII, с. 28; E. Kalinka. Antike Denkmäler in Bulgarien. Wien, 1906, p. 156; G. Seure. Op. cit., p. 39—41; Д. Дечев. Очерк на религията на древните траки. — БИБ, 1928, с. 29, 33, 38; Ат. Милчев, Н. Ковачев. Цит. съч., с. 45; Ив. Венедиков. Тракийският конник. — Векове, 1972, 4, с. 9; Д. Попов. Цит. съч., с. 101.

[14] M. Barbulescu. Der Dianakult im römischen Dazien. — Dacia, XVI, 1972, p. 217, No 12, fig. 6.

[15] Срв.: L. Kurtius. Zusatz. — RM, 45, 1930, p. 33—36; P. Paris. Diana. — In: Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. II. Paris, 1892, p. 145 sqq; M. P. Nilsson. Geschichte der griechischen Religion. I. Die Religion Griechenlands bis auf die griechische Weltherrschaft. München, 1941.

[16] L. Kurtius. Op. cit., p. 34, fig. 4.

[17] Ibidem, p. 33, fig. 2, 3.

[18] P. Paris. Op. cit., p. 155, fig. 2395; K. Latte. Römische Religionsgeschichte. München, 1960, p. 172.

[19] P. Gardner. A Catalogue of the Greec Coins in the British Museum. Thessaly to Aetolia. Bologna, 1963, No 13, p. 47, pl. X 10 (480—450 пр. н. е.), p. 48, No 22, pl. X 16 (300—190 пр. н. е.); B. W. Head. Historia Nummorum. A manual of greec numismatics. Oxford, 1887, p. 260—261. За монети на Патрас вж.: P. Paris. Op. cit., p. 145.

[20] А. Ф. Силантьева. Некрополь Нимфея. — Некрополи Боспорских городов. — МИА, 69, 1959, с. 5, обр. 2, с. 45.

[21] A. Furtwängler. Die antiken Gemmen. Berlin, 1900, tab. 25 21:

[22] B. Löwy. Zum Augustus von Prima Porta. — RM, 42, 1927, col. 209, Beilage 24.

[23] C. Anti. Il vaso di Dario e i Persiani di Frinico. — Archeologia Classica, IV, 1952, 1, p. 23—45, tab. XII; P. Paris. Op. cit., fig. 2375.

[24] Ю. Ю. Марти. Разведочные раскопки вне городских стен Тиритаки. — МИА, 4, 1941, с. 26—30, обр. 37.

[25] P. Orlandini. Tipologia e cronologia del materiale arceologico di Gela dalla nuova fondazione di Timoleonte all'età di Ierone II. — Archeologia Classica, IX, 1957, 1, p. 55, tab. XVI 2.

[26] Br. S. Ridgway. Fift century styles in Greec Sculpture. Princeton, 1981, p. 117, fig. 91.

[27] P. Paris. Op. cit., p. 157, fig. 2399; K. Sälzle. Tier und Mensch, Gottheit und Dämonen. München, 1965, fig. p. 65.

[28] П. Ф. Силантьева. Филигранные бусы классической эпохи из некрополей Боспора. — Из истории Северного Причерноморья в античную эпоху. Л., 1979, с. 51.

[29] И. Марченко. Терракоты из святилища на Майской горе (Блеваке). — Свод археологических источников, Г 1—11, 1974, Терракотовые статуетки. Придонье и Таманский полуостров, с. 31—33.

[30] А. С. Русяева. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени. Киев, 1979, с. 57, 60.

[31] J. Bayet. Les origines de l'arcadisme romain. — Mélanges d'archéologie et d'histoire, XXXVIII, 1920, p. 132—133.

[32] С. Я. Лурье. Язык и культура Микенской Греции. М.—Л., 1957, с. 288.

[33] Ch. Picard. Ephèse et Claros. Paris, 1924, p. 503, 515.

[34] M. P. Nilsson. Op. cit., p. 285—293; E. Spartz. Das Wappenbild des Herrn und der Herrin der Tiere in der minoisch-mykenischen und frügriechischen Kunst. München, 1962, p. 6 sqq.

[35] D. Levi. Mobilier funéraire de Kharvati (Attique). — Collection Hélène Stathatos. III, Objets antiques et byzantins. Strasbourg, 1963, p. 23—35, pl. II, fig. 10.

[36] E. Vermeule. Greece in the Bronze Age. London and Chicago, 1972, p. 291.

[37] L. Kurtuis. Op. cit., p. 35 и цит. лит.

[38] Ibidem; K. Wernike. Artemis. — RE. II, 1895, col. 1382.

[39] С. Я. Лурье. Цит. съч., с. 312; К. М. Колобова. Из истории раннегреческого общества. Л., 1951, с. 52—64.

[40] E. Spartz. Op. cit., p. 84.

[41] Ed. des Places. La Religion Grecque. Dieux, cultes, rites et sentiments religieux dans la Grèce antique. Paris, 1969, p. 31, 46, 50, 83.

[42] В. Клингер. Животное в античном и современном суеверии. Киев, 1911, с. 100—107.

[43] Н. Машкин. Принципат Августа. М., 1949, с. 557—568 — за тенденциите в религията по времето на Август.

[44] Anticky Rim. Bratislava, 1975, p. 276.

[45] A. Grenier. Le génie romain dans la religion, la pensée et l'art. Paris, 1938, p. 407—417.

[46] Horace. Carmen saec. За секуларните дни: Н. Машкин. Цит. съч., с. 561.

[47] Fr. Studniczka. Zur Augustusstatue der Livia. — RM, 25, 1910, p. 36—37.

[48] K. Latte. Op. cit., p. 169—170; P. Paris. Op. cit., p. 155—156.

[49] B. Löwy. Op. cit., p. 209.

[50] A. Giuliano. Fuit apud Segestanos ex

aere Dianae simulacrum. — Archeologia Classica, V, 1953, 1, p. 48—54, tab. XIX—XXII.

[51] S. Reinach. Monuments nouveaux de l'art antique. I. Paris, 1924, p. 210, fig. 389—390; Н. Машкин. Цит. съч., с. 540, табл. IX 10.

[52] Ch. Picard. La sculpture antique. II, La sculpture antique de Phidias à l'ère byzantine. Paris, 1926, p. 406, fig. 157; P. Paris. Op. cit., p. 156.

[53] Muenchener Jahrbuch der bildenen Kunst II. 1921, p. 67, fig. 6.

[54] Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of coins and Medals. Danish National Museum. Ionia. I, Clasomene — Ephesus. Copenhagen, 1946, No 399, pl. 9, No 498, pl. 11; Aeolis — Lesbos. Copenhagen, 1945, No 410, 421, pl. 9.

[55] M. P. Nilsson. Geschichte der griechischen Religion. II. Die hellenistische und römische Zeit. München, 1961, p. 342—343.

[56] S. Reinach. Répertoire de la statuaire grecque et romaine. III. Paris, 1904, p. 98, No 6.

[57] Е. М. Штаерман. Латинские надписи опубликованные в 1949—1955 годах. — ВДИ, 1956, 2, с. 121.

[58] Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана. II. — ГСУ ФФ, XLVII, 1951—1952, с. 105—120.

[59] I GBulg. II, 1958, No 713; G. Mihailov. Epigraphica. — В: Сборник в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, с. 284, № 6, обр. 7.

[60] Б. Геров. Цит. съч., № 246, 278.

[61] Ал. Димитрова. Епиграфски данни за стоата на античния град при Сандански (III в. на н. е.). — Археология, 1982, 1, с. 54 и цит. лит.

[62] Срв.: M. Wegner. Die Herscherbildnisse in antoninischer Zeit. Berlin, 1939, p. 48—55, tab. 35, 37; Г. И. Соколов. Римский скульптурный портрет III века. М., 1983, с. 60—61, обр. 92—97; Д. П. Димитров. Портретът върху античните надгробни плочи от римско време в североизточна Македония. — ИАИ, XIII, 1939, с. 27, обр. 32—33.

[63] М. Оперман. За оброчните плочи на ловуващия Тракийски конник от римската епоха в България. — Археология, 1970, 2, с. 20—21.

[64] Д. Попов. Цит. съч., с. 101, където приема мнението на Ат. Милчев; Ат. Милчев, Н. Ковачев. Цит. съч., с. 45.

[65] G. Kazarow. Die Denkmäer des thrakischen Reitergottes in Bulgarien, Budapest, 1938, No 11, 45, 70, 87, 178, 181, 186, 231, 239, 265, 268 и още др.

[66] М. Оперман. Цит. съч., с. 24, обр. 11.

[67] М. Оперман. Паметниците и култът на Тракийския Херос. Канд. дисертация. С., 1971, с. 145, 577.

[68] Т. Герасимов. Принос към античната археология в България. — ИАИ, XXIV, 1961, с. 243.

[69] Fr. Studniczka. Artemis und Iphigenie. Leipzig, 1926, fig. 31; L. Curtius. Die Wandmalerei Pompeis. Leipzig, 1929, tab. V.

[70] O. Gruppe. Griechische Mythologie und Religionsgeschichte. München, 1907, col. 1168—1169.

[71] I GBulg, I, 1970, No 306.

[72] Б. Геров. Цит. съч., III, с. 310.

[73] Ив. Венедиков. Цит. съч., с. 9.

[74] Д. Попов. Цит. съч., с. 101. И също в: Ал. Фол, Ив. Венедиков, Ив. Маразов, Д. Попов. Тракийски легенди. С., 1981, с. 143, където в същност се цитира Ив. Венедиков — вж. бел. 7.

[75] Л. Ботушарова. Три документа за историята на римския Филипопол. — Археология, 1968, 2, с. 43—53.

[76] E. Kalinka. Op. cit., p. 176, No 198, fig. 58.

[77] T. Sarafov. Sur le culte d'Héraclès en Bulgarie. — Acta Antiqua Philippopolitana. Serdicae, 1963, p. 177—180.

[78] K. Majewski. Le sanctuaire thrace et gréco-romain d'Apollon Kendrisos à Philippopolis en Mésie Inférieure. — Thracia, IV, 1977, p. 195.

[79] К. Шкорпил. Абоба Плиска. — ИРАИК, X, 1905, с. 28, обр. 4; В. Антонова. Мадара. С., 1977, с. 44—48; М. Оперман. Цит. съч. с. 146.

[80] A. Grenier. Les relgions étrusque et romaine. Paris, 1948, p. 137—139.

[81] Ст. Стефанов. Стариите по долния басейн на Янтра. С., 1956, с. 21.

Les reliefs votifs d'Artémis(Diane)-cavalière de Mésie et de Thrace pendant l'époque romaine

T. STOJANOV

(Résumé)

Dans les terres thraces sont propagés des monuments d'Artémis (Diane) de deux types iconographiques principales: Ier — la Déesse comme piétonne, et IIe — la Déesse comme cavalière. L'auteur propose pour le IIe type une classification en trois variantes principales avec des sous-variantes: variante II A — Artémis équitante; variante II Б 1, 2 — la Déesse montée en cerf de côté, ou bien de côté et de devant; variante B 1 — 4 — la Déesse cheuvauchant par derrière.

Pour d'élucidation de l'iconographie et de l'essence de la Déesse, vénérée sous cette image ont été étudiés les monuments connus de la cavalière hors de la Thrace. La popularité de ce type a été établi en Ve—IVe s. dans l'art grec, tandis que pendant l'époque hellénistique a été constaté sa disparition graduelle. L'auteur suppose qu'au début du Principat le type de la cavalière renaît.

On a essayé de dater les reliefs de la Mésie et de la Thrace. La plupart d'eux se rapportent à la période de la fin du IIe jusqu'à la première moitié du IIIe s. de n. è. Les variantes sont présentées dans leur développement consécutif. Certains éléments des monuments largement répandus et des plaques iconographiques complexes de Plovdiv, du village Sadina, département de Târgoviště, montrent le rapport avec les monuments du Cavalier thrace. L'auteur

suppose que l'apparition des monuments consacrés à Artémis (Diane) dans les provinces Mésie et Thrace est conditionnée par la place que la Déesse occupe dans la réligion romaine officielle où, accompagnée de son frère Apollon, elle s'avère la protectrice de l'empereur, de sa maison et de l'Empire. L'entrée en masse des Thraces dans l'armée romaine après la première moitié du IIe s. crée des conditions favorables pour la propagation du culte aussi parmi eux. On observe un développement important dans l'iconographie de la cavalière. Le détournement du corps de la Déesse en arrière, ainsi que celui de la tête du cerf envers la Déesse, sont des particularités propres uniquement aux monuments thraces. Il est probable que ces particularités soient liés aux aspects d'Artémis (Diane) attribués par ses vénérateurs locaux.

Principales в канцеларииите и щабовете на Горна и Долна Мизия (в дн. Северна България) през Принципата

РУМЕН ИВАНОВ

Както е известно, с военните реформи на Траян и Хадриан principales (подофицерите или сержантите) в римската императорска войска били окончателно обособени в две групи. Към първата спадали тези, които служели в оперативните войскови части на легионите, помощните войски, преторианските и градските кохорти на град Рим, а към втората — зачислените към канцеларите на управителите на провинциите и към щабовете на висшите началници (легатите на легионите, префектите на лагерите, военните трибуни на легионите, трибуните и префектите на помощните войски — кохорти и али). Канцеларииите и щабовете били наричани officia (ед. ч. officium).

Предмет на настоящото изследване са чиновете на principales в officia на провинциите Горна и Долна Мизия в границите на дн. Северна България през Принципата (I—III в.)[1].

Управителят на императорска провинция (legatus Augusti pro praetore) разполагал с многоброен персонал в своята канцелария, в която се извършвала основната административно-финансова дейност в поверената му провинция. Там се пазел централният архив (tabularium). Начело на канцеларията стоял princeps praetorii, който бил взиман от първата кохорта на легиона. Той имал възможност да авансира до чин „примипил" (primus pilus) — най-високата степен на центурионата. Негов помощник и заместник бил optio praetorii, който произхождал от същата кохорта[2].

Официумът на провинциалния управител имал два отдела: канцеларски, ръководен от корникуларии (corniculariі), и съдебен, начело на който стоели коментариензи (commentarienses) (табл. I). Те заедно образували елита на принципалите[3].

Чинът на корникулария е известен още през Републиката[4]. Названието му обикновено в литературата се тълкува, че произлиза от латинската дума corniculum — почетен военен знак във вид на рог, който се закачвал върху шлема. Напоследък А. Бютнер[5] изказа ново мнение. Тя смята, че corniculum е умалителна форма от cornus — „дряново дърво", от което било изработвано малко копие (hasta donata), давано на войниците като отличие. По-късно то било заменено с дървено копие, чийто връх бил изработен от метал.

По времето на Юлий Цезар (100—44 г. пр. н. е.) корникуларите изпълнявали длъжността „адютант на трибуна", обаче през императорската епоха техните функции и задължения претърпели известни изменения. Корникуларии са засвидетелствувани в 19 различни вида канцеларии и щабове в Римската империя. Според А. Домашевски[6] управителят на провинция с три легиона имал в своя официум трима корникуларии (corniculariі consularis), както например на

Таблица I

Структура на персонала в официума на управител на провинция с 3 легиона (по А. Домашевски, Л. Смишляев и М. Клаус)

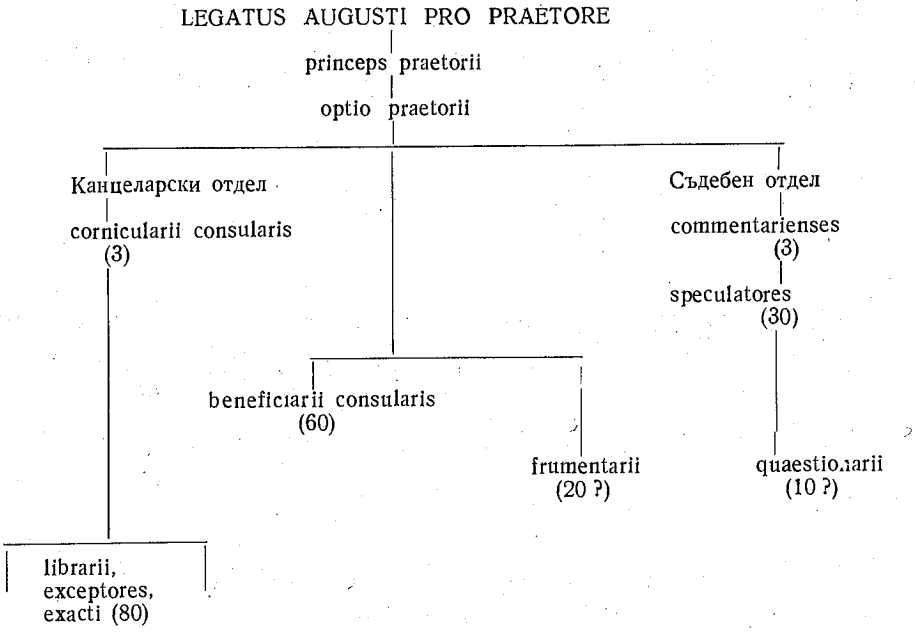

Горна Панония, Горна Германия, Тракия (със седалище Перинт) и др. Управителят на Дакия, в която били настанени два легиона, имал съответно двама корникуларии. М. Клаус[7] посочва и примери, от които се вижда, че провинция с два, с един и дори без легион имали в канцеларията на провинциалния управител по трима корникуларии. От това следва изводът, че корникулариите в официума на провинциалния управител обикновено били трима, а по изключение — двама. Те били набирани от квартируващите в провинцията легиони и помощни войски (auxilia), а там, където нямало такива — от войската на съседните провинции. В провинциите, управлявани от legati Augusti pro praetore, имало прокуратори (procuratores), които се занимавали с финансовите въпроси. В своята дейност те били подпомагани от един корникуларий, наречен cornicularius procuratoris (в Арабия, Белгия, Лугдунска Галия, Отсамна Испания, Долна Панония)[8].

В провинциите с един до три легиона по един корникуларий имали и щабовете на следните висши началници: легатът на легиона, трибунът латиклавий, префектът на лагера на легиона, трибунът на кохортата и префектът на алата на помощните войски, придадени към легиона.

От споменатите досега корникуларии само тези, които служели в канцеларията на провинциалния управител — cornicularii consularis, имали привилегията да яздят на кон. Освен това те имали по един помощник (adiutur) — войник на тяхно разположение.

От множество епиграфски паметници, открити извън Горна и Долна Мизия, заключаваме, че един обикновен войник (miles) би могъл да заеме чина корникуларий след 10—15 годишна служба[9]. Обикновено това ставало след преминаване през няколко чина на принципали във войската и нейните щабове и особено през beneficiarius consularis, ако лицето искало да получи поста корникуларий консуларис. Корникулариите могли да се надяват на повишение до чина центурион. Тази практика се наблюдава често след военните реформи на Септимий Север, които дали значителни привилегии на военнослужещите в това число и на принципалите.

Според М. Клаус задачите на корникулариите могат да се обособят, въпреки несигурните данни в следните дейности: разпределяне на работата в канцеларията или щаба,

пълен контрол и отчет над списъците на военнослужещите, надзор над подчинените служители и въвеждане на новопостъпилите в същността на работата в официума.

Те принадлежали към старшите принципалес и през II в. на н. е. получавали два пъти по-голямо парично възнаграждение, отколкото обикновените войници, което през III в. се увеличило.

Засега разполагаме с четири надписа на латински език от Северна България, в които се споменават корникуларии от провинция Долна Мизия (обр. 1).

На първо място заслужава да посочим открития през 1979 г. надпис върху варовикова колона (сега доста разчупена), използувана вторично като строителен материал в дворцовата базилика в Преслав, разположена южно от двореца[10]. Става дума за военно лице, чието име не е запазено и което принадлежало към I италийски легион (с постоянен лагер Нове при Свищов). То заемало последователно чиновете beneficiarius consularis и cornicularius procuratoris. Участвувало е в Боспоранската война, от която се спасило. Откривателите Д. Овчаров и Н. Овчаров смятат, че паметникът датира от началото на III в. Надписът е важен в няколко отношения. Засега той е първият и единствен епиграфски паметник за корникуларий на прокуратор от България, респ. от провинция Долна Мизия. Освен това той дава кариерата на военнослужещия, която преминала през чина на бенефициарий консуларис, несъмнено изпълняван в официума на провинциалния управител. Ако той е бил бенефициарий на прокуратора, в надписа изрично трябваше да се чете beneficiarius procuratoris.

Върху фрагментирана надгробна плоча, намерена в кастела Сексагинта Приста (Русе)[11], е отбелязана длъжността cornicularius cohortis, обаче липсват имената както на военното лице, така и на кохортата. Според автора на публикацията В. Велков през II—III в. там лагерувала cohors II Flavia Brittonum equitata. Тя е засвидетелствувана в нашите земи още по времето на Домициан в Дуросторум (Силистра)[12]. Несъмнено тя е била придадена към I италийски легион. Лицето е служело като корникуларий на префекта на гореспоменатата кохорта или на някоя друга, неизвестна досега.

От Дуросторум, който бил постоянен лагер на XI Клавдиев легион от 106 г. вероятно до края на VI в., произхожда надпис, в който четем името на корникулария Флавий Гал[13]. Авторът П. Георгиев отнася надписа в 209 г. въз основа на споменатите римски консули Помпейан и Авит. Според нас корникуларият се числял към щаба на легата на XI Клавдиев легион.

В с. Гороцвет, Разградски окръг[14], е намерена оброчна плочка с релефно изображение на Херакъл, поставена от един кор-

●*Обр. 1. Местата в Северна България, където са намерени надписи, споменаващи принципали в официите: 1) корникуларии, 2) спекулатори, 3) бенефициарии консуларис, 4) бенефициарии, 5) фрументарии, 6) квестионарии, 7) либрарии. Fig. 1. Les lieux en Bulgarie du Nord, où ont été trouvées des inscriptions mentionnant des principales dans les officia: 1) cornicularii, 2) speculatores, 3) beneficiarii consularis, 4) beneficiarii, 5) frumentarii, 6) quaestionarii, 7) librarii*

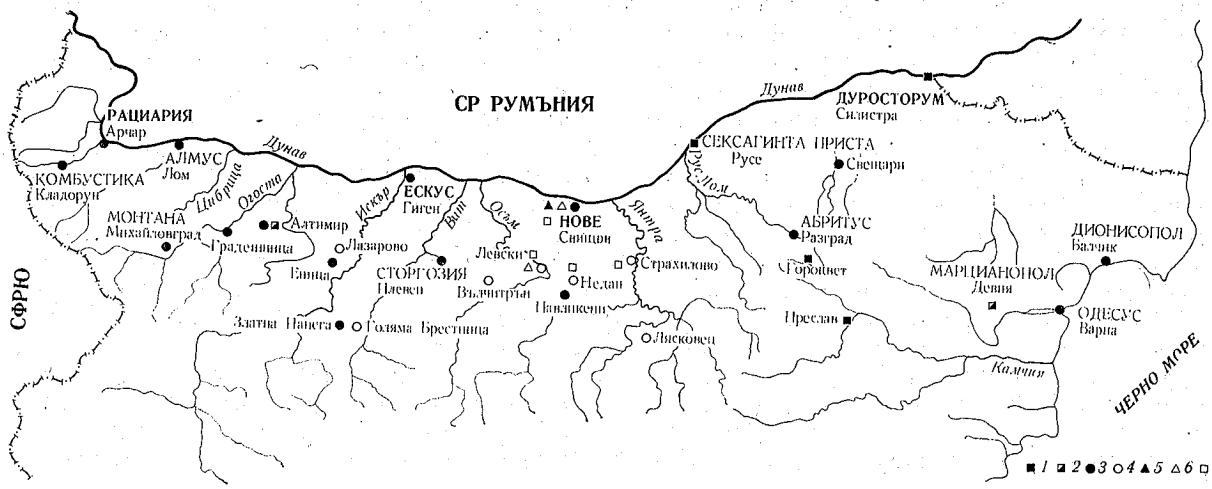

1

никуларий (cornicularis вместо cornicularius). В лявата, отчупена част е било написано името му, от което сега е запазена само последната буква S. Не е отбелязана военната част и щабът, към които се е числял. Изглежда, че е служил в официума на някоя кохорта от помощните войски, които били подчинени на легата на XI Клавдиев легион. На около 20 км северозападно от с. Гороцвет в м. Хисарлъка при Разград се намира кастелът Абритус[15]. В него са били на гарнизон различни кохорти, от които засега е известна cohors II Lucensium equitata (II в.)[16]. При същото село през последните години Ст. Стоянов[17] проучи една вила рустика с перистилен двор от II — средата на III в. Този факт показва, че при с. Гороцвет е имало селище от римската епоха.

Към старшите принципали в официума на провинциалния управител принадлежали и commentarienses[18]. Те изпълнявали длъжността на секретари на управителя и на другите висши чиновници при воденето на съдебните дела. Коментариензи не са засвидетелствувани в щабовете на легатите на легиони, нито пък при различните рангове трибуни на легионите, кохортите, помощните войски и префектите на алите. Техният брой за една провинция бил трима. Домашевски посочва примери от Горна Германия, Горна Панония, Горна Мизия (но не от дн. Северна България), Тракия, Дакия и другаде. Само в един надпис от Тарако в Отсамна Испания са споменати двама коментариензи към канцеларията на провинциалния управител. Третият вероятно е служел в щаба на легата на квартируващия там VII легион-близнак.

Непосредствени помощници на коментариензите в съдебния отдел на канцеларията на провинциалния управител били спекулаторите (speculatores)[19]. Техните функции и задачи през републиканската епоха и Принципата претърпели известни промени. По времето на Цезар спекулаторите били използувани за разузнавателни и куриерски цели. Техните сведения били от изключителна важност при поход и сражение. Те докладвали лично на пълководеца за изпълнението на поръченията. През управлението на Август 216 спекулатори образували охраната на императора. А. Домашевски, опирайки се на някои сведения на Тацит и на Апиан, предполага, че броят им е възлизал на 300 души. М. Клаус смята, че те били 240—300 души[20]. Отначало спекулаторите съставлявали самостоятелна войскова единица, но от времето на Тиберий нататък били включени в преторианските кохорти. Кризата в Империята от края на II и особено през III в., както и честите варварски нашествия принуждавали императорите все по-често да напускат Рим. Тяхната защита поемали легионите в провинциите, където те пребивавали. Така тогава броят на спекулаторите намалял в сравнение с този през I в. Те били привличани вече на служба в канцеларията на провинциалния управител. Всеки легион разполагал с 10 спекулатори, предоставяни на нуждите на канцеларията. Следователно числото на спекулаторите зависело от броя на легионите в провинцията. Освен като помощници в съдебния отдел те били използувани и като екзекутори. По нареждане на провинциалния управител спекулаторите получавали и полицейски задачи. В някои надписи се споменава за школи, в които били обучавани спекулатори. По чин те стоели над бенефициариите и могли да бъдат повишавани в корникуларии и центуриони. В 312 г. Константин Велики разпуснал преторианската гвардия в това число и спекулаторите в Рим (speculatores praetorii).

От дн. Северна България са известни досега два паметника, свидетелствуващи за спекулатори. Първият е от Марцианопол и се отнася до Улпий Максимиан[21], но не е посочен легионът. Надписът датира от първата половина на III в. Вторият е намерен в с. Алтимир[22], Врачански окръг. Спекулаторът е Валерий Антоний от I италийски Северов легион (времето на Север Александър — 222—235).

През I в. на н. е. всички служители в канцеларията и щабовете в столицата Рим и в провинциите били наричани с общото название beneficiarii[23] (от лат. beneficium — благодеяние, милостиня, привилегия). Бенефициариите били обикновени войници, които висшите началници освобождавали от военни задължения (munera) и привличали на служба в официите.

След реформите на Траян и Хадриан те били обособени в отделна категория — адютанти, която се числяла към младите принципали. Бенефициарии са засвидетелствувани в 25 различни вида канцеларски служби. След столицата Рим с най-много бенефициарии разполагали провинциалните управители. Един legatus Augusti pro praetore имал в своя официум 60 адютанта — beneficiarii consularis, които по заеманата длъжност

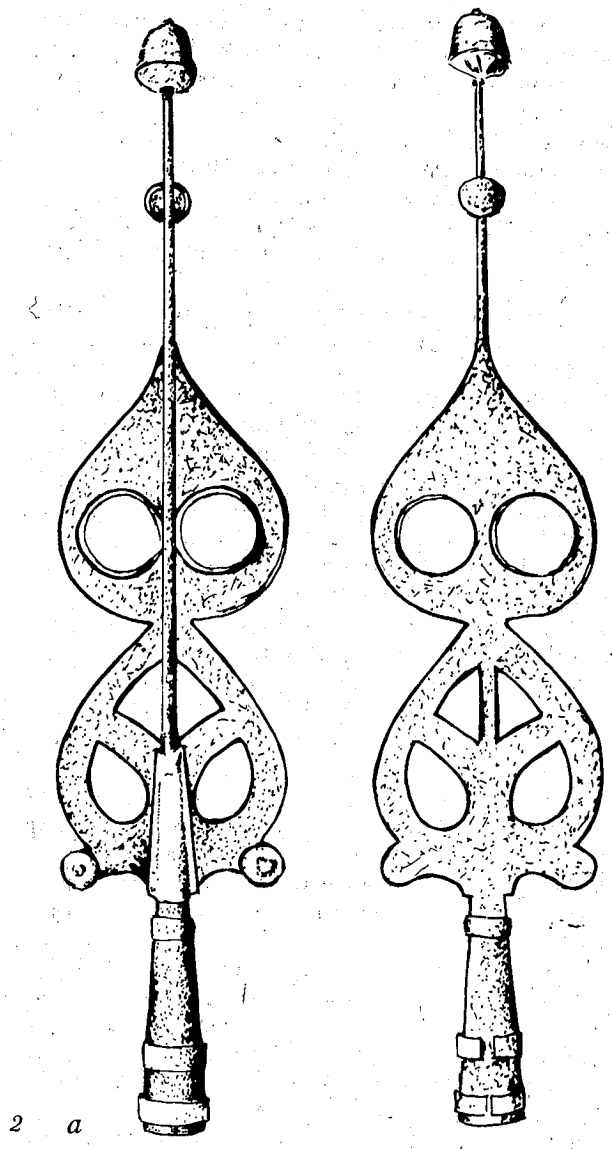

2 а

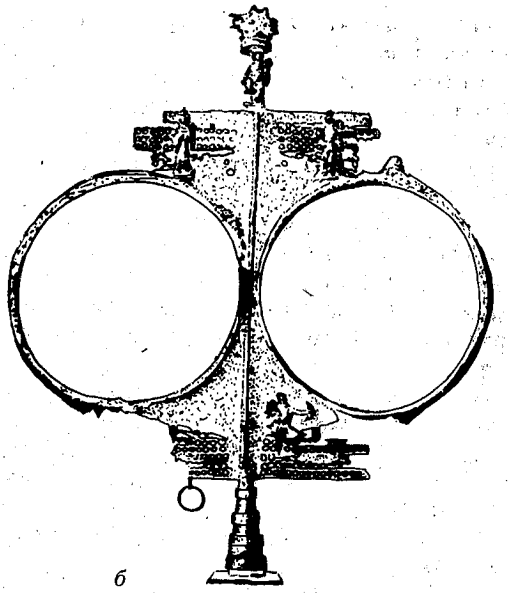

б

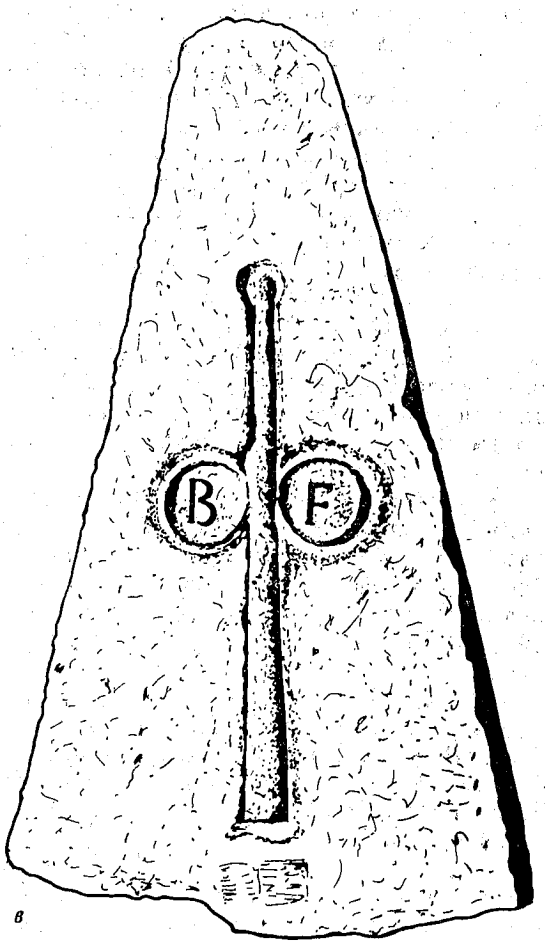

в

●*Обр. 2. Служебни знаци на бенефициарий консуларис от: а) Ел на Ил в Елзас, Франция, сега в музея във Висбаден, ФРГ; б) Алкудия на о. Майорка, Испания, сега в Националния археологически музей в Мадрид; в) неизвестно място, сега в Музея за римска цивилизация в Лион. Fig. 2. Signes de service de beneficiarii consularis de: а) Ehl sur l'Il en Alsace, France, à présent au Musée de Wiesbaden, RFA; б) Alcudia de l'île Majorque, Espagne, à présent au Musée archéologique national de Madrid; в) lieu inconnu, à présent au Musée de la civilisation romaine à Lyon*

стоели по-високо от бенефициариите в щабовете на провинцията.

На бенефициариите консуларис били възлагани и някои самостоятелни полицейски задачи, като например командуването на пътни станции (stationes), разположени на важни стратегически кръстопътища. Към тези постове трябва да се прибавят и бургите (burgi). По времето на Северите бенефициариите консуларис можели да събират вече и данъци, както и да контролират транспорта по пътните артерии в поверената им област.

Те носели специален отличителен знак, изработен от желязо (обр. 2), поставен на върха на дървена пръчка, на дръжката на меча или върху кожения колан. Такива знаци се откриват, макар и рядко, в пътните станции или са изобразени върху надгробни паметници[24].

От дн. Северна България произхожда значителен брой надписи, в които се четат имената на бенефициарии консуларис. При много от тях е посочен легионът, от който били командировани в канцеларията на провинциалния управител. В редки случаи след длъжността b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) липсва такова определение. За тогавашните съвременници то се подразбирало, защото бил всеизвестен легионът на гарнизон в конкретния район или област.

От Комбустика[25] (дн. с. Кладоруп, Видински окръг) — манзио (пътна станция) и кастел на пътя Рациария—Наисус — е известен оброчен надпис, посветен на военните божества (Dii militares) от Аврелий Никомах, бенефициарий консуларис от VII Клавдиев легион. Паметникът е датиран в 213 г., когато консули били император Каракала за IV път и Балбин.

В Рациария[26] (дн. с. Арчар, Видински окръг) в провинция Горна Мизия е открит надпис, в който се чете името на Гай Атий Аратор, бенефициарий консуларис. Б. Геров смята, че той произхождал от VII Клавдиев легион, който бил на лагер там в края на I в.

От кастела Алмус при Лом е известен надпис, посветен на Немезида Августа от Цезидий Аманд, бенефициарий консуларис (bf. v. c. cos.)[27], в началото на II в. според Б. Геров, но според нас във времето след Антонин Пий.

В м. Калето при с. Алтимир[28], Врачански окръг, е намерен фрагмент от мраморен жертвеник с надпис на латински език, в който се споменава Публий Елий Клеменс, бенефициарий консуларис от I италийски легион. Жертвеникът се отнася към II в.

Същото лице заедно със съпругата си Аврелия Руфина и децата си е издигнало жертвеник с релеф (ara cum sigillo) в светилището на Диана и Аполон при Монтана (дн. Михайловград)[29]. Имената на божествата не са запазени в надписа, но те се подразбират.

Публий Елий Клеменс и семейството му са посветили жертвеник и на Диана Августа в същото светилище. Паметникът е открит, вторично употребен в подпорна каменна стена недалече от светилището[30].

От този обект произхожда посветителен надпис на бенефициарий консуларис от тракийски произход на територията на Монтана[31] b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) ag(ens) t(erritorio) M(ontanensium). Несъмнено лицето е имало контролни и други функции върху пътни станции на територията на Монтана.

В споменатото светилище[32] е открит надпис в чест на Диана и Аполон, поставен от Виланий Троил, бенефициарий консуларис на I италийски легион (първата половина на III в.).

От с. Еница[33], Врачански окръг, е познато посвещение за здравето на император Север Александър (222—235), направено от Флавий Витал, бенефициарий консуларис. Не е отбелязан легионът, от който е произхождал.

В м. Калето при с. Градешница,[34] Врачански окръг, е намерен фрагмент от мраморна оброчна плочка с релефно изображение вероятно на богиня Фортуна и надпис на латински език. Посветителят е Алпиний(?), бенефициарий консуларис. Липсва името на легиона, но би могло да се допусне, че става дума за I италийски.

В Монтана освен вексилацио на I италийски легион е имало още и вексилацио на XI Клавдиев легион, както научаваме от дългия надпис оттам, който съдържа имената на 75 военни лица, между които и Улпий Александър, бенефициарий консуларис[35]. Тогавашен управител на провинция Долна Мизия бил Тит Флавий Лонгин, изрично отбелязан в списъка. Датировката е 155 г. (управлението на Антонин Пий).

Един надпис от Нове,[36] посветен на Юпитер Оптимус Максимус, съдържа интересни сведения за кариерата на Гай Атилий Гениалис, който бил отначало войник на XIII легион-близнак, чийто постоянен лагер бил

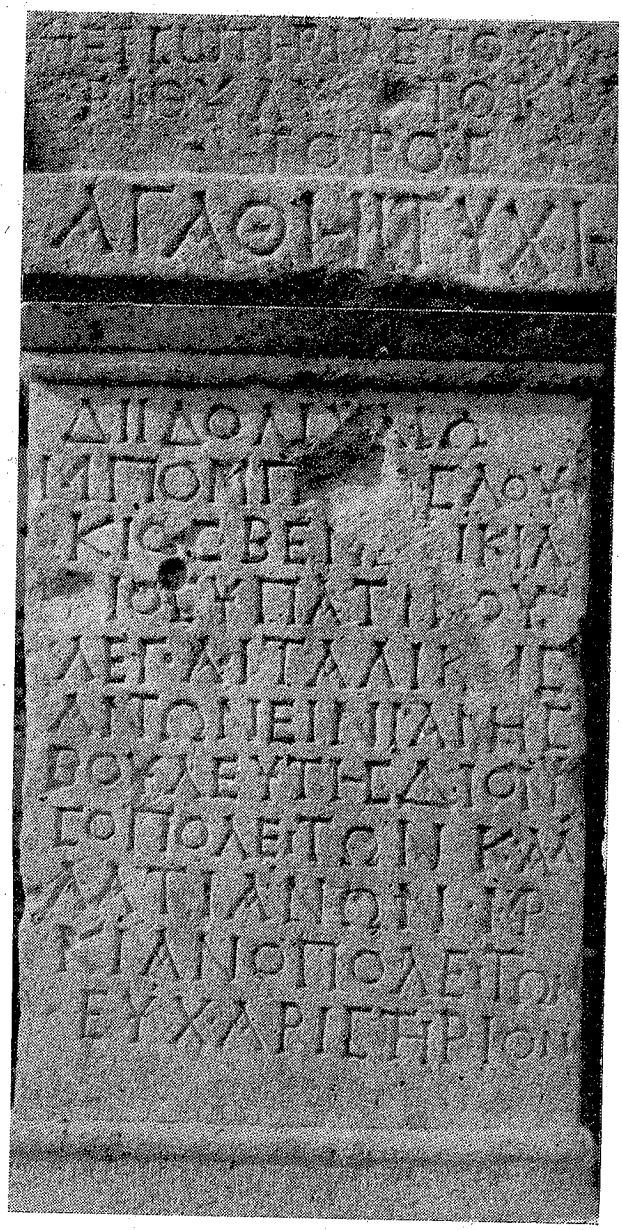

3

●*Обр. 3. Оброчен надпис от Балчик. Fig. 3. Inscription votive de Balčik*

Апулум (дн. Алба Юлия) в провинция Дакия, след това станал фрументарий на I помощен легион (legio I Adiutrix) и накрая бенефициарий консуларис. Ние допускаме, че той е бил командирован в I италийски легион, в чийто лагер е издигнал паметника.

В Сторгозия[37] (източно от Плевен) Вивий Максим, бенефициарий консуларис, издигнал жертвеник (ara) в чест на Юпитер (II—III в.). Паметникът бил вторично употребен в строежа на късноримска стопанска сграда (хореум), разположена северно успоредно на голямата старохристиянска трикорабна базилика от IV в. Несъмнено лицето е било комендант на пътната станция при Сторгозия. Тя се намирала на важния римски път Ескус — Состра (с. Ломец, Ловешки окръг), водещ през Стара планина за Филипопол.

В Павликени[38] е намерен надпис с посвещение на Юпитер Оптимус Максимус и на Юнона Регина от Аврелий Етернал, бенефициарий консуларис от I италийски легион през управлението на Северите (193—235).

В кастела Абритус[39] е открит повреден надпис на латински език, в който се чете длъжността на бенефициарий консуларис от XI Клавдиев Антонинов легион, чието име не е запазено. Паметникът датира от времето на Каракала (211—217).

Пак от Абритус[40] произхожда надгробна плоча на Аврелия Стратоклия от Томи (дн. Констанца), издигната от нейния съпруг Флавий Максимин, бенефициарий консуларис. Не е посочена военната част, от която бил командирован. Може би се касае за XI Клавдиев легион или евентуално за някоя кохорта, лагерувала в кастела.

За паметника от Преслав[41], съдържащ сведения за бенефициарий консуларис от I италийски легион, споменахме по-горе.

В Одесус (дн. Варна)[42] бенефициарият консуларис Малий Секунд е издигнал надгробен паметник на съпругата си Антистия Фирмина. Не е посочен легионът. Датировката е втората половина на II в.

В Дионисопол[43] (Балчик) Марк Помпей Луций, бенефициарий консуларис от I италийски Антонинов легион, издигнал жертвеник на Зевс Долихен в чест на император Каракала между 214 и 217 г. След уволнението си той бил градски съветник (булевт) на Дионисопол, Калатис (дн. Мангалия в Северна Добруджа, Румъния) и Марцианопол (обр. 3).

През 1967 г. в с. Свещари (северозападно от Исперих), Разградски окръг, била намерена оброчна плочка с изображение на Тракийския конник, от която е запазена само долната част. Според авторката М. Тачева-Хитова[44] паметникът спада към група В по класификацията на Г. Кацаров. За нас е важен двуредният надпис на латински език, издълбан на базата. От началото на редовете липсват според нас по три букви. Посветителят е бенефициарий консуларис, чието име е завършвало на IANUS. Навярно се касае

за IULIANUS. Паметникът се датира в първата половина на III в. Авторката правилно смята, че при с. Свещари се е намирала римска пътна станция, контролирана от споменатия бенефициарий консуларис. Станцията вероятно е лежала на път, водещ към Дунавския лимес, респ. към Дуросторум.

В с. Глава Панега[45], Ловешки окръг (провинция Тракия), е намерен жертвеник, посветен на Асклепий и Хигия, издигнат от Мартинус, beneficiarius fisci. Лицето трябва да е било на служба при някой от висшите финансови началници на провинцията.

Бенефициариите работели не само в канцелариите на провинциалния управител и на другите висши административни началници, но също и в щабовете на легионите и помощните войски:[46] на легата на легиона трибуна латиклавий, префекта на лагера на легиона, трибуните ангустиклавии, трибуна семестрис, трибуните на кохортите и префектите на алите на помощните войски.

Един надпис от с. Недан[47], Великотърновски окръг, чиито земи някога са били в градската територия на Никополис ад Иструм, съдържа цялата военна кариера на Луций Валерий Прокул. Той постъпил като войник в V македонски легион, бил повишен в бенефициарий на легата на същия легион (beneficiarius legati legionis), по-късно бил optio ad spem ordinis и центурион на легиона с лагер в Ескус. Луций Прокъл взел участия в Дакийската война на император Домициан (81—96) и бил награден с торкви, гривни и фалери. По-нататък преминал кариерата си като центурион на I италийски легион, центурион на XI Клавдиев легион, центурион на XX Валериев легион-победител и бил уволнен (missio honesta) като центурион на IX испански легион. Живял 75 години. Според Б. Геров въпросното лице било родено в Ескус към 50 г. на н. е. и е починало по времето на Хадриан в споменатото село.

От с. Недан[48] е известен и надгробен паметник от времето на Северите. Покойникът Марк Аврелий Муциан бил ветеран и бивш бенефициарий на легата на I италийски легион.

От гр. Левски[49] произлиза интересен надгробен паметник, издигнат от Елий Ингений, бенефициарий на легата на XI Клавдиев легион, наследник на покойния Елий Юстин, квестионарий на същия легион.

В с. Лазарово, Врачански окръг[50], е открит надпис на Валерий Викторин, бенефициарий на трибун (beneficiarius tribuni) на I италийски Гордианов легион в 239 г., когато консули били император Гордиан III и Ацилий Авиола.

От Долна Мизия[51], без да е известно точното място на намиране, е един надпис на Флавий Виктор, бенефициарий сексместрис или семестрис (beneficiarius sexmestris, beneficiarius semestris). Според А. Домашевски[52] трибунът сексместрис е принадлежал към конната милиция (militia equestris) и разполагал с малък официум, към който се е числял въпросният бенефициарий.

В някои надписи от дн. Северна България след чина „бенефициарий" следва само името на легиона, без да се отбелязва началникът на щаба.

Такива примери ни предлагат находките от с. Вълчитрън, Плевенски окръг, и от Сандански. При първия Валерий Валентин Валент[53] е служил като бенефициарий на I италийски легион, а при втория Марк Херений Руф[54] — като ветеран и бенефициарий на същия легион. Той е постъпил в I италийски легион при неговото сформиране в 66 или 67 г. Служил е 25 години и е починал на 75 години в 121 г. (началото на Хадриановото управление).

В други надписи е посочен само чинът „бенефициарий". Ще спомена няколко примера. Върху сребърни съдове от с. Голяма Брестница,[55] Плевенски окръг, посветен на Тракийския конник Пюрумерула, се чете името на бенефициария Флавий Местриан. Според автора на публикацията находката се отнася към края на I — началото на II в. Обаче като имаме предвид, че чинът бенефициарий, непредшествуван от думата miles, се означава едва с военните реформи на Хадриан,[56] смятаме, че датата е след Хадриан— II в.

Посвещение на Тракийския конник е направил Корнелий Аникет, изпълняващ длъжността „бенефициарий". Находката е от Лясковец,[57] Великотърновски окръг.

Към младшите принципали в официума на провинциалния управител се числели фрументариите (frumentarii,[58] от frumentum — жито, зърнени храни). Техните функции претърпели изменения както през републиканската, така и през императорската епоха. Отначало това били търговци на зърнени храни, които имали достъп до различни области. Поради това обстоятелство те били използувани от римското военно командуване да изпълняват разузнавателни

дейности. По времето на Юлий Цезар и през I в. на н. е. фрументариите били предимно снабдители на войската с необходимите храни. От управлението на Хадриан нататък те били вече чисто военни лица, натоварени с полицейски функции и специални задачи. Главната квартира на фрументариите била в столицата Рим в Castra peregrina на хълма Целий. Според изследванията на М. Клаус всеки легион в Империята отделял по двама-трима фрументарии за Рим. Те осъществявали връзката между канцеларията на провинциалните управители и столицата. Длъжността фрументарий не се среща в щабовете на военните началници. Поради посочените особености авансирането на фрументариите било възможно само в канцеларията на провинциалния управител, като заеманият пореден пост бил бенефициарий консуларис. С военните реформи на Диоклетиан била премахната длъжността на фрументария и била създадена подобна институция, наречена agens in rebus.

В един надпис от Рим покойникът Тит Флавий Валериан[59], произхождащ от Ескус, е отбелязан като miles frumentarius на V македонски легион. Авторите отнасят паметника вероятно към Хадрианово време. Този начин на отбелязване означава ранната фаза в развитието на чина фрументарий. Въпросното лице още е било войник, изпълняващ специални задачи. След реформите на Хадриан фрументариите преминали към категорията на принципалите.

Заслужава да спомена един надпис от Нове, който показва военната кариера на Гай Атилий Гениалис[60], отначало войник от XIII легион-близнак, след това фрументарий от I помощен легион и накрая бенефициарий консуларис.

Един надпис от гр. Левски представя надгробен паметник, издигнат от фрументария Улпий Марцел на родителите му и на други лица[61]. Не е посочен легионът, от който произхождал.

Към съдебния отдел на канцеларията на провинциалния управител спадали 10 quaestionarii[62], които се числели към младшите принципали и били пряко подчинени на коментариензите.

В Нове[63] квестионарият Сатурнин издигнал жертвеник на Долихен за здравето на император Каракала или Елагабал.

В надгробен паметник от гр. Левски[64] се чете името на Юлий Юстин, квестионарий от XI Клавдиев легион, прекарал във войската 23 години.

От император Септимий Север нататък на най-ниското стъпало в йерархията на принципалите в официите на провинциалните управители, административните чиновници и висшите офицери стоели: librarii, (писари), exacti (счетоводители) и exceptores (стенографи)[65]. Преди това те се числели към по-нисшата категория immunes, т. е. освободени от преки военни задължения легионери, които упражнявали професии (лекари, архитекти, различни занаятчии и др.). Техният брой се определял от големината и значението на съответната канцелария или щаб.

Марк Аврелий изпълнявал длъжността либрарий на I италийски легион. Фрагментираният надпис, в който е споменат либрарият, е намерен в Нове — главния гарнизон на легиона[66].

От надгробния паметник от с. Страхилово, Великотърновски окръг, научаваме за либрария на I италийски Северов легион Корнелий Магнус, служил 13 години и починал на 30-годишна възраст. Датира се във времето на Север Александър (222—235).

Член на култово сдружение в чест на Дионис бил либрарият на легион Улпий Дионисий[68]. Може би става дума за I италийски легион, чийто лагер бил в този район (Нове). Надписът е от 227 г., когато римски консули били Албин и Максим. Паметникът е намерен между с. Бутово и с. Недан, Великотърновски окръг.

В споменатия по-горе надпис от Левски наред с името на фрументария Улпий Марцел се чете и на либрария Улпий Хирт или Фирм (II в.)[69].

Разгледаният епиграфски материал (табл. II) показва, че от територията на дн. Северна България, която през Принципата е била заета отчасти от римските провинции Горна и Долна Мизия, са засвидетелствувани почти всички основни подофицерски чинове. Те са характерни за канцеларията на провинциалния управител на Долна Мизия със седалище Томи (дн. Констанца) и за щабовете на висшите военни началници на легионите и придадените към тях помощни войски, които са били на лагер по долнодунавския лимес. Въпросните принципали били набирани от съответните военни части на споменатите провинции. Най-много са надписите, отнасящи се до военнослужещи от I италийски легион с постоянен лагер в Нове

Таблица II

Принципали в канцелариите и щабовете на Горна и Долна Мизия (в дн. Северна България) от времето на Принципата, известни от епиграфските паметници

№	Име	Чин	Място	Г. (в.) на н. е.	Основна литература
1	2	3	4	5	6
		LEGIO V MACEDONICA (castra OESCUS)			
1	L. Val(erius) Proclu[s]	b(ene)f(iciarius) lega(ti) legionis	с. Недан, Великотърновски окръг	117—138	CIL, III, 12411 = Dessau. ILS, 2666 b; Б. Геров. Романизмът, I, с. 77, № 34.
2	T. Fl(avius) Valerianus	mil(es) fr(umentarius)	Рим	117—138	CIL, VI, 3342=Б. Геров. Романизмът, I, с. 83, № 64.
		LEGIO VII CLAUDIA (vexillatio RATIARIA)			
3	C. At[tius] Ara[tor]	b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis)	Ratiaria	II	AB, XXXI, 1938—1939, p. 106, № 9=Б. Геров. Романизмът, II, с. 357, № 13.
4	A[ur]ellius Nicomachus	[b]f. cos.	Combustica (с. Кладоруп, Видински окръг)	213	CIL, III, 6291=Б. Геров. Романизмът, II, с. 358, № 20.
		LEGIO I ITALICA (castra NOVAE)			
5		bf. cos., cornicul(arius) proc(uratoris)	Велики Преслав	III	Непубликуван (по сведение на Н. Овчаров и Д. Овчаров).
6	Valer(ius) Antonius	spec(ulator)	с. Алтимир, Врачански окръг	222—235	E. Kalinka. ADB, № 217=Б. Геров. Романизмът, II, с. 358, № 23.
7	P. Ael(ius) Clemens	bef. cos. leg(ionis)	Montana	II	ИАИ, XIV, 1940—1942, с. 271. № 3=Б. Геров. Романизмът, II, с. 356, № 3.
8	P. Ael(ius) Clemens	bf. cos. leg(ionis)	Montana	II	В. Божилова. Монтана. I. С., 1985 (под печат).
9	P. Ael(ius) Clemens	[bf. c]os, leg(ionis)	с. Алтимир, Врачански окръг	II	С. Машов. — Археология, 1975, 3, с. 39, № 5.
10	[V]illanius T[ro]ilus	b[f.] cos.	Montana	III	E. Kalinka. ADB, № 171=Б. Геров. Романизмът, II, с. 356, № 4.
11	Vivius Ma(ximus)	bf. cos.	Storgosia	II—III	В. Герасимова - Томова, Т. Ковачева. — ИМСЗБ, VIII, 1983, с. 105—117.
12	Μ. Πομπ[έϊ]ος Λούκιος	βενε[φ]ικιάριος ὑπατικοῦ	Dionysopolis	214—III	М. Мирчев. — ИНМВ, IV, 1963, с. 171=IG Bulg, 1, 1970, № 24 bis.
13	M. Aur(elius) Mucianus	vet. ex bf. leg(ati) leg(ionis)	с. Недан, Великотърновски окръг	193—235	CIL, III, 12408=Б. Геров. Романизмът. II, с. 361, № 78.
14	Val(erius) Victorinus	bf. trib(uni) leg(ionis)	с. Лазарово, Врачански окръг	239	С. Машов. — ИМСЗБ, VIII, 1983, с. 92, обр. 6.

Продължение на табл. II

1	2	3	4	5	6
15	Val(erius) Valentinus Val(ens)	bf. leg(ionis)	с. Вълчитрън, Плевенски окръг	III	Г. Табакова-Цанова. — Археология, 1970, 1, с. 44 и сл.
16	M. Ἐρέννιος Ῥοῦφος	βενε(φικιάριος)	Сандански	121	IG Bulg, IV, 1966, № 2270; Т. Иванов. — Археология, 1965, 2, с. 16—20.
17	Saturninus	q(u)aestionarius	Novae	211—222	J. Kolendo, J. Trynkowski. — Archeologia, XVI, 1965, p. 115 sqq.; Б. Геров. — ГСУ ФЗФ, LXIII, 2, 1969, с. 3.
18	M. Aur(elius)	libr(arius)	Novae		J. Kolendo. — Novae-Sector Zachodni. 1974. II. Poznan, 1979, p. 6.
19	Cornelius Magnus	lib(rarius)	с. Страхилово, Великотърновски окръг	222—235	Б. Геров. Романизмът, II, с. 360, № 57.
		LEGIO XI CLAUDIA (castra DUROSTORUM)			
20	Fl(avius) Caius	c(ornicularius)	Durostorum	209	An. ép., 1974, № 570= П. Георгиев. —ИНМВ, X, 1974, с. 96—97.
21	Ulpius Alexander	bf. cos.	Montana	155	CIL, III, 7447=Б. Геров. Романизмът, II, с. 356 № 5.
22		bf. cos.	Abritus	211—217	Непубликуван (по сведения на Т. Иванов).
23	Ael(ius) Ingenus	bf. leg(ati) leg(ionis)	гр. Левски	II	CIL, III, 1907; Б. Геров. Романизмът, II, с. 361, № 76.
24	Ael(ius) Iustinus	quaestionarius	гр. Левски	II	Вж. № 23.
		LEGIO I ADIUTRIX			
25	C. Atilius Gen(ialis)	ex fru(mentario), bf. cos.	Novae	II—III	CIL, III, 1907; A. Domaszewski, B. Dobson. Die Rangordnung, p. 205.
		COHORS II FLAVIA BRITTONUM EQUITATA			
26		corn(icularius) coh(ortis)	Sexaginta Prista	II—III	В. Велков. — ИНМР, III, 1968, с. 7 и сл., № 3.
		LEGIONES ET COHORTES INCERTAE			
27		corniculari(u)s	с. Гороцвет, Разградски окръг	II—III	Г. Кацаров. — ИАИ, IV, 1926—1927, с. 100 и сл.
28	Fl(avius) Maximinus	bf. cos.	Abritus	II	Непубликуван (по сведения на Т. Иванов).
29	Aurel(ius) Aeternal[i]s	bf. cos.	Павликени	193—235	ИАИ, VIII, 1934, с. 455= Б. Геров. Романизмът, II, с. 361, № 79.
30	Malius Secundus	bf. cos.	Odessus	150—200	E. Kalinka. ADB, № 386=Б. Геров. Романизмът, II, с. 363, № 119.
31	Fla(vius) Vita[lis]	[bf.] co[s.]	с. Еница, Врачански окръг	222—235	CIL, III, 13723=Б. Геров. Романизмът, II, с. 358, № 28.
32	(Al ?)pinius	bf. cos.	с. Градешница. Врачански окръг	II	С. Машов. — Археология, 1975, 3, 39, № 6.

Продължение на табл. II

1	2	3	4	5	6
33	(Iul ?)ianus	bf. cos.	с. Свещари, Разградски окръг	III	М. Тачева-Хитова. — МПК, 1970, 2, с. 13—14.
34	Caesidius Amandus	bf. v. c. cos.	Almus	II	CIL, III, 14208=Б. Геров. Романизмът, II, с. 358, № 17: N. B. Rancov. — Ancient Bulgaria. Intern. Symp. on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria of Nottingham,II. 1983, p. 68, n. 63.
35		bf. cos. ag. t. M.	Montana		H. B. Rancov. Op. cit.
36	Fl(avius) Victor	bf. se(mestris)	?		CIL, III, 7598=Б. Геров. Романизмът, II, с. 363, № 125.
37	Φλ(άβιος) Μεστριανός	βφ	с. Голяма Брестница, Плевенски окръг	II	Х. Петков. — Археология, 1960, 1, с. 27.
38	Κορνήλιος Ἀ[ν]είκητος	β[φ]	Лясковец, Великотърновски окръг		Б. Геров. Романизмът, II, с. 363. № 109; IG Bulg, II, № 683.
39	Ulp(ius) Marcellus	frum(entarius)	гр. Левски	II	CIL, III, 12402 = Б. Геров. Романизмът, II, с. 361, № 75.
40	Ulp(ius) Dionusius	lib(rarius)	с. Недан, с. Бутово, Великотърновски окръг	227	CIL, III, 7437 (6150, 12346)=Б. Геров. Романизмът, II, с. 378, № 397.
41	Ulp(ius) [H]ir[t]o ?	llbr(arius)	гр. Левски	II	CIL, III, 12402=Б. Геров. Романизмът, II, с. 361, № 75.
42	Ulpius Maximianus	speculator	Marcianopolis	III	М. Мирчев. — ИБАД, IX, 1953, с. 79, № 3; Z. Gočeva, M. Oppermann. — CCET, II, 1, № 194.

(№ 5—19). Това е съвсем естествено, тъй като легионът прекарал там от 69 г. вероятно до края на VI в. Негови поделения (vexillationes) срещаме в Монтана, Алмус, Августе (с. Хърлец, Врачански окръг), Ескус, Сторгозия и другаде. На второ място идват подофицерите, набирани от XI Клавдиев легион, с постоянен лагер Дуросторум от 106 г. вероятно до края на VI в. Той също имал поделения в Ескус, Монтана и другаде (№ 20—24). Засега са малко примерите от V македонски легион (№ 1, 2) с постоянен лагер в Ескус от края на Августово време до 106 г. (с прекъсване от 62—71 г.) и от 271 г. вероятно до края на VI в. Същото се отнася и до принципалите от VII Клавдиев легион (№ 3, 4) с постоянен лагер във Виминациум (дн. Костолац в Югославия), който имал поделения в Рациария след 70 г.

Таблица III

Брой на известните от епиграфските паметници принципали в канцеларите и щабовете на провинции Горна и Долна Мизия — дн. Северна България и Северна Добруджа (СР Румъния) — по време на Принципата

Чин	Северна България	Северна Добруджа
1. Cornicularii	4	1
2. Commentarienses	—	1
3. Speculatores	2	2
4. Beneficiarii consularis	20	11
5. Beneficiarii	9	2
6. Frumentarii	3	—
7. Quaestionarii	2	—
8. Librarii	4	1
	44*	18

* Броят на принципалите в табл. II е 42, а тук — 44. Разликата се дължи на факта, че двама принципали (табл. II, № 5 и 25) са заемали последователно по два чина.

Все още не са известни надписи за принципали от XIII легион-близнак, преместен от император Аврелиан в 271 г. в Рациария.

Разполагаме с 16 надписа от Северна България (№ 27—42), в които след чина не е отбелязана военната част, от която произхожда лицето. Може да се направят предположения за легиона или помощната част, които лагерували в близкия район, като имаме предвид местата на намиране на надписите.

Надписите, съдържащи имената на принципали от разглежданата тук група, са оброчни и надгробни. Те са издигани приживе от самите военнослужещи или посмъртно от близките им. Според нас оброчните паметници показват мястото, където те са служели. Паметниците бележат лагерите по долнодунавския лимес, както и селищата, в които живеели принципалите след уволнението си със своите семейства, съдено по надгробни паметници. Така можем да обясним големия брой надписи, открити на различни места в Северна България. При някои от тези вътрешни селища е имало римски военни лагери например при Монтана, Абритус и др.

Известно е, че след Хадриан рекрутирането в римската войска станало локално. Легионите и помощните войски набирали войници от провинциите, където били настанени. Същото се отнася и за Долна Мизия[70]. Отначало младежите били рекрутирани от крайлагерните селища на военните части, а по-късно и от селското население на провинцията. Основната част от имената на тук занимаващите ни принципали са италийски, като някои носят императорски гентилни имена. Това са предимно потомци на ветерани, заселили се след уволнението си в крайлагерните цивилни селища по долнодунавския лимес и във вътрешността на провинциите Горна и Долна Мизия. По-редки са имената, показващи тракийски и гръцки произход (№ 4, 13, 35, 37, 38, 40).

В изследванията си върху романизма (1949 и 1952 г.) Б. Геров използува 21 надписа за принципали от дн. Северна България. Тук привличаме още 19 новооткрити надписа (някои от които под печат и предоставени ни за ползуване от авторите), както и 2, невключени от Б. Геров до 1952 г.

Заслужават сравнение данните от надписите, открити у нас, с публикуваните от А. Ариеску[71] от Северна Добруджа, която през Принципата е съставяла част от Долна Мизия (табл. III).

Засега от Северна България произхождат 40 надписа, в които са споменати 42-ма принципали. В два надписа от гр. Левски са упоменати по двама принципали. Все още не е засвидетелствуван чинът commentariensis. Както изтъкнахме, коментариензите се числели към съдебния отдел на канцеларията на управителя на Долна Мизия със седалище в Томи.

Надписите, съдържащи сведения за принципали от Горна и Долна Мизия в дн. граници на Северна България, непрекъснато се увеличават и допълват представите ни за функциите, ролята, служебната йерархия и етническия произход на военнослужещите.

[1] За принципалите в оперативните войскови части вж.: Р. Иванов. Principales в римската войска на Горна и Долна Мизия (дн. Северна България) през Принципата. — Археология, 1983, кн. 1—2, с. 50—62.

[2] A. Domaszewski, B. Dobson. Die Rangordnung des römischen Heeres. — Bonner Jahrbücher, Bh, 14, 1967, p. 97—98; А. Л. Смышляев. Об эволюции канцелярского персонала римской империи в III в. н. э. — ВДИ, 1979, 3, с. 67—68.

[3] A. Domaszewski, B. Dobson. Op. cit., p. 29—31; А. Л. Смышляев. Цит. съч., с. 63.

[4] A. Domaszewski, B. Dobson. Op. cit., 29—31, 48, 314; M. Clauss. Untersuchungen zu den principales des römischen Heeres von Augustus bis Diocletian. Corniculariі, speculatores, frumentarii. Bochum, 1974, p. 17—39, 118; G. R. Watson. The Roman Soldier. Bristol, 1969, p. 85 sqq.; G. Webster. The Roman Army. Chester, 1973, p. 12, 30—31; А. Л. Смышляев. Септимий Север и principales. — ВМУ, 1976, 6, с. 82; A. Neumann. Corniculum, Corniculariі. — Der Kleine Pauly. I. München, 1979, col. 1320—1321.

[5] A. Büttner. Untersuchungen von Auszeichnungen im römischen Heere. — Bonner Jahrbücher, CLVII, 1957, p. 177—180.

[6] A. Domaszewski, B. Dobson. Op. cit., p. 30.

[7] M. Clauss. Op. cit., p. 18.

[8] A. Domaszewski, B. Dobson. Op. cit., p. 66—67, 314.

[9] Вж. бел. 7.

[10] Изказваме благодарност на ст. н. с. Д. Овчаров и Н. Овчаров от АИМ за предоставените ни данни. Предстояща е публикацията на паметника.

[11] В. Велков. Епиграфски приноси към историята на Русе и Русенско през римската епоха. — ИНМР, III, 1968, с. 7 и сл., № 3.

[12] J. Beneš. Auxilia Romana in Moesia atque in Dacia. — Studie archeologickeho ustavu Ceskoslovenske akademie ved v Brne. Praha, 1978, p. 21, № 60/23; В. Герасимова. Разместване на римските помощни войски през II в. в Мизия и Дакия по епиграфски паметници. — Археология, 1969, кн. 4, с. 9.

[13] Année épigraphique, 1974, № 570 (=П. Георгиев. Римски статуи и надписи от Силистра. — ИНМВ, X, 1974, с. 96—97).

[14] Г. Кацаров. Антични паметници из България. — ИАИ, IV, 1926—1927, с. 100 и сл., обр. 48.

[15] Т. Иванов. Абритус. Римски кастел и ранновизантийски град в Долна Мизия. I, Топография и укрепителна система на Абритус. С., 1980.

[16] J. Beneš. Op. cit., p. 43, № 105/68; В. Герасимова. Дислокация на римските помощни войски в провинция Мизия от 44 до 86 г. на н. е. — Археология, 1970, кн. 4, с. 23.

[17] Сведенията дължим на разкопвача Ст. Стоянов от ОИМ, Разград, за които му благодарим.

[18] A. Domaszewski, B. Dobson. Op. cit., p. 31, 48, 314; А. Л. Смышляев. Об эволюции, с. 68; Септимий Север и principales, с. 82.

[19] M. Clauss. Op. cit., p. 46—78, 118 sqq.

[20] Ibidem, p. 50 sqq.

[21] М. Мирчев. Латински епиграфски паметници от Черноморието. — ИВАД, IX, 1953, с. 79, № 3; Z. Gočeva, M. Oppermann. Corpus cultus equitis Thracii. I, Monumenta orae Ponti Euxini Bulgariae. Leiden, 1979; II, 1. Monumenta inter Danubium et Haemum reperta. Leiden, 1981, № 194.

[22] E. Kalinka. Antike Denkmäler in Bulgarien. Wien, 1906, № 217 (=Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана. II, От Хадриан до Константин Велики. — ГСУ ФФ, XLVII, 1950—1952, с. 358, № 23).

[23] За длъжностите, функциите и кариерата на различните видове бенефициарии вж.: A. Domaszewski, B. Dobson. Op. cit., p.32, 38, 40, 48, 313; G. Watson. Op. cit., p. 85—86; E. Sander. Zur Rangordnung des römischen Heeres: Die gradus ex caliga. — Historia, III, 1954/55, p. 89, 91, 97—99, 101, 104; D. Breeze. The Career Structure below the Centurionate during the Principat. — Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. I. Principat. II. Berlin — New York, 1974, p. 442 sqq.; А. Л. Смышляев. Об эволюции, с. 64, 68, 72, 74, 75; Септимий Север и principales, с. 82—85.

[24] E. Ritterling. Ein Amtsabzeichen der beneficiarii consularis im Museum zu Wiesbaden. — Bonner Jahrbücher, CXXV, 1919, p. 9, sqq.; G. Behrens. Mars-Weihungen im Mainzer Gebiet. — Meinzer Zeitschrift, XXXVI, 1941, p. 19—20; Ph. Filtzinger. Römische Strassenstation bei Sigmaringen. — Fundberichte aus Schwaben. Stuttgart, 1971, p. 175—206; H. Vetters. Eine Standarte aus Ephesos. — Istanbuler Mitteilungen, 25, 1975, p. 395—398; G. Feider-Feytmans. Enseigne romaine découverte à Flobecq (Hainaut). — Helinium, XX, 1980, p. 3—43; R. Degen. Römische Standartenfragmente vom Summus Poenius. — Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte, 38, 1981, 3—4, p. 243—259.

[25] CIL, III, 6291 (=Б. Геров. Цит. съч., с. 358, № 20).

[26] AB, XXXI, 1938—1939, p. 106, № 9 (=Б.Геров. Цит. съч., с. 357, № 13).

[27] CIL, III, 14208; Б. Геров. Цит. съч, с. 358, № 17. За (v. c.) vir clarissimus вж.: A. Lippold. Vir clarissimus. — Der Kleine Pauly. V. München, 1979, col. 1293; N. B. Rancov. A Contribution to the military and administrative History of Montana. — In: Ancient Bulgaria. Papers presented to the International Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria of Nottingham. II. 1983, p. 68, n. 63.

[28] С. Машов. Епиграфски паметници от Врачански окръг. — Археология, 1975, кн. 3, с. 39, № 5.

[29] ИАИ, XIV, 1940—1942, с. 271, № 1; Б. Геров. Цит. съч., с. 356, № 3.

[30] В. Божилова. Епиграфски паметници от светилището на Диана и Аполон. — В: Монтана. I. С., 1985 (под печат).

[31] Пак там; N. B. Rancov. Op. cit., p. 51 sqq.

[32] E. Kalinka. Op. cit., № 171 (=Б. Геров. Цит. съч., с. 356, № 4).

[33] CIL, III, 13723 (=Б. Геров. Цит. съч., с. 358, № 28).

[34] С. Машов. Цит. съч., с. 39, № 6.

[35] CIL, III, 7447 (=Б. Геров. Цит. съч., с. 356, № 4).

[36] CIL, III, 1907; A. Domaszewski, B. Dobson. Op. cit., p. 205.

[37] В. Герасимова-Томова, Т. Ковачева. Епиграфски паметници от Сторгозия. — ИМСЗБ, VIII, 1983, с. 105—117.

[38] ИАИ, VIII, 1934, с. 455; Б. Геров. Цит. съч., с. 361, № 79.

[39] Разкопки на проф. Т. Иванов, непубликуван надпис.

[40] Разкопки на проф. Т. Иванов, непубликуван надпис.

[41] Вж. бел. 10.

[42] E. Kalinka. Op. cit., № 386; Б. Геров. Цит. съч., с. 363, № 119.

[43] М. Мирчев. Епиграфски паметници от Черноморието. — ИНМВ, IV, 1968, с. 171—172; IGBulg, I, 2, 1970, № 24; М. Тачева-Хитова. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия (V в. пр. н. е. — IV в. от н. е.). С., 1982, с. 354—355, № 11.

[44] М. Тачева-Хитова. Оброчен паметник на тракийския Херос. — МПК, 1970, кн. 2, с. 13—14.

[45] Б. Геров. Цит. съч., с. 361, № 102.

[46] A. Domaszewski, B. Dobson. Op. cit., p. 38—40, 48, 55, 59, 313.

[47] CIL, III, 12411 (=Dessau, ILS, 2666 b) (=Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана. I. От Август до Хадриан. — ГСУ ИФФ, XLV, 4, 1948—1949, с. 77, № 34.

[48] CIL, III, 12408 (=Б. Геров. Романизмът, II, с. 361, № 78).

[49] CIL, III, 12401 (=Б. Геров. Цит. съч., с. 361, № 76).

[50] С. Машов. Антични паметници от Врачански окръг. — ИМСЗБ, VIII, 1983, с. 92, обр. 6.

[51] CIL, III, 7598 (=Б. Геров. Цит. съч., с. 363, № 125).

[52] A. Domaszewski, B. Dobson. Op. cit., p. 41, 48, 314.

[53] Г. Табакова-Цанова. Римски надгробни плочи от Плевенски окръг. — Археология, 1970, кн. 1, с. 44 и сл.

[54] IGBulg, IV, 1966, № 2270; Т. Иванов. Един нов паметник, датиран по актийската ера от долината на Средна Струма. — Археология, 1965, кн. 2, с. 16 и сл.; T. Ivanov. Zum Problem der Frrichtung der Legio I Italica. — Roman Frontier Studies. Tel Aviv, 1967, p. 176—180, fig. 82; Б. Геров. Проучванията върху западнотракийските земи през римско време. — ГСУ ФФ, LVI, 1959—1960, с. 185, бел. 3, с. 203; Т. Иванов, Д. Се-

рафимова и Н. Николов. Разкопки в Сандански през 1960 г. — ИАИ XXXI, 1969, 1969, с. 121—124.

[55] Х. Петков. Новооткрито сребърно съкровище от с. Голяма Брестница, Плевенско. — Археология, 1960, кн. 1, с. 27.

[56] Р. Иванов. Цит. съч., с. 51 и цит. лит.

[57] В. Добруски. — АИНМ, I, 1907, с. 134, № 191; Б. Геров. Цит. съч., с. 363, № 109.

[58] A. Domaszewski, B. Dobson. Op. cit., p. 34, 48, 315; M. Clauss. Op. cit., p. 82—109, 118 sqq.

[59] CIL, III, 3342 (=Б. Геров. Романизмът, I, с. 83, № 64).

[60] CIL, III, 1907 (=A. Domaszewski, B. Dobson. Op. cit., p. 205).

[61] CIL, III, 12402 (=Б. Геров. Романизмът, II, с. 361, № 75).

[62] A. Domaszewski, B. Dobson. Op. cit., p. 34, 48, 317.

[63] J. Kolendo, J. Trynkowski. Inscriptions découvertes au cours des fouilles de l'expédition archéologique de l'Université de Warsovie à Novae. — Archeologia, XVI, 1965, p. 115 sqq., fig. 1—2; B. Gerov. Zur Lesung und Deutung einiger lateinischen Inschriften aus Bulgarien. — ГСУ ФЗФ, LXIII, 2, 1969, с. 3; М. Тачева-Хитова. История на източните култове, с. 345.

[64] Вж. бел. 49.

[65] A. Domaszewski, B. Dobson. Op. cit., p. 37, 39, 40, 48, 51, 73, 316; А. Л. Смышляев. Об эволюции, с. 65; Септимий Север и principales, с. 81 и сл.

[66] J. Kolendo. Novae — Sektor Zachodni. 1974. II. Poznan, 1979, p. 6.

[67] И. Велков. Новооткрити старини. — ИАИ, V, 1928—1929, с. 375, № 2.

[68] CIL, III, 7437 (=Б. Геров. Цит. съч., с. 378, № 397).

[69] CIL, III, 12402 (=Б. Геров. Цит. съч., 361, № 75).

[70] Б. Геров. Романизмът, I, с. 36 и сл.

[71] A. Aricescu. The Army in Roman Dobrudja. — BAR (International Series, 86). Oxford, 1980, p. 190—202.

Principales dans les chancelleries et les états-majors de la Mésie Supérieure et Inférieure (en Bulgarie du Nord actuelle) pendant le Principat

R. IVANOV

(Résumé)

En se basant sur les inscriptions connues jusqu'à présent en latin et peu connues en grec des provinces de la Mésie Supérieure et Inférieure (aujourd'hui la Bulgarie du Nord actuelle) l'auteur étudie le développement historique des grades et les fonctions de la cathégorie *principales* dans les états-majors et les chancelleries *(officia)* (tabl. I) des gouverneurs de province, des légionnaires et des armées auxilières. On examine les grades suivants des *principales*: *cornicularii, commentarienses, speculatores, beneficiarii, frumentarii, quaestionarii, librarii*. L'auteur montre la distribution et les effectifs (par légion) des *principales* à *officia* connus des monuments épigraphiques de la Bulgarie du Nord (tabl. II).

Les inscriptions les plus nombreuses sont les inscriptions contenant des témoignages pour les *principales* de la legio I Italica à base permanente à Novae (près de Svištov) à partir de l'an 69 jusqu'à la fin du VIe s. probablement; suivent les inscriptions des *principales* de la légion XI Claudia à base permanente à Durostorum (Silistra) à partir de l'an 106 jusqu'à la fin du VIe s. probablement; les deux légions avaient des vexillationes dans l'intérieur des provinces; les inscriptions des *principales* de la légio V Macedonica qui étaient à base permanente à Oeskus (aujourd'hui le village Gigen, département de Pleven) à partir de la fin du gouvernement d'Auguste jusqu'à la victoire de Trajan sur les Daces en l'an 106 et ensuite en garnison à Troesmis et Potaissa (aujourd'hui en Roumanie) ne sont pas nombreuses; en l'an 271 Aurelian retourna la légion de nouveau à Oeskus, où celle-ci resta jusqu'à la fin du VIes. — nous ne possédons pas de matériaux épigraphiques sur les *principales* de cette période.

Des inscriptions des *principales* de la legio XIII gemina, placé par Aurélien à Ratiaria (aujourd'hui le village Arčar, département de Vidin) en l'an 271 ne sont pas encore découverts.

Les inscriptions datent du IIe—IIIe s. — des inscriptions du Ier s. ne sont pas découvertes, les *principales* étant organisés en catégorie à peine après les réformes militaires de Hadrien.

L'article est une comparaison du nombre des *principailes* connus dont témoignent les monuments épigraphiques découverts en Bulgarie du Nord et en Dobroudja du Nord (en Roumanie) qui pendant le Principat constituaient la province Mésie Inférieure (tabl. III).

Конникът в старобългарското изкуство

РАШО РАШЕВ

До неотдавна изображенията на конник в старобългарското изкуство се изчерпваха с няколко паметника, които се разглеждаха изолирано един от друг. Днес общият им брой е значително по-голям. Прибавиха се произведения на дребната металопластика и десетки графични рисунки по камък. Това позволява да се направи опит за обобщено разглеждане на съдържанието на образа, като предварително се изостави преодолената вече представа, че по-голямата част от надраскани по камък изображения на конници са само израз на непосредствени битови впечатления.

Според своя формат, материал и стилови особености конните изображения са твърде разнородни. Но според най-общите белези на иконографията, реалиите и датировката те образуват единна група, в която единствената или доминиращата (в композициите) фигура е конникът. Доколко тази общност може да се разшири и по отношение на съдържанието — ето задачата на настоящия опит.

Според действията на конника — признак, който приемаме за основен — и според въоръжението му (второстепенен признак) могат да се обособят три типа изображения с варианти и подварианти.

●*Обр. 1. Мадарският скален релеф — конник-ловец (I тип). Fig. 1. Le relief rupestre de Madara — cavalier-chasseur (Ier type)*

●*Обр. 2. Графитни рисунки на конници-ловци (I тип) от: а—в) Преслав; г) Плиска. Fig. 2. Dessins graffiti des cavaliers-chasseurs (Ier type) de: а—в) Preslav; г) Pliska*

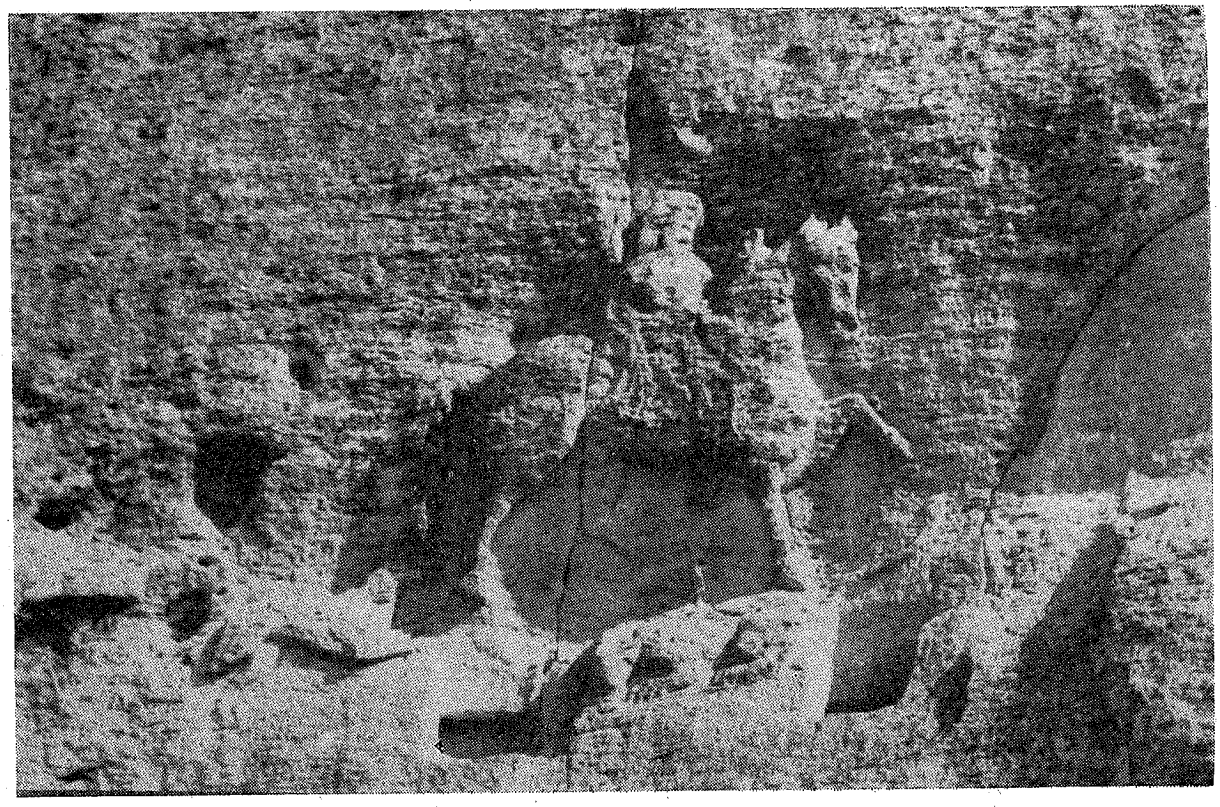

1

2

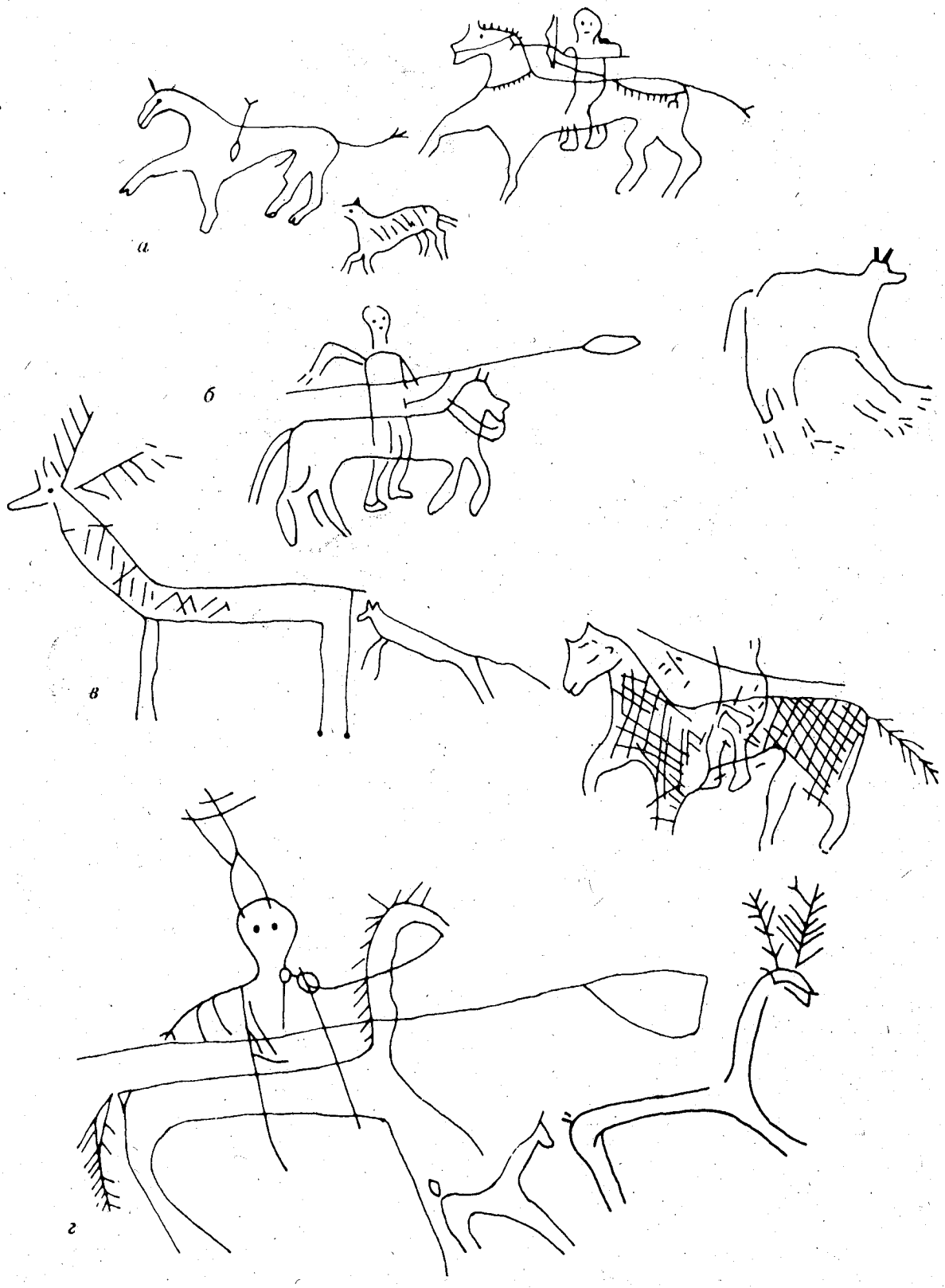

2

I. Конник-ловец

I.1. С обект на лова

I.1.а. С късо копие и придружен от куче, убива лъв (обр. 1)[1].

I.1.б. С лък, придружен от куче, убива тур (обр. 2 *а*)[2].

I.1.в. С тежко копие преследва (убива) мечка (обр. 2 *б*)[3].

I.1.г. С тежко копие (лък, аркан), придружен от куче (без куче) преследва (убива) елен (сърна) (обр. 2 *в*, *г*)[4].

I.2. Без обект на лова

I.2.а. Придружен от куче, с ловен сокол в ръка (обр. 3 *а*, *б*)[5].

II. Конник-воин

II.1. Двубой

II.1.а. Двубой между конници, въоръжени с тежки копия (обр. 4 *а*)[6].

II.1.б. Двубой между въоръжени с тежки копия конник, придружен от куче, и пешак (обр. 4 *б*)[7].

II.1.в. Двубой (?) между тежковъоръжен конник и невъоръжен пешак (обр. 4 *в*, *г*)[8].

II.1.г. Конник в предпазно въоръжение и с копие на рамо влачи за косите победен противник (обр. 5)[9].

II.2. Единични фигури

II.2.а. С тежко копие със знаменце (без знаменце) (обр. 4 *д*, *з*)[10].

II.2.б. С леко копие във вдигната над главата ръка (обр. 4 *е*)[11].

II.2.в. С меч (обр. 4 *и*)[12].

II.2.г. Воин (ловец?), стрелящ с лък (обр. 4 *ж*)[13].

III. Невъоръжен конник

III.1. С поводи в двете ръце (обр. 6 *а*)[14].

III.2. С поводи в едната ръка, другата е свободна (обр. 3 *в*)[15] или държи знаме (обр. 6 *в*)[16] или друг предмет.

III.3. С поводи в свита нагоре дясна ръка, лявата също свита (обр. 6 *г*)[17].

III.4. Без поводи с ръце, опрени на гривата и гърба на коня (обр. 3 *г*, 6 *б*)[18].

III.5. Без поводи (обр. 6 *д*, *з*)[19].

III.6. Двама ездачи върху един кон (обр. 6 *е*)[20].

III.7. Спешен конник, водещ за поводите коня към вървяща пред него мъжка фигура (обр. 6 *ж*)[21].

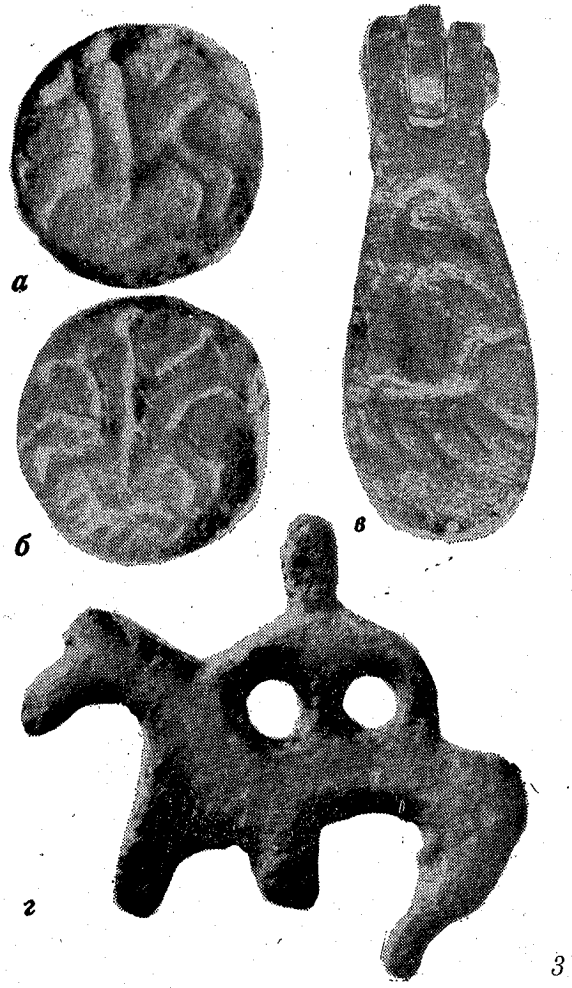

3

●*Обр. 3. Изображения от бронз на: а, б) конници-ловци (I тип) върху апликации-печатчета от Преслав; в) невъоръжен конник (III тип) върху двусъставен амулет от Преслав; г) невъоръжен конник (III тип) върху амулет от Враца. Fig. 3. Représentations en bronze de: a, б) cavaliers-chasseurs (Ier type) sur des appliques-petits sceaux de Preslav; в) cavalier non-armé (IIIe type) sur une amulette en deux pièces de Preslav; г) cavalier non-armé (IIIe type) sur une amulette de Vraca*

●*Обр. 4. Графитни рисунки на конници-воини (II тип) от: а, г, е) Плиска; б, в, д, ж—и) Преслав. Fig. 4. Dessins graffiti des cavaliers-guerriers (IIe type) de: a, г, е) Pliska; б, в, д, ж—и) Preslav*

Принадлежността на изображенията към I и II тип може да се смята сигурна не само когато е показана целта на действието. Това трябва да се има предвид особено при графитните рисунки, които често са изпълнени схематично или не са довършени. Така конниците-ловци не се представят никога с предпазно въоръжение, а когато носят копие, към него не е привързано знаменце. Обратно, копието със знаменце е указание, че е

4

показан воин. Поради липса на характерни детайли или на целта на действието за някои рисунки[22] е трудно да се каже към кой тип могат да бъдат отнесени[23]. Някои изображения на коне (ако не са свързани пряко с култа към коня)[24] биха могли да представят недовършени изображения на конници. Изолираните изображения на хищници и дивеч (ако нямат връзка с култа към животните) биха могли да бъдат интерпретирани и като части от недовършени ловни сцени, от които е представена само целта на ловното действие. Единичните фигури на воини могат да бъдат възприемани и като част от недовършени сцени на двубой, от които е представена само фигурата на победителя. Тези допускания обаче са твърде проблематични[25].

Първият белег, който обединява различните по техника, материал и стил изображения, е тяхното хронологическо единство. В по-голямата си част те се отнасят към езическия период на Първото българско царство. Някои графични рисунки са били врязани през християнския период, но вероятно като израз на неизживени езически представи[26].

Вторият сближаващ белег е тяхното сходство по отношение на някои характерни детайли. Това е особено важно за връзката между професионалните художествени изображения, от една страна, и любителските графитни рисунки, от друга. Този проблем е намерил правилното си решение още през 30-те години, когато е била открита забележителната рисунка от Преслав (обр. 4 *б*), наречена още тогава Преславски конник именно поради очевидното ѝ сходство с конната сцена от Мадара[27]. Отбелязана е и близостта на същата рисунка с изображението на конник от кана 2 от съкровището от Надь сент Миклош[28]. Тя е подчертана и по повод на откритите след 1945 г. рисунки на конници от Плиска и Преслав[29]. И при тях са налице подробности, които издават влиянието на представителните конни изображения: копие със знаме (обр. 4 *а*, *в*, *д*, *з*), богато украсена конска сбруя (обр. 4 *г*, *ж*). Извънредно любопитен детайл е украсата върху челото на левия кон от сцената на двубой от Плиска (обр. 4 *а*). Тя показва приблизителната форма на изчезналото днес украшение, което е било закрепено в квадратния отвор върху главата на коня от Мадарския релеф[30]. Връзка с релефа издава и свитата дясна ръка на конник от Плиска (обр. 6 *г*), държащ поводите така, че техният край образува петлик по същия начин, по който са представени поводите на коня от Мадара. Тези подробности издават прякото влияние, което този представителен паметник е оказал върху иконографията на някои графитни изображения. В тази връзка е уместно да приведем един поразително сходен пример за възпроизвеждане и частично преосмисляне на монументални първообрази. Става дума за сцените на двубой между персийски велможи и римляни, нарисувани от персийски войници с туш върху фреските на синагогата в Дура Еуропос. Те изцяло повтарят сюжета и иконографията на турнирните сцени от сасанидските скални релефи с тази разлика, че над образите на персийските велможи са написани имената им, очевидно с цел да се означи техният по-нисък ранг[31]. У нас белег за подобна персонификация са имената Петрос, Негюн и Пумир, врязани над рисунка на конник от Плиска (обр. 4 *г*), и написаната от първо лице фраза „Силен съм с Александрър в Романия" около рисунка от Преслав (обр. 6 *е*)[32].

Приемайки тази връзка, нека спрем вниманието си върху предполагаемия първообраз на голямата серия от графитни изображения на конници — Мадарския конник. Известно е колко различни и взаимно изключващи се становища са изказани за неговото съдържание. Той се определя като символичен образ[33], изображение на български владетел (Аспарух[34], Тервел[35], Крум[36]), будистко божество[37], образ на Тангра и свързания с него култ към слънцето[38]. Последните две тълкувания се пренасят и върху някои графитни рисунки и изображения на конници от метал. Ние ще се отклоним от пряката си задача, ако се опитаме критично да разгледаме техните аргументи[39]. Нашата изходна позиция се заключава в опита да се извлече всичко, което дават самите паметници, и да се прибегне до изкушенията на страничните аналогии[40] само в случаите, когато те сами се налагат.

Сега нека да се опитаме да погледнем Мадарския релеф непредубедено, доколкото това е възможно след всичко написано за него. Виждаме една сцена, оградена от три надписа, изсечени от три различни ръце[41]. Те не са отделени с рамка и особено при сегашното си състояние оставят впечатлението за общ голям текст, запълващ пространството около фигурите. Изсичането на надписи от трима различни владетели — в случая Тервел, Кормисош и Омуртаг —

5

●*Обр. 5. Изображение на конник-воин (II тип) върху кана 2 от съкровището от Надь сент Миклош. Fig. 5. Représentation d'un cavalier-guerrier (IIe type) sur le broc 2 du trésor de Nady szent miklòš*

около един и същ релеф е необичайна практика и косвено подсказва, че централната фигура в Мадарския релеф не представя който и да е от тях[42]. Подобен случай например не е известен в родината на скалните релефи — Персия, където само през царуването на първите пет владетели от сасанидската династия за по-малко от 70 години са били изсечени 30 скални релефа. Случаят в Мадара може да се обясни с липса на майстори-скулптори, но това допускане не изглежда сериозно. По-скоро трябва да приемем, че Кормисош, а по-късно и Омуртаг, не са намирали нищо необикновено в това да запишат хрониката на събитията от своето време до една сцена и надписи, оставени от техните предшественици. Фигурата на конника за тях не е била абсолютна персонификация на предшественика, а нещо по-широко, по-общо — символ, с който и те са могли да се идентифицират. Може би именно поради това към фигуралната композиция е добавен текст: надписите конкретизират смисъла на изображенията, изображенията обобщават съдържанието на надписите. Ние можем да ги разглеждаме като два относително самостойни елемента, които взаимно се допълват. Безспорно първичен и главен елемент е изображението. Чрез добавяне на съответния пояснителен текст, към неговия по-общ смисъл е могъл да се приобщи, да „наложи" върху себе си съдържанието му, да се идентифицира с него всеки владетел.

Дали на мадарската скала това е станало в три различни исторически момента или еднократно, е въпрос, който веднага ни отвежда към стария спор за датировката на паметника. Известно е, че той бе решен въз основа на изричните указания на епиграфите[43] за палеографските различия между трите надписа. В първия те са грижливо издълбани, стилни, с почти квадратна форма; във втория са по-издължени и не така грижливо врязани; в третия прави впечатление тяхната небрежност[44]. Но по отношение на начина на изписване и предаване на гласните между тях има несъществени отлики[45]. Единство се долавя и в техния стил. Доколкото може да се съди от поддаващите се на превод части, те имат форма на свободен, жив разказ, изпъстрен с подробности. Всъщност за нас няма съществено значение дали релефът и първият надпис са се появили през царуването на Тервел или релефът и трите надписа — дело на едновременно работили трима автори — датират от времето на Омуртаг. Защото и в двата случая те могат да се разглеждат като съчетание от два относително самостойни елемента на единен по своето вътрешно съдържание паметник, в който централната фигура — конникът — не е изображение на конкретна личност, а събирателен символичен образ, към който се приобщават трима владетели чрез описание на героичните си дела.

Това, че изображенията на конник са имали свое самостоятелно съдържание, пошироко и по-различно от конкретна историческа или божествена персона, се вижда и от образа на конник върху кана 2 от Надь сент Миклошкото съкровище (обр. 5). Той е представен с атрибути на владетел — шлем с ленти, копие със знаме, богато украсена конска сбруя с особена украса под главата

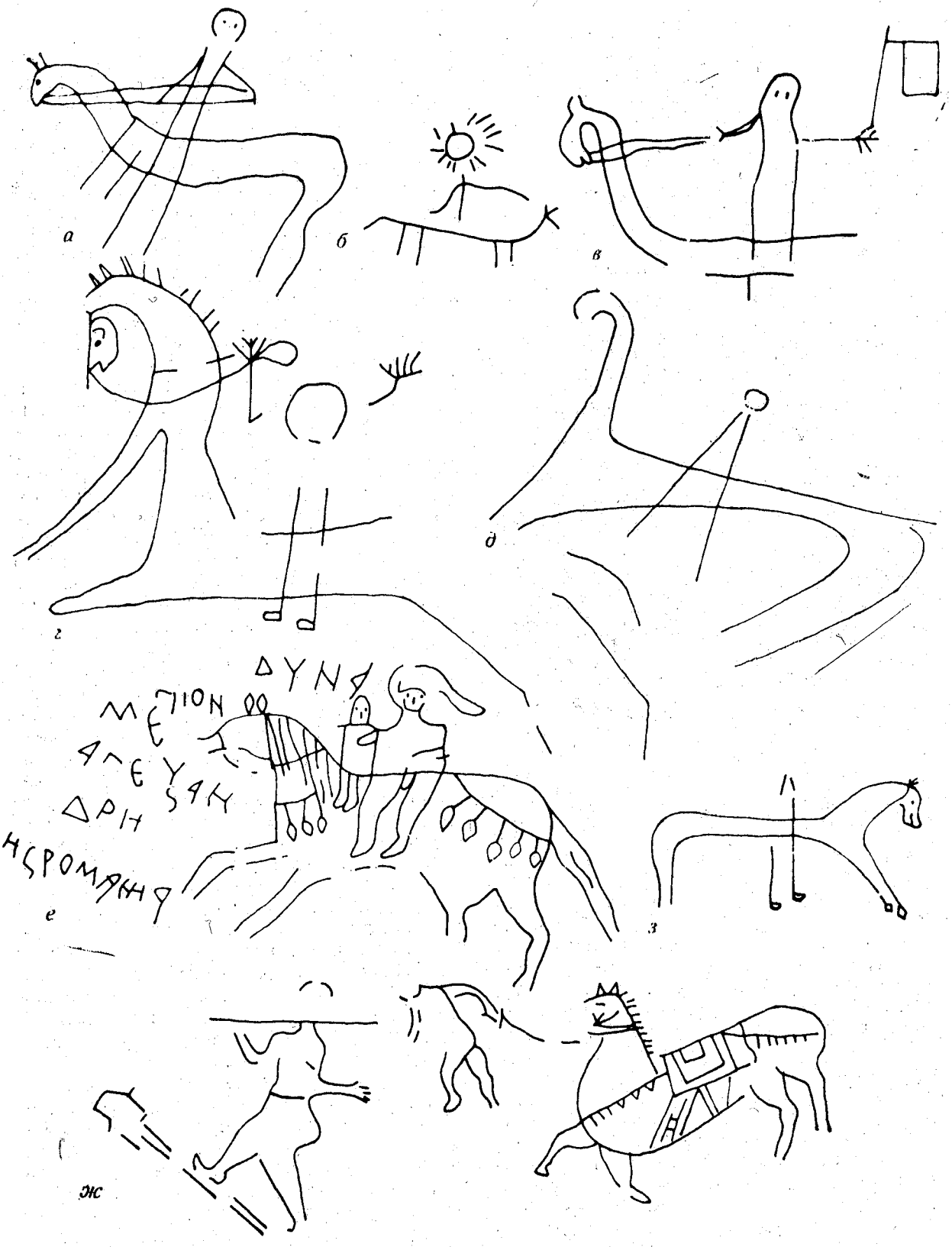
а
б
в
г
д
е
з
ж

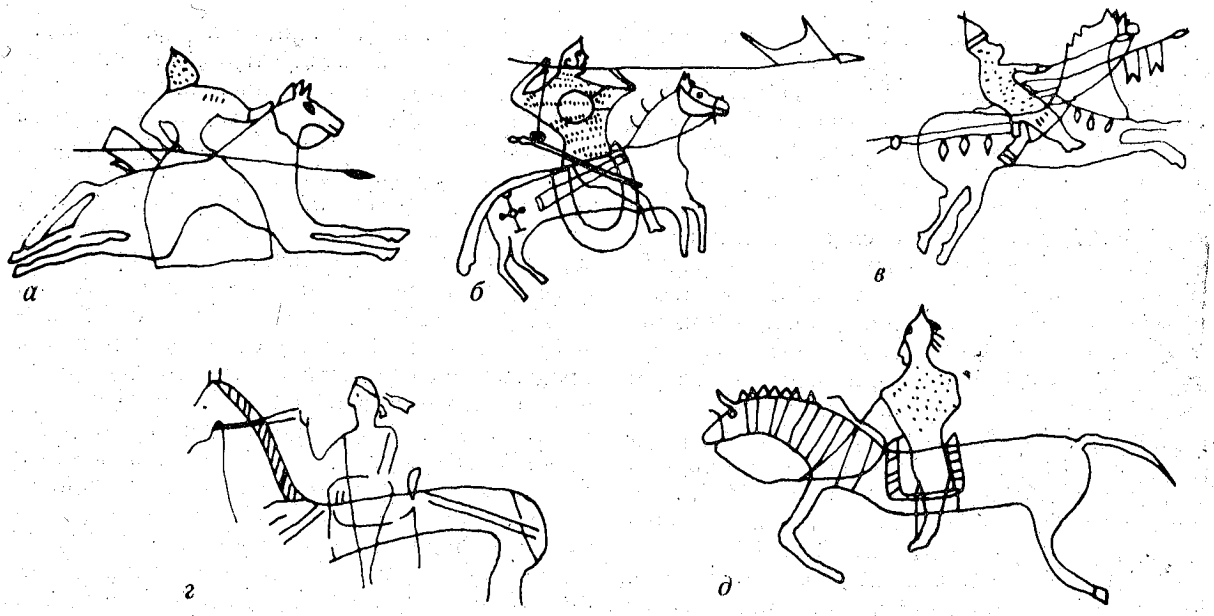

●*Обр. 6. Графитни рисунки на невъоръжени конници (III тип) от: а, в—д, ж) Плиска; б, е, з) Преслав. Fig. 6. Dessins graffiti des cavaliers non-armés (IIIe type) de: а, в—д, ж) Pliska; б, е, з) Preslav*
●*Обр. 7. Графитни рисунки на конници от Сибир и Източна Европа: а—в, д) Сулек; г) Маяцко градище. Fig. 7. Dessins graffiti des cavaliers de Sibérie et de l'Europe de l'Est: а—в, д) Sulek; г) Majackoe garadiščе*

на коня. Но неговото име не е означено, защото очевидно в случая е представен не конкретен владетел, а обобщен израз на владетелската мощ, на героя-конник и триумфатор[46], с когото собственикът на съда е могъл да се сравнява и дори да се идентифицира. Той е един популярен символ, който не се нуждае от допълнителни пояснения. В това ни убеждава и серията от графитни рисунки, при които не срещаме детайл, знак или име, които да ги обединяват. В своите превъплъщения — ловец, воин, триумфатор — този образ се представя като нещо единно и устойчиво, без да бъде конкретизирано. Той не е персонифициран герой, историческа личност или божество, но навярно в него е било влагано по нещо от всичко това. Разпространението му издава широка популярност, той е близък на различни социални слоеве — от владетеля до обикновения войник. В зависимост от средата смисълът му ще е търпял известни нюанси. Изсечен върху скала и обкръжен с летописни надписи, той е афиширал връзката на владетеля с героя-конник, възприеман в случая като обобщен образ на владетел-герой[47]. Надраскан върху камък, той е изразявал предпочитанието на обикновения конник към воинската ловкост, доблест и геройство, които всякога са били на почит у конните народи. Показателно е, че рисунките по крепостните стени на Плиска и Преслав съвпадат с възхода на ранносредновековната българска държава, с нейния героичен период, когато конникът-герой е еталон за поведение. Анонимността и повтаряемостта на образа напомнят изображенията на Тракийския бог-конник и герой — с тази разлика, че българският конник не е получил аналогичен художествен канон и не е съпровождан с посветителни надписи, именно защото не е божество в прекия смисъл на думата. Той е синкретичен образ.

Този образ идва навярно от незапазените сега устни предания и легенди на езическа България. Документираният епос на съвременните тюрко-монголски народи възпява именно подвизите на конника-герой, предводител на племето, владетел или владетелски син. Епическите сказания на тези народи са се формирали в условията на номадския скотовъден бит, на бързо създаващи се и разпадащи се военни съюзи в периода на военната демокрация. Поради това епическият герой е придобил черти на богатир-воин, а неговите действия — характер на боева героика[48]. В основата му са легнали епическите сказания на племената от западния тюркски каганат, изградени на базата на реални исторически събития[49]. С основа-

ние се смята, че отглас от тези сказания се съдържат в големите рунически надписи от гробните комплекси на Кюл-тегин и Билге-каган, които по дух и форма са близки до по-късните паметници на епоса[50]. Извънредно важно е наблюдението, че епически интонации се долавят и в надписите около Мадарския конник[51]. Те са още един израз на общите черти в културата на евразийските степни народи от периода на Великото преселение. Не е случайно и това, че именно през ранното средновековие, когато се формират древнотюркските племенни съюзи и държави, в различни райони на степния пояс, отдалечени на хиляди километри един от друг, се появяват сходни по своя рисунък и сюжет изображения на конници (обр. 7), които А. П. Окладников образно нарича „своего рода фрагменти от епос“[52]. Различните типове изображения, обособени тук въз основа на българския материал, могат да бъдат валидни и при класификация на изображенията от Източна Европа и Сибир. Очевидно става дума за общ цикъл от ловни и бойни подвизи, в които героят-конник проявява традиционните за номадите добродетели — ловкост, безстрашие, воинско майсторство[53]. Култът към конника е един от най-специфичните белези в културата на средновековните номади[54].

Не е обръщано достатъчно внимание на обстоятелството, че в някои писмени източници се съдържат автентични откъслеци от предания, свързани с ранната история на българските племена[55]. Според Прокопий Кесарийски утигури и кутригури преминали Керченския пролив по пътя, който им посочила преследваната от тях кошута. Тези племена принадлежали към хуните, чийто цар имал двама синове — Утигур и Кутригур[56]. Легендарно-исторически мотиви се долавят в разказа на Мойсей Хоренски за българския предводител Вунд и заселената от неговото племе вхндур булгар област Вананд[57]. Без съмнение към сферата на преданията принадлежи личността на митичния Булгар, предводител-епоним на дунавските българи[58]. Произходът и на други племена от евразийските степи се свързва с митични родоначалници — Хазар, Савир, Угуз, Хунор и Маджар, Казах и Каракалпак[59]. Характерно е, че подобни генеалогични предания се появяват в период на етническа консолидация, поради което в тях преобладават историческите, а не митологичните елементи. Използуват се имена на исторически лица, родове и племена, географски названия, сведения за междуетнически контакти, засвидетелствувани и от писмени източници. Такива са условията, когато по правило се формират класическите форми на епоса — чрез демитологизация на съществуващите архаични, додържавни легенди и предания[60]. Навярно подвизите на митичния родоначалник са най-старият източник, участвувал във формирането на култа към конника-герой.

Поради номадския начин на живот споменът за конника-герой се е съхранявал и предавал чрез устната разказвателна традиция и затова първоначално не е съществувала потребност от визуалното му представяне. Тя се е появила по-късно, в периода на преход към усядане, когато се установяват постоянни контакти със съседните културни народи. В тази обстановка българската аристокрация е потърсила такива изобразителни сюжети, които отговаряли на нейния вкус и са могли да се свържат с миналото на рода и племето[61]. В съвременното ѝ византийско изкуство, съхранило редица изобразителни похвати и сюжети от източното изкуство, тя открива конника, в който съзира най-популярния образ от собствените си устни предания. Заимствува готова художествена форма, като изоставя нейното съдържание, за да вдъхне на тази форма ново, домашно съдържание. Намира се чужд изобразителен еквивалент на една домашна представа, преди заимствуващата култура сама да е стигнала по пътя на собствени търсения до неговото създаване. На заетата форма се дава съдържание, което дотогава е живеело само под формата на устни предания. Тази практика е засвидетелствувана у степните народи още от времето на скитите[62]. Подобен е например случаят с изровената от славяни край Солун антична статуя, която те започнали да почитат като своя богиня[63]. И тук в една форма се влага съдържание, което няма нищо общо с първоначалното. Аналогичен е изглежда и начинът, по който е бил осмислен античният релеф на конник, вграден вероятно във фасадата на източната порта в Плиска[6]. Тези примери показват връзка със заварената култура, но значително по-различна от тази, която обикновено се има предвид, когато се пише на тази тема. Заимствуването на готови художествени форми и влагането на ново съдържание в тях е един от пътищата, по които изобщо се е формирала художествената култура на езическа България[64].

Предложената интерпретация на конните изображения не е в състояние да даде отговор на всички въпроси, които материалът повдига. Причина за това е липсата на достатъчно изразителни реалии по самите изображения. За нас бе важно да обърнем внимание преди всичко на факта, че тези изображения съставят единна група с единно съдържание. Избирането на отделни образци от тази група ни се струва методически неправилно. Работата по окончателното изясняване на образа трябва да се основава на цялостния материал такъв, какъвто е[65].

[1] За мадарския скален релеф вж.: Мадарският конник. Проучвания върху надписите и релефа. С., 1956.

[2] Д. Овчаров. Български средновековни рисунки-графити. С., 1982, табл. I.

[3] Д. Овчаров. Цит. съч., табл. XL.

[4] К. Шкорпил. Рисунки на камнях и кирпичах. — ИРАИК, X, 1905, табл. LV 1 в.

[5] Т. Тотев. Ловна сцена върху три метални печатчета от Преслав. — ИНМВ, X, 1974, с. 321—325 — тълкува предмета в лявата ръка на конника като лък.

[6] Д. Овчаров. Цит. съч., табл. XLVI.

[7] Й. Господинов. Нов старобългарски конник. — СпБАН, LVIII, 29, 1939, с. 213—215.

[8] Ст. Станчев. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г. — ИАИ, XX, 1955, с. 211, обр. 28 (тук обр. 4 г); T. Gerassimov. Protobulgarische Zeichen. — In: Studia in honorem Veselini Beševliev. Sofia, 1978, p. 243, fig. 15 (тук обр. 4 в).

[9] N. Mavrodinov. Le trésors protobulgare de Nagy szent Miklos. Budapest, 1943, p. 123 sqq., tab. IV.

[10] Л. Огненова. Рисунки на конници върху вътрешната крепост на Преслав. — РП, IV, 1950, с. 197—198, обр. 3.

[11] Т. Балабанов. Проучвания на северната и източната крепостна стена в Плиска. — В: Плиска—Преслав. IV. С., 1985 (под печат).

[12] Д. Овчаров. Цит. съч., табл. XLVIII.

[13] Пак там, с. 44 и табл. L.

[14] Пак там, табл. LXXXVI 1.

[15] Ст.Ваклинов. Формиране на старобългарската култура VI—XI век. С., 1977, с. 185.

[16] Ст. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1959—1961 г. — ИАИ, XXVI, 1963, с. 20, обр. 17.

[17] Д. Овчаров. Цит. съч., табл. LIV 2.

[18] За металните амулети като този на обр. 3 г вж.: С. Машов. Амулети-кончета във Врачанския музей. — МПК, 1974, 2—3, с. 65—67; Ат. Милчев. Материали, открити в занаятчийските и търговските помещения северно от Южната порта на Вътрешния град на Плиска. — В: Плиска—Преслав. I. С., 1979, обр. 22. За графитната рисунка на обр. 6 б вж. Д. Овчаров. Цит. съч., с. 66, табл. LXXXVIII 2; Ж. Аладжов. За един тип изображения на Тангра. — МПК, 1983, 1, с. 25 — рисунката се определя като „слънчев конник" поради „лъчите" около главата на човешката фигура; според нас радиалните черти предават косата — подобен маниер на представяне на коса при други изображения върху камък вж. у: Д. Овчаров. Цит. съч., табл. LXXXII, LXXIII, LXXXVI 1, и при скални изображения от Сибир у: А. Н. Липских. К вопросу о семантике солнцеобразных личин Енисея: — В: Сибирь и ее соседы в древности. Новосибирск, 1970; М. А. Дэвлет. Петроглифы Улуг-хема. М., 1976.

[19] Д. Овчаров. Цит. съч., табл. LIX 2.

[20] Пак там, табл. LXXXI 2.

[21] Л. Огненова. Цит. съч., с. 199—200, обр. 6. В предложената типология не са включени амулетите, представящи мъжко лице насреща върху гърба на кон. Елиминирането на тялото и съзнателното уедряване и подчертаване на главата подсказва, че в случая връзката между коня и човека е по-различна от тази в паметниците, при които е показан ездач в цял ръст. Ние приехме, че тези амулети са свързани с шамански вярвания: Р. Рашев. Модел на юрта от Девня. — Археология, 1976, 1, с. 44; За езическия лицев образ (по повод някои коланни апликации). — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, с. 129—135. Друго мнение срв. у: Ж. Аладжов. За култа към Тангра в средновековна България. — Археология, 1983, 1—2, с. 79—80.

[22] Д. Овчаров. Цит. съч., табл. LVIII, LIX и др.

[23] Пак там, табл. VI, VII, VIII 2 и др.

[24] За него по повод някои находки срв.: T. Totev. Sur une amulette en bronze de Preslav à „petit cheval bicéphal". — In: Studia in honorem Veselini Beševliev. Sofia, 1978, p. 387—394.

[25] Вж. у: Д. Овчаров. Цит. съч., табл. XII, XIII, XVI, XVIII и др.

[26] Пак там, с. 22.

[27] Б. Филов. Бележки върху новооткритото изображение на конник от Преслав. — СпБАН, LVIII, 1939, 29, с. 219—220.

[28] N. Mavrodinov. Op. cit., p. 113—114, fig. 74.

[29] Ст. Станчев. Реалиите върху Мадарския конник. — В: Мадарският конник. С., 1956, с. 194—197.

[30] За него вж.: Т. Герасимов. Проучване върху Мадарския скален релеф. — В: Мадарският конник. С., 1956, с. 125.

[31] В. Г. Луконин. Искусство древнего Ирана. Л., 1977, с. 184.

[32] Д. Овчаров. Цит. съч., с. 58.

[33] К. Миятев. Средища на старобългарската култура. — В: Тържествена сесия за 1100 годишнината на славянската писменост. 863—1963. С., 1965, с. 95.

[34] Й. Боев. Мадарският конник. — Космо , 1979, 8, с. 19—21.

[35] Мадарският конник. С., 1956.

[36] Вж. прегледа у: В. Велков. История на изучаванията на мадарските надписи. — В: Мадарският конник. С., 1956, с. 6—9.

[37] Сл. Дончев. Мадарският конник. Един опит за изясняване произхода и значението на паметника. — Проблеми на изкуството, 1970, 3, с. 55—61.

[38] Д. Овчаров. Цит. съч., с. 65—66; Култът към слънцето в езическите религиозни представи на българите. — Векове, 1978, 1, с. 31—32;

Ж. Аладжов. За един тип, с. 25—28; За култа с. 76—85; Ст. Станилов. Теза и антитеза. — Космос, 1979, 8, с. 21—23.

[39] Критика на будистката теория у: Р. Рашев. За тибетските успоредици на Мадарския конник. — Археология, 1976, 1, с. 24—29.

[40] Срв. за семантиката на коня у индо-иранските и угро-финските народи; А. В. Збруева. Пермский всадник. — ВДИ, 1950, 1, с. 205—211; Е. Е. Кузьмина. Конь в религии и искусстве сакков и скифов. — В: Скифы и сарматы. Киев, 1977, с. 96—119; Распространение коневодства и культа коня у ираноязычных племен Средней Азии и других народов Старого света. — В: Средняя Азия в древности и средневековья. М., 1977, с. 40 сл.; А. М. Беленицкий. Конь в культах и идеологических представлениях народов Средней Азии и евразийских степей в древности и раннем средневековье. — КСИА, 154, 1978, с. 31—39; Л. А. Голубева. Зооморфные украшения финно-угров. М., 1979, с. 6, 42; Л. П. Потапов. Конь в верованиях и эпосе народов Саяно-Алтая. — В: Фольклор и этнография. Связи фольклора с древними верованиями и обрядами. Л., 1977, с. 164—178; Н. Забелина, Л. Рempель. Согдийский всадник. Ташкент, 1948 (недостъпно) и др.

[41] Четене и коментар на надписите у: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. С., 1979, с. 89—108.

[42] Ж. Аладжов. За един тип, с. 26.

[43] Г. Фехер. Надписът на Мадарския конник. С., 1928, с. 6; Г. Михайлов. Препис на надписите около Мадарския конник. — В: Мадарският конник. С., 1956, с. 37; В. Бешевлиев Надписите около Мадарския конник. — В: Мадарският конник. С., 1956, с. 52, 75.

[44] В. Бешевлиев. Цит. съч., с. 52.

[45] Пак там.

[46] N. Mavrodinov. Op. cit., p. 123.

[47] Р. Рашев. За тибетските успоредици, с. 28.

[48] Е. М. Мелетинский. Происхождение героического эпоса. Ранные формы и архаические памятники. М., 1963, с. 251; О древнейшем типе героя в эпосе тюрко-монгольских народов Сибири. — В: Проблемы сравнительной филологии. М.—Л., 1964, с. 443; В. М. Жирмунский. Тюркский героический эпос. Л., 1974.

[49] Л. П. Потапов. Героический эпос алтайцев. — СЭ, 1949, 1, с. 122; Е. Мозолков, У. Джакишев. Киргизский эпос „Манас". — В: Манас. Киргизский эпос. М., 1946, с. 7; М. Ауэзов. Киргизская народная героическая поема „Манас". — В: Киргизский героический эпос Манас. М., 1961, с. 51; Книга моего деда Коркута. Огузский героический эпос. М.—Л., 1962, с. 5; Кобланды-батыр. Казахский героический эпос. М., 1965, с. 11.

[50] Е. М. Мелетинский. Происхождение, с. 251 и бел. 4; М. Ауэзов. Цит. съч., с. 54—59.

[51] Ст. Ваклинов. Цит. съч., с. 102—103.

[52] История Сибири. I. М., 1968, с. 296.

[53] Това тълкуване бе накратко изложено в непубликувания доклад на Т. Тотев и Р. Рашев „Нови данни за старобългарското изкуство", прочетен на симпозиума на Българското историческо дружество, състоял се през октомври 1976 г. в Шумен, срв. накратко изложената основна идея на втората част на доклада у: Р. Рашев. За тибетските успоредици, с. 28. Аналогична интерпретация бе предложена в отпечатаната скоро след това монография: Ст. Ваклинов. Цит. съч., с. 102. Вж. също: История на България. II. Първа българска държава. С., 1981, с. 190. Склонни са да приемат това мнение и други автори: Д. Овчаров. Цит. съч., с. 61; Прабългарите в българската история и култура. — Векове, 1979, 4, с. 37; Сл. Дончев. Восточные параллели преславского и мадарского всадников. — В: У истоков творчества. Новосибирск, 1978, с. 212; Т. Балабанов. Мадарският конник и средновековното изкуство. — Плиска, Мадара, Преслав, бр. 11, 1982, с. 6. Авторите на споменатия доклад взеха под внимание опитите на някои съветски учени да тълкуват сюжети и персонажи от изкуството на народите от Източна Европа и Сибир като отражение на героичния епос, напр.: М. П. Грязнов. Древнейшие памятники героического эпоса народов Южной Сибири. — Археологический сборник. 3. Л., 1961; В. П. Даркевич. Ковш из Хазарии и тюркский героический эпос. — КСИА, 140, 1974.

[54] С. А. Плетнева. Кочевники Средневековья. Поиски исторических закономерностей. М., 1982, с. 83.

[55] Ив. Венедиков. Медното гумно на прабългарите. С., 1983, с. 7—9.

[56] Прокопий Кесарийски. История на войните. — В: Гръцки извори за българската история. II. С., 1959, с. 138—139.

[57] К. Патканов. Из нового списка географии, приписываемой Мойсею Хоренскому. — Журнал Министерства народного просвещения, CCXXVI, 1883, с. 25.

[58] Йосиф Генезий. Царе. — В: Гръцки извори за българската история. IV. С., 1961, с. 334.

[59] К. С. Толстова. Исторический фольклор каракалпаков как источник для изучения этногенеза и этнокультурных связей этого народа. — В: Этническая история и фольклор. М., 1977, с. 162.

[60] Е. М. Мелетинский. Поэтика мифа. М., 1976, с. 276.

[61] Ив. Венедиков. Българската култура и древността. — В: Проблеми на културното наследство. С., 1981, с. 15.

[62] G. László. L'art des nomades. Paris, 1971, p. 101. Върху иконографията на конниците в изкуството на средновековните номади забележимо влияние е оказало сасанидското изкуство: А. В. Збруева. Цит. съч., с. 210; А. П. Смирнов. К вопросу о месте изготовления шаманских привесок. — КСИИМК, 99, 1964, с. 32; М. Г. Магомедов. Костяная накладка седла из Верхнечирюртовского могильника. — СА, 1975, 1, с. 279—280; Г. А. Федоров-Давыдов. Искусство кочевников и Золотой Орды. М., 1976, с. 65 и бел. 10

[63] Т. Герасимов. Сведение за един мраморен идол у българските славяни в Солунско. — В: Езиковедско-етнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски. С., 1960, с. 557—561; Я. Цинцадзе. Българска езическа богиня от XI в. според един грузински автор. — ИПр, 1960, 2, с. 86—89.

[64] Ив. Моллов. Почиствания и проучвания в Плиска. — ИАИ, XIV, 1940—1942, с. 69—70, обр. 137.

[65] Тази теза се нуждае от специално сравнително проучване, което авторът има намерение да направи на друго място.

Le cavalier dans l'art paléobulgare

R. RAŠEV

(R é s u m é)

En son entité les représentations de cavaliers, qui se différencient par le style, le format et le matériél utilisé, forment dans l'art païen paléobulgare un groupe unique de par leur sujet qui renferme non seulement les œuvres des maîtres professionnels, mais aussi les dessins d'amateurs — graffiti. Les représentations se divisent d'après les actes du cavalier et son armement en trois types: I — cavaliers-chasseurs; II — cavaliers-guerriers; III — cavaliers non-armés. Il est probable que l'iconographie de la figure est empruntée de l'art bysantin qui subit pendant la période de VIIe—VIIIe s. les influences de l'art de l'Asie Mineure. Le cavalier est le personnage le plus populaire dans la tradition narrative orale des peuples nomades. Jusqu'à la décomposition de la société des relations génériques — la période qui marque le début de la formation des premières unions des tribus nommades, et des premières unions étatiques, ainsi que la transition vers la vie sédentaire de l'homme — la nécessité de présenter le cavalier d'une façon visuelle n'existait pas. Après l'apparition de cette nécessité, la forme artistique est empruntée d'une culture voisine étrangère, mais cette forme artistique reçoit un contenu nouveau, indigène. La figure du cavalier représentait les vertus traditionelles nomade: habileté, vaillance, maîtrise militaire. Dans ses transformations — chasseur, guerrier, vainqueur — cette figure apparaît comme une chose unique, persistante mais cependant non-concrétisée. Le cavalier n'est pas un héros personnifié, ni un personnage historique ou bien un divinité au sens concret du mot, bien qu'il soit possible que les anciens représentaient à travers lui quelque peu de tout cela. Il est une image syncrétique.

Към въпроса за произхода на сребърната амфора от Кукова могила

ДАНИЕЛА АГРЕ

През 1925 г. при разкопки на надгробна могила до с. Дуванлии, Пловдивски окръг, известна като Кукова могила, е открита сребърна амфора (обр. 1). В археологическата наука съществуват различни мнения относно нейния произход. Съпоставяйки съда по форма с дотогава известните подобни съдове, а също сравнявайки и дръжките във вид на лъвове-грифони с други такива, Б. Филов стигна до извода, че този тип съдове са били приспособени за персийския вкус, но не са произвеждани в Персия[1]. Той смята, че амфората от Кукова могила е произведение на смесено гръко-персийско изкуство, родило се в гръцките колонии по малоазийското крайбрежие. За един от възможните центрове на нейното производство Б. Филов посочва Кизик[2]. Към това негово мнение се придържа и В. Попович[3]. И двамата автори датират амфората от началото на V в. пр. н. е. Специалистите, изследвали амфората от Кукова могила, са единодушни относно нейната датировка (началото на V в. пр. н. е.), но са на различни становища по въпроса за произхода ѝ. Така П. Амандри поддържа мнението за персийския произход на амфората, сравнявайки я с всички известни съдове от този тип в Персия от периода VI—IV в. пр. н. е.[4] Към тезата за персийския произход на вазата се придържат и някои от нейните български изследователи[5]. Според нас въпросът за произхода на амфората би могъл да се разреши чрез подробен анализ на изображенията на лъвовете-грифони, които украсяват дръжките на съда.

Краят на VI — началото на V в. пр. н. е. е време на могъща експанзия на персийското изкуство във всички страни, докъдето се е простирала империята на Ахеменидите. Влиянието на персийското изкуство е изпитано и от гръцкото. В него се появяват източни мотиви, сюжети, нови декоративни и стилистични похвати. Най-силно източно влияние е почувствувано от народите, населявали западния бряг на Мала Азия. Тук гръцкото изкуство се намира в най-близък допир с персийското. Съседните с Източна Йония земи на малоазийските държави (Ликия, Кария, Лидия, Фригия), които имат отдавнашни контакти с гърците, се оказват под кръстосаното въздействие на двете водещи култури. Понятието „изкуство от гръко-персийския кръг" се свързва преди всичко с тези области[6]. Характерно за това изкуство е, че попивайки в себе си новото, то не закостенява, не застива, а творчески го преосмисля и го пригодява за удовлетворяване на собствените си естетически и религиозни нужди. Върху готовите персийски форми се нанасят изображения, които показват не само добро познаване на елинската митология, но и отлично владеене на гръцката пластична техника. Враждебните отношения между Гърция и Персия не означавали прекратяване на културните и художествени контакти. Ролята на елините във формирането на пластичния стил на придворното ахеменидско изкуство вече се счита неоспорима[7]. Като пример за такова влияние може да послужи Персеполис, където голяма част от прекрасните дворцови релефи са създадени от гърци[8].

1

●*Обр. 1. Сребърна амфора от Кукова могила при с. Дуванлии, Пловдивски окръг, началото на V в. пр. н. е. Fig. 1. Amphore en argent de Kukova mogila près du village Duvanlii, département de Plovdiv, le debut du Ve s. av. n. è.*

Огромното разпространение на персийското изкуство в края на IV — началото на V в. пр. н. е. е подпомогнато от военните походи на персийските царе, които разширили територията на държавата от Инд до бреговете на Мала Азия. При това разпространение персийското изкуство асимилира различните изкуства на народите, включени в Ахеменидската империя. Но изкуството е специфична област, която се развива по свои вътрешни закони, и връзките му с обществено-политическите условия на епохата са сложни и многообразни. На всички изследователи е ясно, че ахеменидското изкуство не е съвкупност от различни заимству-

вания. Впечатлението за еклектика е повърхностно. Заимствуванията бързо губят първоначалните си качества. Детайлите на един или друг образ, на една или друга архитектурна постройка в по-голямата си част са известни от минали епохи и различни страни, но самият образ е различен от всичко известно и се явява специфично ахеменидски[9]. Една от най-характерните черти на ахеменидското изкуство е, че въпреки включването в обращение на елементи от други изкуства то остава строго канонично. Тази негова каноничност достига дори до монотонност, абсолютна симетрия и огледално повтаряне на един и същ образ[10]. Необходимо е да се подчертае, че персийското изкуство от времето на Ахеменидите по своята същност е прокламативно: паметниците целят да покажат величието на царската власт, на империята и на царската религия[11]. Персийското изкуство се е придържало строго към установените канони, вероятно за да подчертае непоклатимостта на царската власт, религия и идеология. Повтаряемостта и непроменливостта на образите и сюжетите способствува за усилването на това впечатление.

Обр. 2. Златен ритон от Хамадан(?), Иран, V в. пр. н. е. Fig. 2. Rhyton en or de Hamadan(?), Iran, Ve s. av. n. è.

2

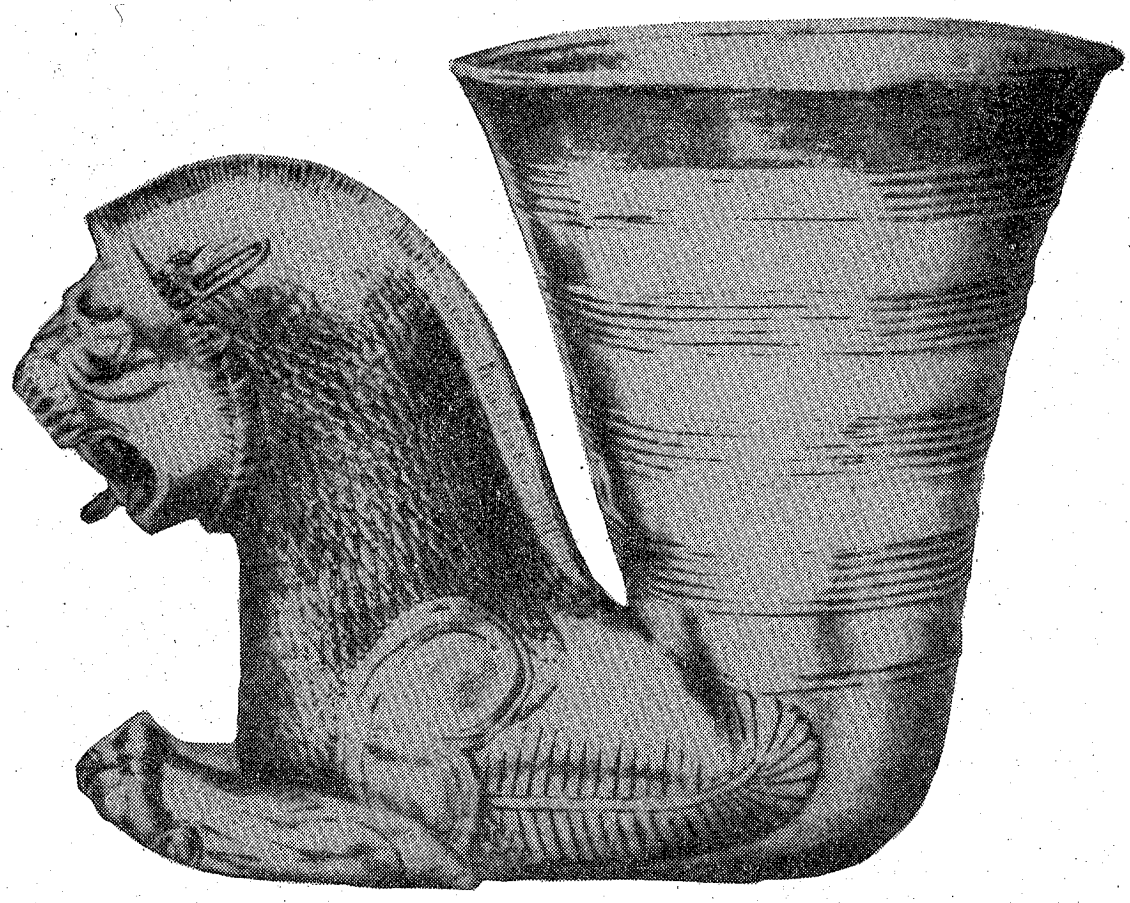

3

●*Обр. 3. Златен ритон от Хамадан, Иран, V в. пр. н. е. Fig. 3. Rhyton en or de Hamadan, Iran, Ve s. av. n. è.*

Тези закони за създаване на прокламативни произведения несъмнено са от първостепенно значение при изработването на други престижни произведения на изкуството (скъпоценни съдове, вази, амфори, ритони). Един от често срещаните образи върху тези съдове е лъвът-грифон. При неговото пресъздаване персийските торевти се придържат строго към установените канони.

Като се проучат голямо количество изображения на лъвове-грифони в персийското изкуство, може да се отбележи известна закономерност. Образът е пресъздаван в два варианта: лъв-грифон с големи крила и с (или без) малко второ крило (обр. 2) и лъв-грифон с малко крило, прилепено плътно до тялото (обр. 3). Когато лъвът-грифон е с големи криле, той може да бъде с рога или без тях, но когато е изобразен с малко крило, той никога няма рога. Лъвът-грифон от амфората от Кукова могила е с малко крило и с рога (обр. 4, 5). Това е първото отстъпление от канона. Второто отстъпление е самият вид на рогата — те са рога на козел. Такива рога имат крилатите козли от сребърната амфора, намерена в Армения[12]. Амфората се отнася към късното гръко-персийско изкуство — датира се в края на V в пр. н. е.

Лъвовете-грифони, познати от произведенията на персийското изкуство от времето на Ахеменидите, имат рога или на бик, или на антилопа[13]. Опашките на грифоните от амфората от Кукова могила са птичи с ветрилообразна форма. В персийското изкуство такива опашки имат орлите-грифони от Персеполис[14]. При лъвовете-грифони този вид опашки не се среща. През архаиката птичи опашки имат грифоните върху гръцките печати[15]. Тяхната поява и разпространението им върху тези животни се свързва с Източното Средиземноморие и с асирийското изкуство. Със същия район се свързва и част

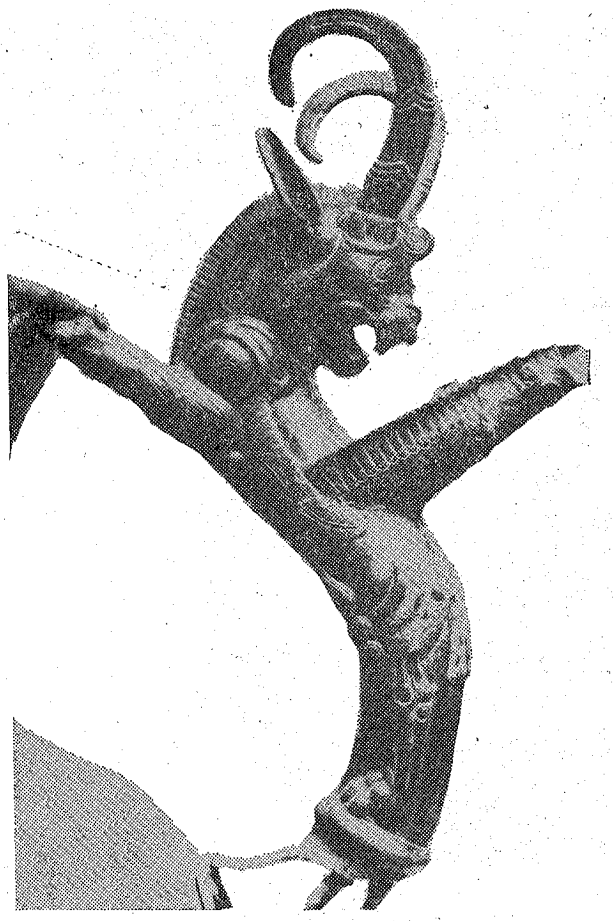

4

5

●*Обр. 4. Лъвът-грифон на едната дръжка на амфората от Кукова могила. Fig. 4. Le lion-griffon sur l'une des anses de l'amphore de Kukova mogila*

●*Обр. 5. Лъвът-грифон на другата дръжка на амфората от Кукова могила. Fig. 5. Le lion-griffon sur l'autre anse de l'amphore de Kukova mogila*

от орнаментацията на амфората — редуващите се лотосови цветове и палметки[16].

Посочените разлики позволяват да се усъмним в мнението, че лъвовете-грифони от амфората от Кукова могила са дело на персийски торевт. Не е убедително да се предположи, че отклоненията са случайни, още повече, че те не са единствени. Върху стилизираното като осморка рамо на лъвовете-грифони на амфората е нанесена розета. Подобни розети се намират и между очите. От двете страни на шията и зад ушите се спускат две двойки спираловидни „къдрици". И двата детайла отсъствуват в иконографията на персийския лъв-грифон.

Майсторът, създал амфората от Кукова могила, е много добре запознат с каноните на персийското изкуство при пресъздаването на този вид съдове и фантастични животни. И както се вижда, отличието на грифоните от амфората от Кукова могила от техните персийски образци е в дребните детайли. Това може да се обясни с предположението, че майсторът, добре познавайки персийския художествен стил, не е запознат със семантиката на образа. Той с удоволствие заимствува само художествената форма, но не и сложното религиозносимволично съдържание, което образът има в персийското изкуство.

Предназначението на допълнителните детайли („къдрици", розети) е да придадат вътрешен смисъл на този образ чрез свеждането му към друг подобен образ, чиято семантика е добре позната както на производителя на амфората, така и на потребителя. Стигаме до въпроса, чий е този образ. Това е образът на гръцкия архаичен грифон

6

(обр. 6). Единствен той при сходна с животното от амфората от Кукова могила иконография (тяло на лъв, криле, яростно разтворен клюн с висящ език, а при амфората глава на лъв с отворена паст) има „къдрици", свързани с „корона" в предната част на главата. Появил се в началото на VIII в. пр. н. е. в архаична Гърция, този тип получава широко разпространение в VI в. пр. н. е. в изкуството както на Континентална Гърция, така и на Мала Азия, Скития, гръцките колонии по Западното Черноморие. Гръцкият архаичен грифон в VIII—VII в. пр.н.е. се е възприемал като страж на боговете, а „короната" му и свързаните с нея „къдри"-ленти — като символ на сила и божествена власт[17]. Но в VI в. пр. н. е. неговата роля като страж на боговете отслабва и той се свързва най-вече с култа към Аполон или с подобни слънчеви божества от религиите на страните, в които е проникнал[18]. Най-вероятно е, че за да подчертае принадлежността на грифона към този слънчев култ, майсторът, изработил грифоните от Кукова могила, гравира розети върху телата им. Такива розети — соларни символи — имат грифоните върху обковките за мечове, про-

●*Обр. 6. Златна пластинка от Делфи, средата на VI в. пр. н. е. Fig. 6. Plaque en or de Delphes, le milieu du VIe s. av. n. è.*

6

изведени в Боспора през VI—V в. пр. н. е.[19] и предназначени за употреба от знатни хора. Произходът на този мотив розети — соларни символи, води към Микена, където челата на рогатите животни са украсявани с гравирани или допълнително монтирани розети, превръщащи животните в свещени. По-късно розетата в различните изкуства се приема като соларен знак и животните, върху които е поставена, се считат за спътници на слънчевия бог[20]. От друга страна, самите грифони са със сравнително добре изяснена соларна символика[21].

При грифоните върху амфората от Кукова могила майсторът е добавил само „къдрите"-ленти, а не и „короната" на челото, която е свързана с тях и е характерна част от образа на гръцкия архаичен грифон. Това е лесно обяснимо — кичурът на челото на грифоните може да бъде изтълкуван като „корона". Подобно тълкуване на този елемент наблюдаваме при пресъздаване на гръцкия архаичен грифон и в други изкуства през VI—V в. пр. н. е. Например при диадемата от Келермес (Северен Кавказ), която представлява изделие на скитското изкуство, „короната" е превърната в малка топчица. По същия начин тя е предадена върху пластинките от Перепетевка (УССР). Двете находки се датират в VI в. пр. н. е.[22]

Изтъкнатите по-горе отстъпления от канона при пресъздаването на персийския лъв-грифон, украсяващ дръжките на амфората от Кукова могила, убедително показват, че този съд не е дело на персийски майстор. От друга страна, майсторът, който е създал амфората, познава съвършено формите и образите на персийското изкуство. Запознат е много добре и с гръцкото изкуство, с образа на гръцкия архаичен грифон и неговото сложно религиозносимволично значение. Оттук можем да направим извода, че ателието, в което е изработена амфората от Кукова могила, се намира в област, където се извършва активно сливане на гръцкото и персийското изкуство. Това са областите по Западното крайбрежие на Мала Азия, в които се намират старите гръцки градове, а също и островите между бреговете на Мала Азия и Континентална Гърция. По всяка вероятност амфората от Кукова могила е произведена в някоя от тези области.

Засега не разполагаме с необходимата информация как точно е попаднала амфората в Тракия — като дар, трофей или по пътя на обмена, но със сигурност можем да твърдим, че тя е забележително творение на гръко-персийското изкуство от началото на V в. пр. н. е., произведена за потребители, запознати с допълнителната символика, вложена в лъвовете-грифони.

[1] Б. Филов. Надгробните могили при Дуванлий, Пловдивско. С., 1934, с. 46—51, 199—207.
[2] Б. Филов. Цит. съч., с. 234.
[3] В. Поповић. О пореклу грчких архајских предмета на Требеништу. — Старинар, XV—XVI, 1964—1965, с. 19.
[4] P. Amandry. Toreutique achéménide. — Antike Kunst, 1959, 2, p. 38—56.
[5] Ив. Венедиков, Т. Герасимов. Тракийското изкуство. С., 1973, с. 85—86; Ив. Маразов. Ритоните в древна Тракия. С., 1978, с. 27—30, 115.
[6] N. M. Nikulina. La glyptique „grecque-orientale" et „gréco-perse". — Antike Kunst, 1971, 2, p. 90—106.
[7] G. M. Richter. Greeks in Persia. — AJA 1946, 1, p. 15—30.
[8] Н. А. Онайко. Звериный стиль и античный мир Северного Причерноморья в VII—IV вв. до н. э. — В: Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. М., 1976, с. 71.
[9] В. Г. Луконин. Искусство древнего Ирана. М., 1977, с. 64.
[10] Пак там, с. 68—72.
[11] Пак там, с. 64.
[12] J. Pijoan. Arte del Asia Occidental. Madrid, 1970, fig. 635.
[13] R. Ghirshman. Iran — Protoiranier, Meder, Achämeniden. München, 1964, fig. 191, 263, 327.
[14] Ibidem, fig. 252, 289.
[15] J. Boardman. Greek Gems and Finger Rings. London, 1970, fig. 219.
[16] P. Jacobstahl. Ornamente griechischer Vasen. I. Berlin, 1927, p. 142.
[17] F. Chamoux. La civilisation grecque. Paris, 1963, p. 45.
[18] А. Ф. Лосев. Античная мифология в ее историческом развитии. М., 1957, с. 284.
[19] Н. А. Онайко. О центрах производства золотых обкладок ножен и рукояток ранних скифских мечей, найденных в Приднепровье. — В: Культура античного мира. М., 1966, с. 159 и сл.
[20] Ив. Маразов. Цит. съч., с. 191; Н. Н. Погребова. Грифон в искусстве Северного Причерноморья в эпоху архаики. — КСИИМК, 22, 1949, с. 62—67.
[21] A. Stipcević. Kultni simboli kod Ilira. Sarajevo, 1981, p. 129.
[22] М. И. Артамонов. Сокровища скифских курганов. Прага — Ленинград, 1966, табл. 25, 26; И. В. Бондарь. Древнее золото. М., 1975, табл. I.

Sur la question de l'origine de l'amphore en argent de Kukova mogila

D. AGRE

(Résumé)

Les chercheurs ne sont pas du même avis sur la question de l'origine de l'amphore en argent, trouvée à Kukova mogila. Certains d'entre eux estiment que l'amphore se rapporte à l'art gréco-persan, d'autres — qu'elle se rapporte à l'art persan. Après avoir exploré minutieusement les lions-griffons qui ornent les deux anses de l'amphore et après avoir apprécié les traits principaux des deux arts, l'auteur propose une solution. Elle souligne le caractère canonique de l'art persan et rejette la thèse que l'amphore de Kukova mogila peut être rapportée à cet art, car en étudiant l'amphore elle découvre un reculement des canons dans l'interprétation des lions-griffons. L'explication que l'auteur donne à ces déviations se rapporte au fait que le maître ne connaissait pas la sémantique de l'image du lion-griffon dans l'art persan. Les détails accéssoirs qui distinguent l'image des lions-griffons de l'amphore de Kukova mogila de tous les images semblables connues dans l'art persan, sont liés à la sémantique de cette image, une sémantique se rapportant à celle de l'image du griffon archaïque grec que le maître-producteur, ainsi que les consummateurs éventuels connaissaient bien.

A la base de cette analyse, l'auteur rapporte l'amphore à l'art gréco-persan et après avoir fait l'analyse de la situation historique de la fin du VIe jusqu'au début du Ve s. av. n. è. (le temps de la datation de l'amphore) elle situe l'endroit éventuel de sa fabrication — les colonies grecques sur le littoral de l'Asie Mineure ou bien les îles près de cette région.

Фрагменти от военни дипломи от Тракия и Долна Мизия

ВАСИЛКА ГЕРАСИМОВА-ТОМОВА

В Окръжния исторически музей, Хасково се пази малък фрагмент от римска военна диплома[1]. Намерена е случайно в с. Минерални бани, Хасковски окръг. Запазен е долен ляв ъгъл от първата бронзова плочка (обр. 1) с вис. 0,055 м, шир. 0,052 м, деб. около 0,003 м. Буквите са грижливо изписани, отвесните хасти завършват в долната част с малки клинчета. Заслужава отбелязване и прекомерно удължената чертица на Q. В някои случаи C не е образувана от дъга, а от една отвесна и две полукръгли хасти. Текстът на едната страна (р. 4) е повреден от кръгла дупка. В сегашното си състояние фрагментът сочи, че е запазена част от първата плочка на външната страна, на която се е намирал пълният текст, а на вътрешната ѝ — само част от началната формула. Между някои от думите стои малко триъгълниче, което служи за разделителен знак.

Вътрешна страна (обр. 1 *а*):

— — — AVG PON MAX
— — — SIGN II
— — — NT IN EGI

Външна страна (обр. 1 *б*):

SCIPIONE A — — —
TAB III PA — — —
TYRAESI — — —
DESCRIPTVM E — — —
QVAE FIXA EST — — —
GENTIS IV — — —

Поставянето на титлата pon(tifex) max(imus) веднага след Aug(ustus) показва, че дипломата е издадена при император, който няма допълнителни прозвища от вида на Parthicus, Dacicus, Germanicus. Запазеното на р. 2 позволява да се допълни [trib. pot — — — cos. de]signatus II. Запазените 7 букви на следващия ред сочат, че тук е стоя-

ла къса формула от типа на [veteranis, qui militaveru]nt in legi[one. Военни дипломи на легионери са издавани само на ветераните от legio I Adiutrix и legio II Adiutrix, и то само в I в. на н. е.

За да допълним текста на външната страна, а оттам да възстановим и останалия, трябва да започнем от заключителната формула, запазена частично върху последните 3 р:

Descriptum e[t recognitum ex tabula aenea,]
quae fixa est [Romae in Capitolio in ara]
gentis Iv[liae — — —].

На р. 5 и 6 трябва да възстановим текста частично, тъй като не знаем в коя част около олтара е бил поставен оригиналът. Знае се, че списъците с постановлението за пенсиониране на войници били поставяни на Капитолийския хълм до времето на император Домициан[2], след което на хълма Палатин in muro post templum divi Augusti ad Minervam. Следователно дипломата е издадена от император, управлявал преди Домициан. За това време е характерно, че не се пише името на офицера, командувал частта, в която е служил удостоеният войник. Друга особеност е, че в дипломата били вписвани номерът на табелата, страницата и редът с неговото име. Тези означения са стоели преди името на войника[3]. В някои случаи те стоели на по-горния ред, в други — пред самото име. Като имаме предвид това, трябва да сметнем, че името Scipione A — —— може да принадлежи само на единия от двамата консули. И наистина P. Cornelius Scipio Asiaticus е управлявал заедно с C. Bellicius Natalis в края на 68 г.[4]

От тази година, и по-точно от 22 декември, са известни още три дипломи[5], намерени на различни места, но всичките принадлежащи на ветерани от legio I Adiutrix. Постановленията са от името на император Галба, управлявал от 9 юни 68 до 15 януари 69 г. Приема се, че легионът е образуван от император Нерон (54—68) като помощна единица от войници от флотата. Издигнат е в ранг легион от император Галба[6]. По случай своя рожден ден — 24 декември — Галба дал honesta missio на подлежащите на уволнение легионери. В запазените други дипломи не се споменава броят на прослужените години. Написано е само veteranis.

От името на войника е запазено само Tyraesi. В именителен падеж би следвало да е Tyraesus. Вероятно то е свързано с името на град Тира. Засега са известни три форми за етникони, образувани от това име: Τυρῖται, Τυρανοί, Tyranorum[7]. Познаваме и някои тракийски имена, показващи връзка

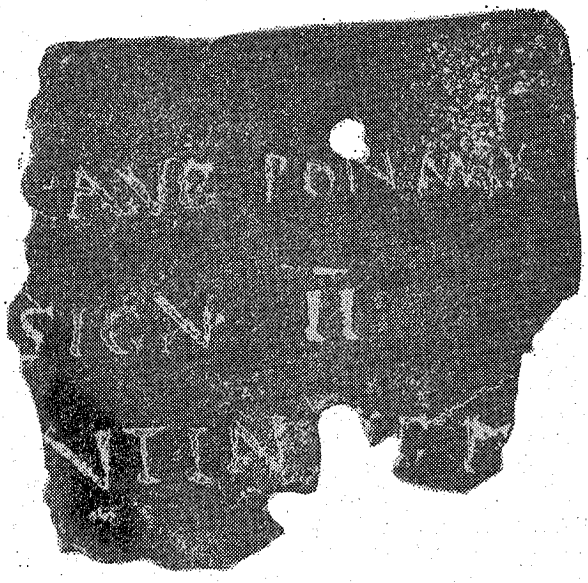

1а

1б

Обр. 1. Фрагмент от първата плочка на римска военна диплома, намерен в с. Минерални бани, Хасковски окръг, 68 г.: а) вътрешна страна; б) външна страна. Fig. 1. Fragment de la première plaque d'un diplôme militaire romain, trouvé dans le village Mineralni bani, département de Haskovo, l'an 68: a) côté intérieur; б) côté extérieur

с Тира: Τύριλλος и Τυρελσος. Поради това, че липсват останалите имена, не сме сигурни дали тук Tyraesus е лично име или етникон. Ако е лично, то ще се окаже незасвидетелствувано досега тракийско име.

От значение е фактът, че именно в околностите на Хасково е намерен фрагмент от военна диплома, издадена на войник от legio I Adiutrix, чието име е евентуално сродно с това на града Тира. Явно е, че Tyraesus е получил земя сравнително близо до родното си място.

Допълнен, текстът на дипломата е:

[Ser(vius) Galba imperator Caesar] Aug(ustus) pon(tifex) max(imus)
[trib(unicia) pot(estate) co(n)s(ul) de]sign(atus) II,
[veteranis, qui militaveru]nt in [l]egi-
[one I Adiutrice, honestam missionem et
civitatem dedit, quorum nomina subscripta sunt,
ipsis liberis posterisque eorum, et conubium cum
uxoribus, quas tunc habuissent cum est civitas
iis data, aut siqui caelebes essent, cum iis
quas postea duxissent singuli singulas.
A(nte) d(iem) XI k(alendas) Ian(uarii)
C. Bellicio Natale, P. Cornelio]
Scipione A[siatice co(n)s(ulibus)]
tab(ulae) III pa[g(inae) — — loco — — —]
Tyraesi — — —
Descriptum [et recognitum ex tabula aenea]
quae fixa est [Romae in Capitolio in ara]
gentis Iv[liae — — —

През 1976 г. при полски работи край с. Пет могили, Шуменски окръг, е намерен фрагмент от военна диплома. Тя е била поставена вероятно в гроб, тъй като при нея имало части от оръжия и кости. Днес фрагментът (обр. 2) е прибран в Окръжния исторически музей, Шумен[8]. Размерите му са: шир. 0,052 м, вис. 0,093 м, деб. около 0,003м. Бронзовата пластинка е пробита на три места. Едната дупка — в горния десен ъгъл — е с правилна кръгла форма и е направена преди написването на текста. Другите две са симетрично разположени в горния и долния край и са пробити по-късно, след написване на текста. Те имат неправилно почти квадратно сечение. Фрагментът е от втората плочка на дипломата. Върху едната страна са запазени 11 р. текст, а върху другата—5р.

Ето текста върху вътрешната страна (обр. 2 *а*):

— — — FRONTONE
— — — A SVNT IPSIS
— — — IVITATEM DE
— — — BVS QVAS
— — —IVITAS IIS DA
— — — M IIS QVAS POS
— — — GVLI SINGV
— — — SEPT
— — — TERNO
COS
— — — RICOLA

На външната страна се вижда (обр. 2 *б*):

— — — CTATI
— — — LICIS
— — — IMI
— — — ILETI
— — — MANDI

Трябва да се отбележат някои подробности от палеографска гледна точка. В някои случаи думите са разделени с малки триъгълничета. Понякога буквата I излиза извън реда и е по-дълга от останалите знаци. Петлиците на B, P и R невинаги са добре затворени.

На р. 1 е запазена само хоризонталната хаста на първата буква E или F. Имайки предвид останалите букви, тук можем да предположим F от името Frontone. Този когномен, съдено по останалия текст, може да принадлежи единствено на провинциалния управител, под чиято команда са се намирали помощните войски, споменати върху загубената част от дипломата. На следващия ред, както и на останалите шест реда, се намира част от стандартната формула за даване на римско гражданство, право на брак и почетно уволнение. Тук трябва да отбележим две особености. При нанасяне на текста преписвачът е изпуснал част: липсва една фраза след името на провинциалния управител. Запазеното ни кара да допълним така:

[— — —] Frontone
[quorum nomina subscript]a sunt ipsis
[liberis posterisque eorum c]ivitatem de-
[dit et conubium cum uxori]bus quas
[tunc habuissent cum est civ]itatis iis da-
[ta aut si qui caelibes essent cu]m iis quas pos
[tea duxissent dumtaxat sin]guli singu-
[las — — —] sept(embris)
[— — — Ae *vel* Pa *vel* Ma]terno
co(n)s(ulibus)
[— — — Ag]ricola.

Както се вижда, липсва една от двете обичайни фрази:[9] . . . quinis et vicinis pluribusve stipendiis emeritis, dimissis honesta missione, quorum nomina subscripta sunt. . . или . . . item dimissis honesta missione, qui quina et vicina plurave stipendia meruerunt, quorum nomina subscripta sunt.. . Този текст заема обикновено 2—2,5 реда върху военната диплома. Както и да е съкратен, не може да се вмести между името на провинциалния управител и запазения текст на следващия ред. Следователно преписвачът е пропуснал цели два реда. Тъй като обикновено вътрешните страници са писани по-небрежно, подобна грешка е възможна.

Втората особеност е, че с това постановление на императора е дадено римско гражданство на децата и следващите потомци — ipsis liberis posterisque eorum. Тази фраза фигурира в дипломите до 140 г. Следователно разглежданият фрагмент принадлежи към диплома, издадена преди това.

Дипломата е издадена през септември или октомври при управлението на двама консули, чиито имена са частично запазени. От когномена на първия е запазена част от буква с горна хоризонтална хаста (T, F или E) и ERNO. Поради това тук могат да се допълнят няколко римски имена: [Ae]ternus, [Fra]ternus, [Ma]ternus, [Pa]ternus. Когноменът на втория консул може да е само

●Обр. 2. Фрагмент от втората плочка на римска военна диплома, намерен при с. Пет могили, Шуменски окръг; края на I — първото десетилетие на II в.: а) вътрешна страна; б) външна страна. Fig. 2. Fragment de la deuxième plaque d'un diplôme militaire romain, trouvé près du village Pet mogili, département de Šumen; fin du Ier s. — première décennie du IIe s.: a) côté intérieur; б) côté extérieur

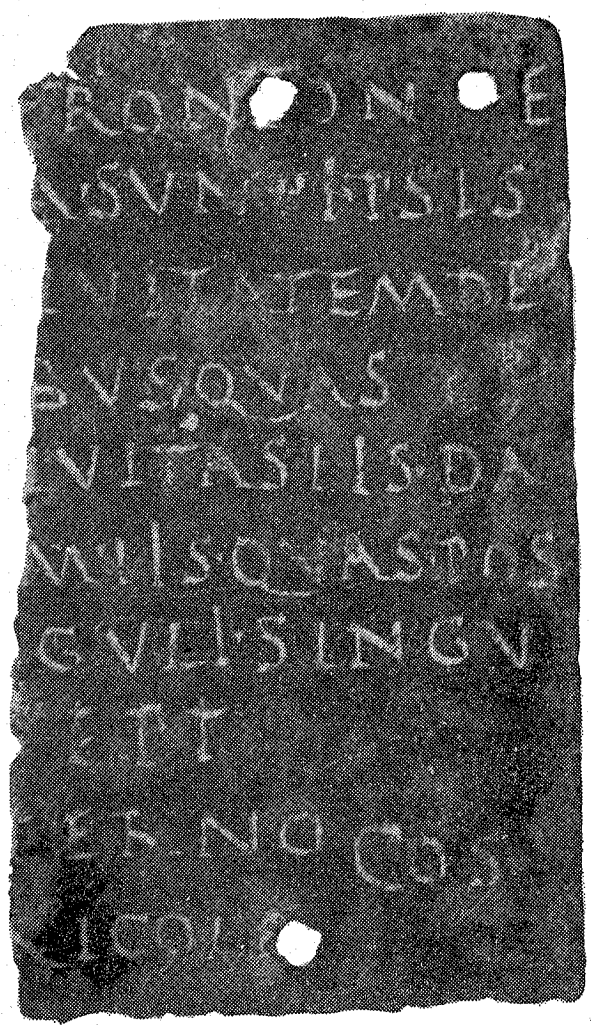

2а

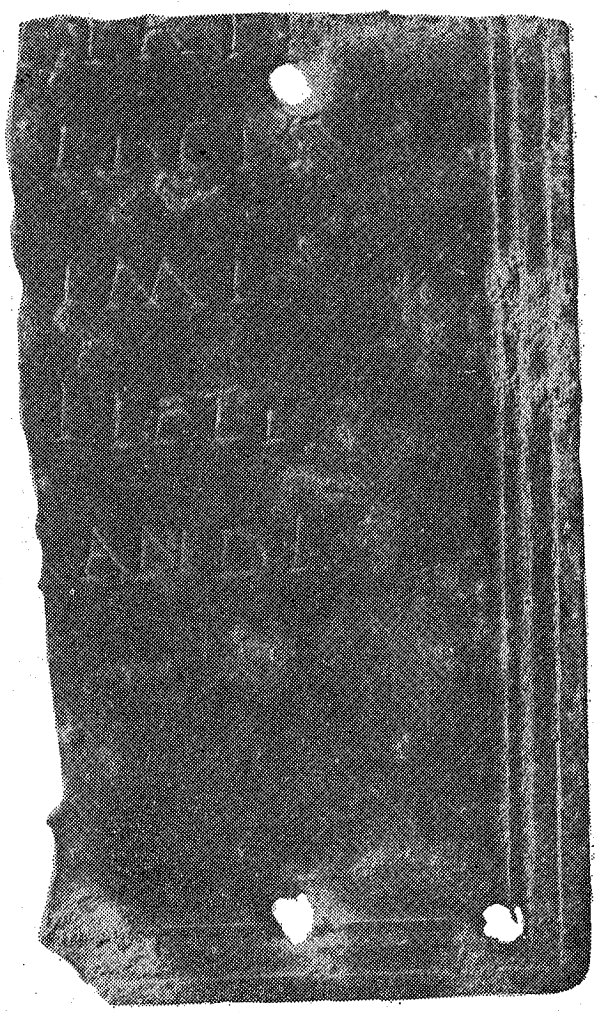

2б

[Ag]ricola. Консулите с този когномен са: 1. Sex. Calpurnius Agricola — 158/159 г.[10], 2. Q. Glitius Agricola — първи път 97 г., втори път 103 г.[11], 3. Gn. Iulius Agricola — 77 г.[12] Трябва да отхвърлим първия, като имаме предвид стила на формулата на дипломата. Консул с когномен Aeternus или Fraternus не е засвидетелстван. Двама са с когномена Maternus: 1. Q. Pomponius Maternus — 128 г.[13], и 2. M. Cornelius Nigrinus Curiatius Maternus според изследването на Г. Алфьолди и Х. Халфман[14] управлявал в 83 г. Консули с когномен Paternus са управлявали само във втората половина на III в.

От направения преглед се вижда, че не можем да отъждествим нито една двойка консули с горните когномени, управлявали едновременно. Следователно тук са засвидетелствувани две лица, при уточняването на чиято кариера някой от съвременните изследвачи е допуснал грешка. Поради това само по тях не можем да датираме дипломата.

Този въпрос би бил облекчен значително от имената на седемте свидетели, пет от които са запазени частично. На р. 1 името започва с малка закръглена хаста от C, G или S. Запазените части от букви позволяват да се възстанови единствено когномент [Expe]ctati. На р. 2 се чете името [Fe]licis. На р. 3 името започва с горна част на буква с полукръгла хаста (C, G, S). В такъв случай тук може да се очаква име от вида на [Zo]simi, [Chre]simi или [Al]cimi. Името на следващия свидетел може да бъде само [Ph]ileti, а на последния — само [Am]andi. Благодарение на подробното изследване на М. Роксан[15], която е събрала и подредила в прегледни таблици имената на свидетелите от всички известни до 1977 г. военни дипломи, можем да установим, че когноменът Expectatus се среща само веднъж, и то в 94 г., Alcimus — единствено в 86 г., Zosimus — единствено в 79 г., Amandus — в 110 и 128 г., но се отнася до две различни лица, Philetus — в 79/80, 86 и 110 г., като и трите лица са различни, Felix е сравнително често срещано име — в 110, 100/120 и 128/134 г., Chresimus не е засвидетелствувано. Направеният преглед не дава ясна картина. Можем само приблизително да датираме военната диплома в последните години на I и първото десетилетие на II в.

Оттук следва и невъзможността да се удостовери цялото име на провинциалния управител само по когномена Fronto, както и коя провинция е управлявал. Съществена пречка в това отношение е и липсата на името било дори на една помощна единица. Този фрагмент от военна диплома поставя няколко въпроса, на които засега не може да се отговори. Дипломата е особено важна в едно отношение — съобщава когномените на двама консули, управлявали едновременно в края на I и началото на II в.

[1] Авторката благодари на Димчо Аладжов, уредник в музея, за разрешението да публикува фрагмента и необходимите за това сведения.

[2] H. Dessau. Inscriptiones latinae selectae. I. Berolini, 1892, p. 389.

[3] A. Degrassi. I fasti consolari dell'Impero Romano. Roma, 1952, p. 18.

[4] C I L, XVI, 7, 8, 9, 10, 11, etc.

[5] C I L, XVI, 7, 8, 9.

[6] A. Ritterling. Legio. — RE. XII. Stuttgart, 1925, col. 1381—1382.

[7] D. Detschev. Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1976, p. 528—529.

[8] Благодарим на Г. Атанасов, уредник в музея, за предоставянето на фрагмента за публикация.

[9] G. Alföldy, J. Mann. The development ofA uxiliary and Fleet Diplomes. — Epigraphische Studien, IX, 1972, p. 233—241.

[10] A. Degrassi. Op. cit., p. 44.

[11] Ibidem, p. 29, 31.

[12] Ibidem, p. 21.

[13] Ibidem, p. 37.

[14] G. Alföldy, H. Halfmann. M. Corneluis Nigrinus Curiatius Maternus General Domitians and Rivale Traians. — Chiron, III, 1973, p. 347.

[15] J. Morris, M. Roxan. The witnesses to Roman military diplomata. — Arheološki Vestnik, 1977, p. 309—312.

Fragments de diplômes militaires de la Thrace et de la Mésie Inférieure

V. GERASIMOVA-TOMOVA

(Résumé)

On étudie deux fragments de diplômes militaires. Le premier a été trouvé dans le village Mineralni bani, département de Haskovo. Ce fragment fait partie d'un diplôme, décérné à un vétéran de la legio I Adiutrix en l'an 68. Le nom du vétéran — Tyraesus — est probablement d'origine thrace. Mais il peut aussi bien être un ethnikon.

Le deuxième fragment, découvert dans le village Pet mogili, département de Šumen, est gardé au Musée historique départemental de Šumen. Il représente une partie de la deuxième page d'un diplôme militaire sur laquelle sont conservés le cognomen d'un gouverneur provincial — Fronto, ainsi qu'une partie des cognomens de deux consuls: [Ae *vel* Pa *vel* Ma]-ternus et [Ag]ricola. Les formules qui y sont utilisées se rencontrent jusqu'à l'an 140. Les noms des témoins sont aussi en partie conservés. Les données dont nous disposons permettent de dater approximativement le diplôme aux dernières années du Ier s. et à la première décennie du IIe s. Nous ne pouvons pas établir également dans quelle province les troupes auxiliaires, auxquelles était décérné le diplôme, ont-elles étaient installées.

Слънчевият часовник от Дуросторум

ПЕТЪР ВЪЛЕВ

В памет на ст. н. с. Янка Младенова

Слънчевият часовник от Дуросторум (обр. 1) е най-представителният и известен образец у нас от групата археологически паметници[1], представляваща примитивни уреди за измерване на местно истинско слънчево време. Публикуван е за пръв път през 1961 г.[2], три години след откриването му при строителни работи в Силистра. Авторката грижливо изследва украсата на слънчевия часовник, нахвърля нови щрихи към култа на Изида и Серапис в Долна Мизия и датира находката към края на II — началото на III в. Последното заключение има съществена роля в по-нататъшните изследвания.

В последвалите две десетилетия той е споменаван мимоходом от различни автори[3], но подробни измервания на приемателната му повърхност са направени само от Ш. Л. Джибс[4]. Включен под № 1054 G в каталога на гръцките и римските слънчеви часовници, този уникален не само за нашите земи екземпляр е определен като сферичен, имащ за приемателна повърхност „сплесната четвърт сфера".

При изваждането ѝ от земята находката е била разбита на късове, в последствие съединени доста несполучливо: запазените дъги са продължени през реставрираните полета на око, без да са търсени центровете на циркулярните криви. Въпреки това максималната грешка е 0,0067 м, и то за екваноциалната (равноденствената) линия, която е безспорна по предназначение.

Определението за лицето на часовника от Дуросторум, дадено от Джибс, е задоволително. Фронталното му сечение (обр. 2) е полуокръжност с радиус 0,2503 м, хоризонталното (обр. 3) — част от елипса, уподобена с кошова крива с радиуси 0,4734, 0,2367 и 0,1775 м, а меридианното сечение (през пладнената линия) (обр. 4) — отново кошова крива с радиуси 1,4795 и 0,2367 м. Приемателните повърхности на слънчевите часовници могат да бъдат част от хоризонтална или вертикална равнина, от вдлъбнатата

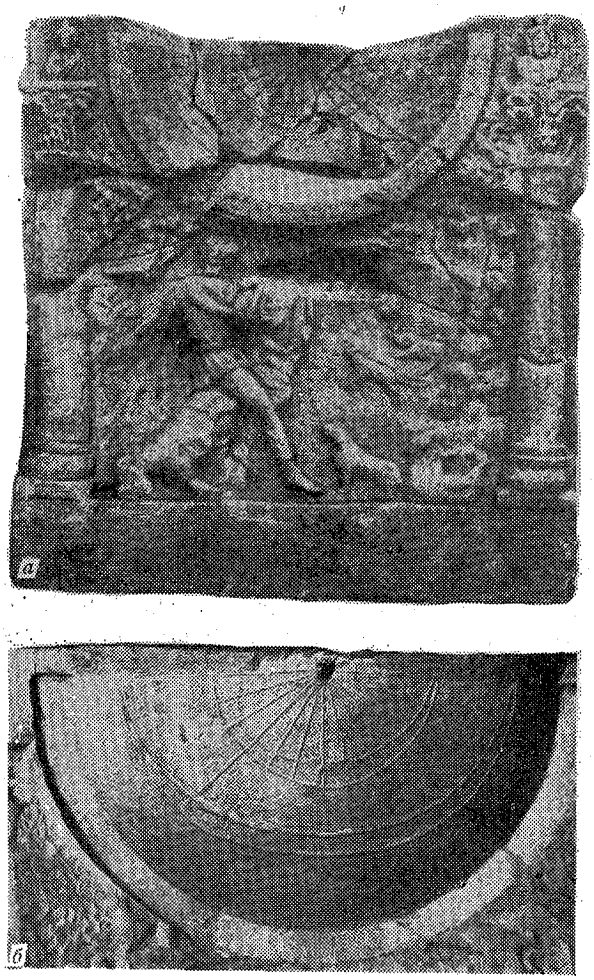

Обр. 1. Слънчевият часовник от Дуросторум: а) общ вид преди реставрацията; б) приемателната му повърхност след реставрацията. Fig. 1. Le cadran solaire de Durostorum: а) vue générale avant la restauration; б) sa surface de réception après la restauration

повърхност на сфера, конус, цилиндър или техни модификации. Гномонът — хвърлящият сянка по приемателната повърхност показалец — е във вертикално положение само при хоризонталните слънчеви часовници тип „лястовича опашка". Техен най-значителен представител е откритият от Е. Бухнер и колектив Солариум на Август в Рим[5]. При останалите видове той сключва някакъв ъгъл с пладнената линия, зависещ от положението ѝ спрямо световната ос. Съдено по екземплярите, намерени досега у нас, най-разпространени са били тези с елиптична цилиндрична повърхност, леко преиздълбана около пладнената линия заради географската ширина, на която са били предназначени да действуват. Пладнената линия съответствува на шестия час от деня и задължително се ориентира в посока север—юг. През различните сезони на годината хвърлената от гномона сянка по обед е различно дълга. Това дава възможност да се отбелязват трите най-характерни положения на Слънцето в дните на пролетното и есенното равноденствие (една обща линия за 21. III и 23. IX), на летния и на зимния солстициум (слънцестоене) (две различни линии за 22. VI и 22. XII) чрез дъги върху приемателната повърхност. Те са били разграфявани по на 12 равни части всяка, гравирали се 11 часови линии, включително пладнената, и се получавали 12 часови полета.

Наличието обаче на повече от 3 дневни (сезонни) криви буди вече недоумение — грешка ли е допусната или са отбелязани дати от значение за ползувателите на уреда. На някои слънчеви часовници са отбелязани криви, разграничаващи преминаването на Слънцето от един зодиакален знак в друг (обр. 5). Огромните размери на Солариума на Август например са позволили да бъде маркиран по пладнената линия всеки ден от годината (обр. 6)[6].

Слънчевият часовник от Дуросторум има 4 дневни криви, с челния ръб — 5, които бележим съответно с w, x, y, e и z. Прилагайки 5-лъчев шаблон[7], подготвен специално за географската ширина на Силистра ($\varphi = 44°06'$, $\lambda = -27°15'$), и спазвайки следните теоретични условия: хоризонталният лъч да легне в хоризонталната равнина на слънчевия часовник (часови линии 0—12), вертикалният лъч да бъде успореден на фронталната (челна) равнина, лъчът w да мине през пресечната точка на зимната линия с пладнената, определяме положението на върха на гномона и дължината му. По графо-аналитичен път с точност $\pm 3'$ получаваме и следните деклинации на Слънцето за дати x, y и z: $\delta_x = -17°50'$, $\delta_y = -6°32'$ и $\delta_z = +20°30'$.[8]

Установява се още, че докато лъчът e попада на предвиденото му място, лъчът s излиза вън от приемателната повърхност (обр. 4), т. е. в дните около летния солстициум върхът на сянката на гномона сочи последователно пластичните изображения на Изида, Орфей и Серапис.

При тази графо-аналитична постановка дължината на гномона се оказа една римска стъпка[9], което потвърждава друга съществена констатация, че при проектирането и изработването на слънчеви часовници през ан-

тичността е бил използуван модул, равен на 1/5 от нея — 0,5918 м (табл. I). Тази мерна единица откриваме във всички екземпляри от България без изключение.

Убедени, че с прилагания метод вървим по стъпките на древния майстор, преминаваме към дешифриране на деклинациите δ_x, δ_y и δ_z. Извършихме корекция на деклинациите (табл. II) по формулата на Нюкомб, приемайки 200 г. на н. е. за вероятната датировка на паметника. С така коригираните деклинации влизаме в астрономически календар[10] и получаваме датите 4. III, 22. VII и 12. XI. Следва да ги коригираме с $+1^d$, поради това, че в 325 г. по време на Никейския събор[11] подвижната пролетна точка γ се е падала точно на 21. III. Тази подвижна точка се измества по Юлианския календар с един ден назад на около 127 години в резултат на прецесията[12], т. е. около 200 г. тя се е падала на 22. III. И тъй като григорианските дати за 1978 г. съвпадат с юлианските за 325 г., отчетените по Астрономическия календар за 1978 г. дати, за да се приравнят към 200 г., следва да се увеличат с един ден.

И така пред нас са дати 5. III (11. X), 23. VII (23. V) и 13. XI (31. I). На датите в скоби (дни със същата деклинация на Слънцето) няма празници в римския календар, отговарящи на концепцията на паметника. Неговото предназначение е било да задоволи

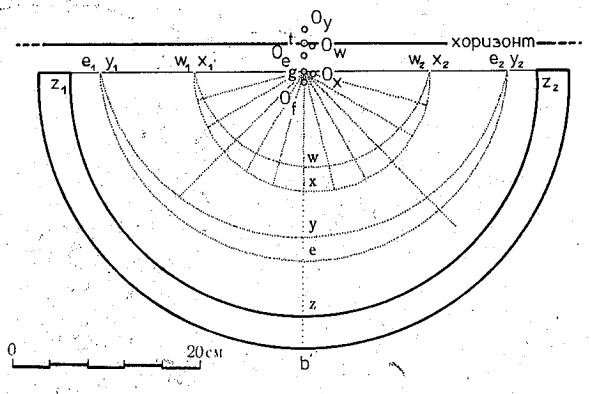

2

●*Обр. 2. Фронтално сечение на приемателната повърхност на слънчевия часовник от Дуросторум. Fig. 2. Coupe frontale de la surface de réception du cadran solaire de Durostorum*

нарасналите нужди от определяне на времето през деня и да посочва онези дни през годината, в които се извършвали религиозни церемонии, свързани с новопроникналия култ към Изида и Серапис.

Култът към Серапис се изгражда през IV в. пр. н. е. като към главно божество на елинистическия Египет[13]. Негов първообраз е Озирис, брат и съпруг на Изида. Почти

●*Обр. 3. Хоризонтално сечение на приемателната повърхност на слънчевия часовник от Дуросторум. Fig. 3. Coupe horizontale de la surface de réception du cadran solaire de Durostorum*

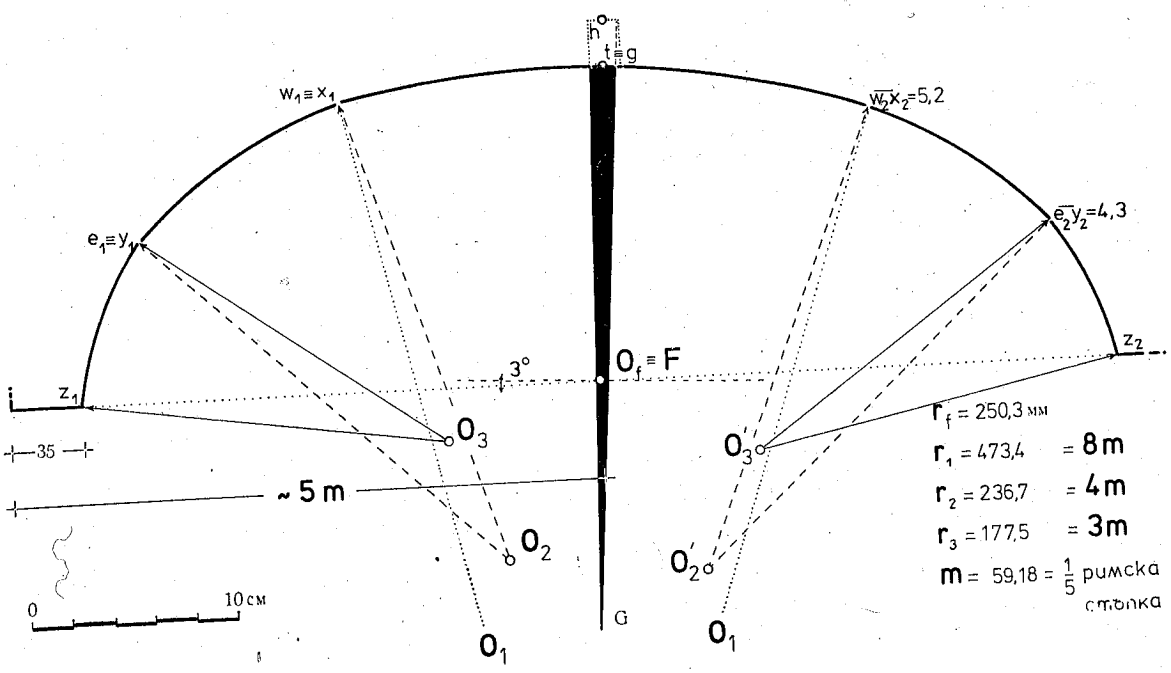

3

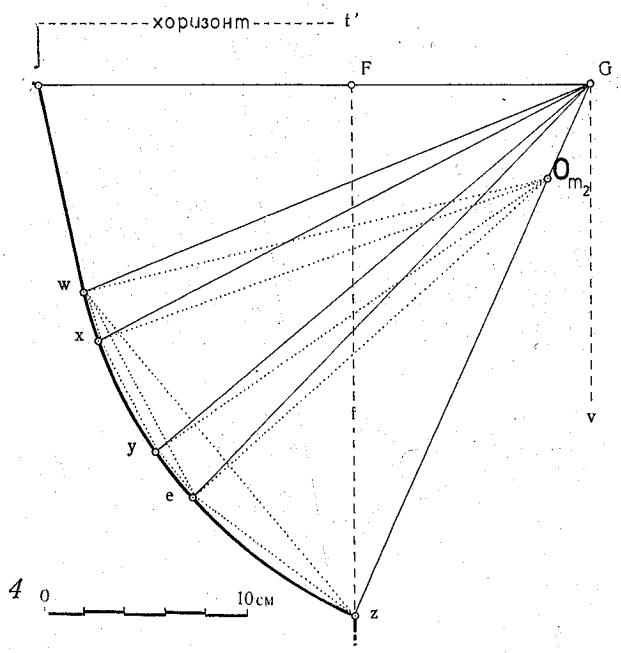

●*Обр. 4. Меридианно сечение на приемателната повърхност на слънчевия часовник от Дуросторум. Fig. 4. Coupe méridienne de la surface de réception du cadran solaire de Durostorum*

едновременно през I в. пр. н. е. култът към Серапис и Изида прониква в гръцките колонии по Черно море и в Рим[14]. Разпространението му в провинциите Тракия и Мизия, придружено с храмово строителство, се извършва чрез Рим сравнително късно — през II—III в.[15] Всеки култ е придружен с условности, всекидневни ритуали и големи празници, някои от които имали локален характер като празникът на голямата Изида в Едфу (4. X), процесиите (факелни шествия) на Озирис в Дендера (21. XII) и др.[16] Но дати като 5. III (navigium Isidis), 20. III (Pelusia), 25. IV (Serapeia — дни на оранта), 13. XI („откриването на бога") се превръщат във всеобщи празници и най-често имат практически характер.

На 5. III е най-големият празник на Изида — navigium Isidis[17]. За него Апулей пише: „Денят, който ще се роди от тази нощ, отвеки ми е посветен. В този ден зимните бури се успокояват, развилнелите се морски вълни стихват и морето става вече достъпно за плаване и моите жреци спускат във вълните недокоснал още водата кораб и го посвещават на мен като пръв дар за пътуванията през новия сезон"[18]. Според египет-

Таблица I

Някои линейни размери на слънчевия часовник от Дуросторум (в мм)

Детайли	Измерено от			Ср. аритм.	Теоретично	Отклонение		В дроб от рим. стъпка
	Младенова	Джибс	Вълев			в мм	в %	
H	880	880	886	882	887,7	— 5,7	— 0,64	15/5
W	830	830	823	827,6	828,5	— 0,9	— 0,11	14/5
D	300	296	—	298	295,9	+ 2,1	+ 0,71	5/5
						ср. аритм. — 0,04%		
hg	22	22	23,5	22,5				
hG			296	296	295,9	+ 0,1	+ 0,03	5/5
tg	25	25	30	26,7				
gw		110	104	107	104,9	+ 2,1	+ 2,00	
wx		27	28	27,5	28,2	— 0,7	— 2,48	
xy		57	56,5	56,8	55,2	+ 1,6	+ 2,90	
ye		25	24,5	24,8	32,4	— 7,6	—23,46	
ez		104	105	104,5	101,2	+ 3,3	+ 3,26	
zb'	35		36	35,5	29,6	+ 5,9	+19,93	0,5/5
r_f	285	288	284	285,7	295,9	—10,2	— 3,45	5/5
r_{m_1}			1502,7	1502,7	1479,5	—19,5	— 1,32	25/5
r_{m_2}		221	236	228,5	236,7	— 8,2	— 3,46	4/5
r_1			470	470	473,4	— 3,4	— 0,72	8/5
r_2			236	236	236,7	— 0,7	— 0,30	4/5
r_3			178	178	177,5	+ 0,5	+ 0,28	3/5
d_w		30	29,1	29,5				
d_x		32,5	32,3	32,4				
						ср. аритм. — 0,52%		

ската митология на 5. III (9 Phamenoth) в Нил е била спусната ладията на Изида, за да търси коварно отнетия ѝ съпруг (Озирис). Практическото значение на този ден е безспорно — започва корабоплаването по Дунав, моретата и другите големи реки. И ако традицията да се пуска нов кораб всяка година, посветен на Изида, е била спазвана, то мощта на търговския и военен флот на Дуросторум би била безспорна. Вероятно бъдещи изследвания ще изяснят този въпрос. Населението е посрещало с радост „navigium Isidis", тъй като подготовката на празника, построяването и съоръжаването на новия кораб давали възможност за работа. „Беднякът иска да се пускат кораби. Не искат земеделците, богатите."[19]

На 13. XI (17 Hathyr) ставало „откриването на бога", т. е. намирането и изваждането от водата на Озирис — „бог, винаги дирен"[20]. Церемонията в този ден включвала огромната мъка на посветените, която в определен момент според режисурата преминавала във възторжено ликуване с възгласи „Намерихме го, ние се радваме!"[21] Вероятно на 13. XI корабите били изтегляни от водата и зазимявани.

На 23. VII е бил честван военният празник Neptunalia[22]. Този резултат първоначално озадачава, тъй като връзката му с култа към Изида и Серапис не е ясна. Древноримският бог Нептун би трябвало да бъде честван в крайморските градове-пристанища[23]. Първите две дати са свързани пряко с корабоплаването. Обаче наличието на голям флот и редовна войска в стратегически град като Дуросторум оправдава и силен култ към бога на моретата. В потвърждение на казаното се явява и фактът, че единствено legio XI Claudia и legio XXX Ulpia са имали в своите гербове изображението на Нептун[24], а както е известно, първият от двата е бил настанен трайно в Дуросторум от времето на Траян (98—117), оставайки там и след реформите на Диоклециан[25].

Линията 0—12 часа и цялата разграфка на слънчевия часовник са под хоризонталната му горна повърхност (обр. 1), което означава, че от пролетното до есенното равноденствие, т. е. през активния сезон (лятната половина на годината), първите слънчеви лъчи не се „улавят" от гномона — пречи разликата от 0,267 м между двете равнини: (tt') и (gG) (обр. 4). Това е „ничие" време — време, през което се извършва утринната церемония („събуждане на бога", поклонение, обхождане на олтарите, разливане на вино) в храма на Изида. И когато сянката на гномона посочи нулевата линия, с песни се известява началото на първия час на де-

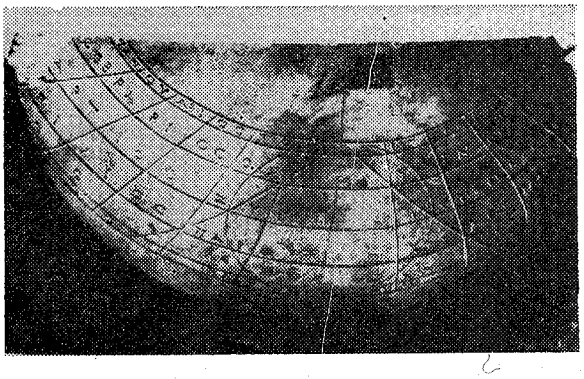

5

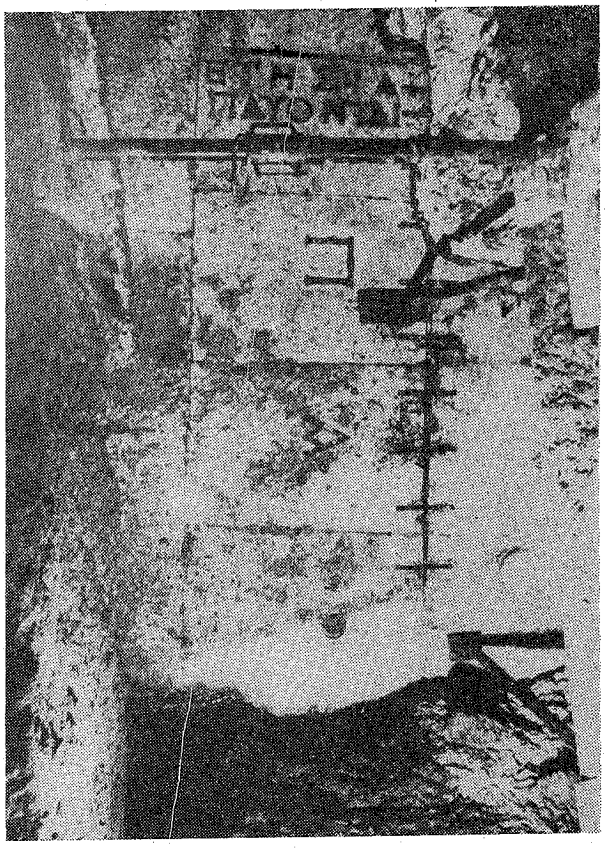

6

● *Обр. 5. Полусферичен слънчев часовник от Ватиканския музей. Fig. 5. Cadran solaire semisphérique du Musée de Vatican*

● *Обр. 6. Пладнената линия-календар на Солариума на Август след реконструкцията при император Домициан. Fig. 6. La ligne de midi-calendrier du Solarium d'Auguste après la reconstuction faite au temps de l'empereur Domitien*

Таблица II

Коригиране на деклинациите на Слънцето за някои дати от 1978 и 200 г. на н. е.

Ден I	δ_I 1978	$\Delta\delta$	δ_I 200 г.	Дати с равни деклинации	
				Григ. 1978 г.	Юлиански ок. 200 г.
W/S	∓23°27′	∓0°14′	∓23°41′	22. XII/22. VI	23. XII (23. VI)*
Y	— 6 29	—0 03	— 6 32	4. III	5. III (11. X)
E	+ 0 11	0 00	+ 0 11	21. III	22. III (24. IX)
Z	+19 56	+0 12	+20 08	20. V	21. V (25. VII)
	+20 18	+0 12	+20 30	22. VII	23. VII (23. V)
X	—17 39	—0 11	—17 50	12. XI	13. XI (31. I)

* Около датите в скоби няма празници в римския календар, свързани с култа към Изида и Серапис

ня[26]. Това „ничие“ време между изгрева на Слънцето и първия час е заложено в проекта на слънчевия часовник и отразено в приемателната повърхност[27].

През зимната половина на годината при изгрева на Слънцето сянката на гномона па-

●*Обр. 7. Слънчев часовник (сферичен вариант) от музея в Алтино, Италия. Fig. 7. Cadran solaire (variante sphérique) du musée d'Altino, Italie*

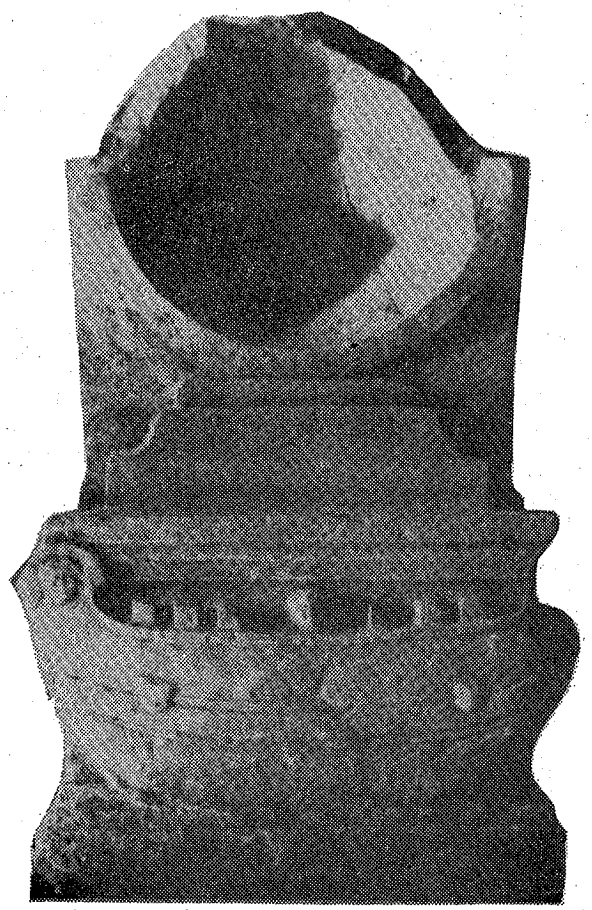

7

да малко над нулевата часова линия,върху неутралната зона (скосената част от приемателната повърхност), но поради видимо побавното издигане на зимното Слънце изтеклото време до началото на първия час е почти същото, както през лятната половина на годината. Утринните мъгли също са пречели за стриктното по време спазване на ритуала.

Всичко казано дотук ни навежда на мисълта за принадлежност на слънчевия часовник от Дуросторум към храм на Изида[28]. Гномонът не е бил перпендикулярен (обр. 3) на вертикалната равнина на срязване с около 3°.[29] Едно от възможните обяснения на този факт е стабилното монтиране на слънчевия часовник над южната фасада на едноетажна сграда, която е имала грешна ориентация по посоките на света. Едва след вграждането му посоката на пладнената линия е била определена прецизно по начин, сходен с описания от Витрувий[30] — от средата на челната полуокръжност се вдига вертикален гномон с височина около 4 m (m=59,18 мм); малко преди пладне се засича местоположението на върха на сянката му; от основата на вертикалния гномон с радиус, равен на разстоянието до върха на сянката, се изчертава дъга; следи се за момента след пладне, когато върхът на сянката отново ще докосне изчертаната дъга; отбелязва се тази втора точка, симетрична на първата; ос на симетрията е посоката към астрономическия север; двете точки се свързват с хорда, която се разполовява; основата на вертикалния гномон и получената точка се свързват с права, чието продължение пресича елипсата (кошовата крива) от хоризонталното сечение в точка g; зад точка g се издълбава леглото на гномона.

Между основата на вертикалния гномон и леглото на постоянния хоризонтален гномон се поставя шаблон — копие от проекта

на вертикалното сечение през пладнената линия, отбелязват се точки w, x, y и e, с разтвор на калибъра, равен на tw и te, се изчертават и гравират линиите w и e (обр. 2), след което се намират и центровете на линии x и y. Следва разграфяването на всяка линия по на 12 равни части, гравирането на часовите линии и проверка на извършеното отново чрез шаблона — копие от вертикалното сечение. Малките грешки от всички дейности до този момент се компенсират при монтажа на металния гномон. Накрая основата му се залива с олово.

И така привидното отместване на цялата разграфка в югоизточна посока компенсира грешката в монтажа на тялото на слънчевия часовник върху зид или покрив с ориентация 3° на североизток. Стана ясно, че в конкретния случай най-отговорната дейност по разграфяването на приемателната повърхност е извършена след монтажа на слънчевия часовник на местоползуването му.

Да се върнем накрая към определението за формата на приемателната повърхност, дадено от Джибс — „сплеснатата четвърт сфера". Тя удивително прилича на половинка от обема на кораб. Изображение на кораб е послужило като декорация и на други слънчеви часовници — от Алтино, Италия (обр. 7), Делос и Спарта[31]. Тъй като Изида е била богиня и на морето, и покровителка на мореплавателите[32], свещеният ѝ символ—кораб, виждаме уподобен веднъж като светилник, втори път — като чаша[33], а в конкретния случай на традицията била подчинена и приемателната повърхност на слънчевия часовник от Дуросторум.

През 1970 г. К. Йонеску-Карлигел писа: „До днес проблемът за античните слънчеви часовници не е получил окончателно и пълно разрешение. . . Не трябва да се забравя, че стотиците неповредени и фрагментирани слънчеви часовници, разпръснати по малко навсякъде по света, чакат да бъдат сериозно проучени, групирани и класирани в общ труд, който да предложи на археолога, социолога и историка много нови сведения за една изчезнала епоха"[34]. Това негово пожелание частично беше изпълнено от Джибс, който каталогизира в труда си слънчевия часовник от Дуросторум и първия от Марцианопол[35]. С настоящото изследване направихме опит да изминем отново творческия път на създателя и да съживим онези кодирани дати върху уникалния слънчев часовник с образа на Орфей, които са играли определена роля в живота на Дуросторум през III в.

[1] Тя съдържа вече 14 антични и 5 средновековни (включително възрожденски) слънчеви часовници. Античните екземпляри от България представляват над 5% от общия брой на откритите в гръцко-римския свят уреди за измерване на времето.

[2] Я. М л а д е н о в а. Солнечные часы с рельефом Орфея из Дуросторума. — СА, 1961, 4, с.274—278.

[3] C. I o n e s c u - C a r l i g e l. Contributions à l'étude des cadrans solaires antiques. — Dacia, XIV, 1970, p. 132; Г. А л е к с а н д р о в. Два слънчеви часовника от Монтана (дн. Михайловград). — ИМСЗБ, II, 1978, с. 36; И с т о р и я на България. I. С., 1979, с. 349; R. M ü l l e r e t c. Kulturgeschichte der Antike Griechenland. I. Berlin, 1980, p. 397. Б. С а в о в. Часовниковите кули в България. — Бюлетин на Дружеството на физиците в НРБългария, II, 1981, с. 26; И с т о р и я на Добруджа. I. С., 1984, с. 151.

[4] S h. L. G i b b s. Greek and Roman Sundials. New Haven and London, 1976, p. 168, 170.

[5] Солариумът е бил реконструиран при император Домициан (81—96) г.: E. B u c h n e r. Solarium Augusti und Ara Pacis. — RM, LXXXIII, 1976, p. 319—365; LXXXVII, 1980, p. 355—373; К. В а л е н ц и а н о. Часовникът на императора. — БТА ЛИК, 1983, 16, с. 31—33.

[6] E. B u c h n e r. Op. cit., tab. 141.

[7] Почти сигурно е, че тези от древните майстори, които не са познавали или не са използували цялата аналема, описана от Витрувий (V i t r. de arch. 9, VII), представляваща плана (проекта) на един слънчев часовник, предварително са изчертавали меридианното сечение през пладнената линия, което се характеризира с: контура на пладнената линия, гномона (проекция на хоризонталната равнина), вертикалата на мястото (проекция на челната равнина) и трите лъча през върха на гномона за зимното слънцестоене, пролетно-есенното равноденствие и лятното слънцестоене. Деклинациите на слънцето за определени дни (празници) се получавали графично с помощта на т. нар. месечен кръг (част от аналемата) или чрез преки наблюдения. Ъгълът между вертикалата и равноденствения лъч е равен на географската ширина, а между равноденствения лъч и тези на солстициумите — на максималната за епохата деклинация на Слънцето. Витрувий я приема кръгло 24° (1/15 от 360°), но днес тя може да бъде изчислена по формулата на Нюкомб (E. B u c h n e r. Op. cit., p. 333, n. 47). В конкретния случай имаме $\delta = 23°27'8''$, 26—46", 845. T — 0", 0059.T^2+0", 00181.T^3; T=II в.—XX в.=—18; $\delta = 23°40'59'',00$ или приблизително 23°41'.

[8] Прилагането на 5-лъчевия шаблон върху меридианното сечение през пладнената линия ни доведе до графични резултати, клонящи към цитираните. Последните са получени теоретично. Подробните изчисления и проекта за правилна реставрация на слънчевия часовник вж. у: П. В ъ л е в. Алгоритъмът на слънчевия часовник от Дуросторум—Интердисциплинарни изследвания, XIV, 1985 (под печат).

[9] Измежду различните по размер римски стъпки най-подходяща се оказа тази, чиято стойност е 0,2959 м: M. Simana. Geodesie v archeologicke praxi. Praha, 1971, p. 12.

[10] Астрономически календар на обсерваторията в София за 1978 година. С., 1977, с. 15, 19, 23.

[11] Н. Бонев. Астрономия. С., 1964, с. 374.

[12] Пак там, с. 227 и сл.

[13] Der kleine Pauly. IV. München, 1979, col. 369—370.

[14] Ch. Daremberg, E. Saglio. Dictionnaire des Antiquités. III. Paris, 1900, p. 577; Я. Младенова. Цит. съч., с. 277.

[15] Светоний. Дванадесетте цезари. С., 1981, с. 350, бел. 9; Я. Младенова. Цит. съч., с. 277.

[16] F. Bilabel. Die gräko-ägyptischen Fste. — Neue Heidelberger Jahrbücher, 1929, p. 1—51.

[17] R. Merkelbach. Isisfeste in griechisch-römischer Zeit. Daten und Riten. Meisenheim am Glan, 1963, p. 57—59.

[18] Апулей. Златното магаре. — В: Антични романи. С., 1975, с. 466 (XI, 5).

[19] Аристофан. Жените в народното събрание. — В: Антични комедии. С., 1978, с. 85, 499, бел. 11.

[20] Овидий. Метаморфози. С., 1981, с. 195 (IX, 693).

[21] Ch. Daremberg, E. Saglio. Op. cit., p. 583.

[22] P. Herz. Untersuchungen zum Festkalender der Römischen Kaiserzeit nach datierten Weih- und Ehreninschriften. I. Mainz, 1975, p. 91.

[23] Всъщност Нептун е италийски бог на течащата вода (Овидий. Цит. съч., с. 12 (I, 275—285), но отъждествен с гръцкия Посейдон, е бог и на моретата (Пак там, с. 14 (I, 330—331). Сътрудничеството му с Аполон датира още от построяването и защитата на Троя (Пак там, с. 224 (XI, 202 и сл.), 241 (XII, 25 и сл.). А Орфей е син на Аполон (Пак там, с. 203 (X, 167), 219 (XI, 8)) или на тракийския речен бог Еагър (Пак там, с. 368, 426). Очевидни са паралелите Серапис — Аполон, Еагър — Нептун и Изида — Нептун. Справките са направени умишлено само по Овидий (43 г. пр. н. е. — 18 г. на н. е.), който е прекарал последните 10 години от живота си заточен в Томи (дн. Кюстенджа), тъй като предполагаме, че е отразил в поезията си сложните митологични взаимоотношения между боговете така, както са се знаели в този край на света.

[24] P. Herz. Op. cit., p. 91; II, p. 442, n. 27.

[25] B. Filow. Die Legionen der Provinz Moesia. Leipzig, 1906, p. 65, 84.

[26] Апулей. Цит. съч., с. 475 (XI, 20).

[27] В други екземпляри леглото на гномона е на горната хоризонтална равнина, а нулевата часова линия съвпада с ръба между нея и приемателната повърхност.

[28] Някои наблюдения върху слънчевия часовник от Дуросторум са в подкрепа на това допускане: сянката на гномона сутрин сочи най-напред изображението на Изида; Орфей, традиционно обърнат към слънчевия изгрев, е с извита към Изида глава, сякаш песента му е предназначена само за нея; сложната приемателна повърхност наподобява половинка на кораб — свещения символ на Изида; активният персонаж в отбелязаните празници неизменно е Изида; екземплярът е намерен на брега на Дунав („близо до влажни места", Plut. DIO. 12); като противотежест на евентуален храм на Серапис в Томи, по-логично изглежда в Дуросторум да е бил издигнат храм на Изида.

[29] Отклонение на разграфката с около 3°40′ в югоизточна посока наблюдаваме и при слънчевия часовник от вила № 2 край Монтана. Азимутът на Казанлъшката гробница например е 4°30′ (измерен с компас), а на Поморийската е 4°17′ (получен чрез наблюдения на Слънцето). Налага се изводът, че точното ориентиране на разграфката на слънчев часовник или на оста на култово съоръжение било постигано сравнително трудно.

[30] Vitr. de arch. I, VI, 12.

[31] Sh. L. Gibbs. Op. cit., p. 189, 195, 319—320.

[32] Апулей. Цит. съч., с. 539, бел. 15.

[33] Пак там, с. 469 (XI, 10: „Най-после вървяха висшите служители на тайнството. . . Първият от тях носеше лампа. . . във форма на лодка. . .") и 465 (XI, 4: „Богинята носеше различни предмети... На лявата ръка висеше златна чаша с формата на кораб. . .").

[34] C. Ionescu-Carligel. Op. cit., p. 137

[35] Sh. L. Gibbs. Op. cit., p. 175.

Le cadran solaire de Durostorum

P. VĂLEV

(Résumé)

L'appareil primitif, unique de par sa fonction et manière de présentation, destiné à mesurer l'heure locale solaire, qui avait été découvert en 1958 à Silistra, fut annoncé dans une publication en 1961 et fut daté fin du IIe— début du IIIe s. Plus tard la surface plane du cadran fut définie comme „quart de sphère aplati".

Dans l'étude présente, nous admettons que l'exemplaire est fabriqué vers l'année 200 de n. è. et qu'au temps de sa projection on avait utilisé un module (m), égal à 1/5 du pied romain (59,18 mm).

La méthode graphique et analytique appliquée à la coupe verticale, traversante la ligne de midi, a fait preuve de sa rationalité. Aux déclinations solaires obtenues pour les lignes secondaires x, y et le rebord frontal z sur la surface de réception correspondent les dates 5. III, 23. VII et 13. XI. Ces dates sont liées au culte d'Isis, Sérapis et Néptune et elles ont une importance particulière pour la navigation sur le Danube. Le 5. III était le jour de la fête de „navigium Isidis" (décrite minutieusement par Apoulée) qui marquait le début de la nouvelle saison de navi-

gation; le 23. VII était le jour de la fête militaire Neptunalia, célébrée de façon retentissante par la legio XI Claudia le patron de laquelle était le dieu Neptune (legio XI Claudia et legio XXX Ulpia avaient sur ses emblèmes la représentation du Néptune); le 13. XI on tirait les navires sur terre et les préparait à l'hivernage. La cérémonie funèbre des initiés était accomplie avec un enthousiasme indescriptible.

Cette étude soutient la thèse que les cadrans solaires de l'époque gréco-romaine cachent beaucoup de renseignements qui sont d'une importance particulière pour les archéologues, les sociologues et les historiens.

Възпоменателен надпис за император Анастасий (491-518) от Рациария

ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ

При разкопки на римския и ранновизантийския град Рациария, главния град на провинция Крайбрежна Дакия, през 1983 г. бе открита плоча от варовик (обр. 1) (вис. 0,56 м, дълж. 1,59 м, деб. 0,12 м) с три реда надпис на латински език (вис. на буквите 0,085—0,10 м). Надписното поле е с дълж. 1,21 м и шир. 0,375 м. Плочата е била включена във фасадната част на западната порта на Рациария — главната порта на града[1]. След разрушаването на портата и на града в последното десетилетие на VI в. по време на нашествията на аварите цялата фасада е рухнала и самата плоча бе открита паднала заедно с градежа на част от портата. Текстът на надписа е включен в tabula ansata, като е търсена определена симетрия при разполагането на отделните редове. При изчукване на надписа е била използувана по-стара плоча, вероятно с надпис. В горния ляв ъгъл на плочата се виждат следи от малък кръст с размери 0,055/0,045 м, различен от големия кръст, с който започва запазеният надпис. Върху горната вътрешна рамка на табулата се забелязват следи от букви, старателно изчукани при вторичното ѝ използуване. Върху същата рамка е запазена кръгла дупка с диам. 0,075 м и дълб. 0,04 м. Този, който е изчуквал запазения надпис, е държал сметка за тази дупка, защото цялата табула анзата е съобразена с нея.

Текстът гласи: +Anastasiana
Ratiaria
semper floreat.

Става дума за официален надпис, издигнат от Рациария по повод преименуването на града на името на управляващия император Анастасий (491-518) и поставен на западната порта като акламация и като израз на благодарност към императора. Текстът на надписа показва определени антични традиции: през II в. на н. е. градът се е наричал Colonia Ulpia Traiana Ratiaria[2], а същевременно отразява и тенденцията към преименуване на градове, силно развита през някои периоди на късноримската, респективно ранновизантийска епоха, например при Диоклетиан, Константин Велики, Теодосий I, Анастасий и особено при Юстиниан I. Това е свързано с широката им укрепителна и строителна дейност, която някъде се е изразявала и с цялостно издигане на нови крепости и градове.

По времето на император Анастасий е преименувано в Анастасиополис неизвестно тракийско селище на брега на Егейско море[3]. В Анастасиополис било преименувано и по-старото селище Дара в Месопотамия[4]. В Илирик Юстиниан изгражда изцяло нов град — Юстиниана Прима, вероятно при дн. Царичин град[5], в Епир старият Адрианополис е преименуван на Юстинианополис. Подобни случаи има и в други провинции[6].

Акламацията semper floreat в надписа напомня известното много често споменаване на столицата Константинопол, и то в официални документи от V—VI в. като florentissima civitas, florentissima urbs[7].

1

●*Обр. 1. Варовикова плоча с надпис за император Анастасий (491—518), открита при разкопките при главната (западната) порта на Рациария. Fig. 1. Plaque calcaire avec inscription consacrée à l'empereur Anastase (491—518), découverte lors des fouilles archéologiques près de la porte principale (occidentale) de Ratiaria*

От диоцезите Дакия и Тракия не са ни известни други каменни епиграфски паметници с името на император Анастасий. Върху известния диск на епископа на град Томи (дн. Констанца) Патерн са запазени текстове на гръцки и латински език, между които се чете и D(ominus) N(oster) Anastasius P(ius) Aug(ustus)[8]. От Истрос (дн. с. Истрос в Добруджа) пак от същата провинция Скития са открити тухли с текстове и печати, носещи името на Анастасий, свидетелство за голямо строителство в този град в началото на VI в.[9] Това строителство е засегнало и други селища в Скития например Диногеция (дн. Бисерикуца-Гарван), в която са открити тухли с печати на същия император[10].

Какъв е бил вероятният повод градът да получи името на Анастасий? Известна е благоприятната политика на този император спрямо градовете в редица провинции, особено по проблемите на крепостното строителство, по финансови и административни въпроси[11]. Разумната финансова политика създала благоприятни предпоставки за разгърналото се по-късно при император Юстиниан грандиозно строителство. Известни са и неговите грижи и сериозен контрол върху задълженията на пограничните войски, т. нар. limitanei. Очевидно при случая с Рациария се прибавя и участието на града в някакви събития от края на V и началото на VI в.

Рациария е бил най-големият и значителен град в тази част на провинция Горна Мизия през II—III в. След създаването на новата провинция Крайбрежна Дакия той е превърнат в главен град на тази провинция[12]. През IV—V в. тук е настанен на гарнизон legio XIII Gemina и градът продължава да бъде една от най-важните станции на дунавската флотилия на ранновизантийската армия, седалище на praefectus classis Ratiarensis[13]. Приск нарича града „най-голям и многолюден“[14]. Рациария бил засегнат от нашествия едва към средата на V в. и изглежда, че е пострадал сериозно. Неговото стратегическо място е налагало да се проведат тук възстановителни работи и те очевидно са намерили място още в началото на управлението на император Анастасий.

През 504 г. започва военен конфликт между гепидите и готите на Теодорих във връзка с проблема за владеенето на Сирмиум (дн. Сремска Митровица) и Втора Панония[15]. Остготите били по-силни, а намесата на Византия не се оказала достатъчна. Така в 505 г. край града Хореум Марги (дн. Кюприя) на р. Маргус (дн. Морава) византийската войска била разбита от Мундо. В тази войска, водена от Сабиниан, тогава префект на преторията Илирик, участвували около 10 000 души, голяма част от които били българи[16].

След няколко години в 510 г. бил сключен мир, според който Втора Панония била разделена така, че Сирмиум и голямата част от провинцията останали под властта на Тео-

дорих, а малка част, включваща територията на малкия град Басиана, източно от Сирмиум, останала под властта на император Анастасий. Е. Щайн предполага, че по този повод императорът признал на Мундо (тогава федерат на Теодорих) владеенето на дунавското крайбрежие в Първа Мизия, източно от Морава, т. е. в съседство с Крайбрежна Дакия, респ. територията на Рациария[17].

Рациария е бил най-големият военен център във вътрешността и по дунавския бряг на провинция Крайбрежна Дакия, изходен пункт за военни действия срещу съседните територии на Първа Мизия и Втора Панония. Дунавският път бил особено важен за флотилията, чрез която византийската армия е могла да се движи до Сингидунум (дн. Белград) и по течението на големия й приток Сава и до Сирмиум. Очевидно в началото на VI в. Рациария е била достатъчно добре укрепена, отстранени са били окончателно всички по-стари разрушения. Приемането на названието „Анастасиева" е съдържало до известна степен и престижен момент: да се изтъкне силата на държавата и на управляващия император чрез най-големия град в тази област, намиращ се в непосредствено съседство с враговете на Византия.

[1] Плочата е открита от Й. Атанасова при разкопките пред западната порта. Авторът й благодари за информацията по откриването и за предоставената възможност за публикуване.

[2] CIL III 14499 — от 125 г.; Carmelo Capizzi, S. I. L'imperatore Anastasio I (491—518). Studia, sulla sua vitta, la sua opera e la sua personalità. Roma, 1969 (Orientalia Christiana Analecta, 184), p. 157 sqq., 166 sqq., 188 sqq.

[3] Proc. de aedif. IV 11, 11.

[4] Ibidem, I 10, 13.

[5] Ibidem, IV 1,18; 19.

[6] Ibidem, IV 1,36.

[7] Срв. напр. Cod. Theod. VII 18,14; XV 2,4; Cod. Iust. I 53,1; III 1,15. VII 33,12,3.

[8] Em. Popescu. Inscripţiile din secolele IV—XIII, descoperite în România. Bucureşti, 1976, N° 64 c. 1.

[9] Ibidem, N° 112, 113 a 1, b 1.

[10] Ibidem, N° 246 a 2, b, e, f.
I. Barnea. Contributions in Dobrudja History under Anastasius I. — Dacia, IV, 1960, p. 363—375.

[11] E. Stein. Histoire du Bas-Empire. II. Paris — Bruxelles — Amsterdam, 1949, p. 157 sqq.; G. Ostrogorsky. Geschichte des byzantinischen Staates. München, 1963, p. 54 sqq.; A. H. M. Jones. The Later Roman Empire 284—602. Oxford, 1964, I, p. 230 sqq.

[12] V. Velkov. Ratiaria, eine römische Stadt in Bulgarien. — Eirene, V, 1966, p. 155 sqq.

[13] Not. Dign. Or. 42, 43.

[14] Prisc. fr. 3 (HGM I, p. 281, 23): πόλις μεγίστη καὶ πολυάνθρωπος. От това време са открити в Рациария златни монети на император Теодосий II, вж. Б. Филов. — ИАД, I, 1910, с. 12.

[15] E. Stein. Op. cit., p. 156; L. Schmidt. Die Ostgermanen. München, 1941 (Nachdruck 1969), p. 350.

[16] Marcellinus Comes ad ann. 505.

[17] E. Stein. Op. cit., p. 156; Rheinisches Museum, 74, p. 362—364.

Inscription consacrée a l'empereur Anastase (491-518) de Ratiaria

V. VELKOV

(Résumé)

Une plaque calcaire à inscription en latin a été découverte lors des fouilles archéologiques dans la ville romaine et haute bysantine Ratiaria (aujourd'hui le village Arčar, département de Vidin) — ville principale de la province Dacia Ripensis. La plaque faisait partie de la façade de la porte occidentale urbaine. De l'inscription du texte: + Anastasiana Ratiaria semper floreat, il est visible que c'est une inscription officielle faite par Ratiaria à l'occasion du nouveau nom de la ville — celui de l'empereur Anastase, qui régnait à cette époque (491-518). L'inscription était placée à la porte occidentale comme acclamation et signe de reconnaissance envers l'empereur. A part les briques à sceaux d'Istros et de Dinogetia dans la province Scythie (aujourd'hui Dobrudža) nous ne connaissons pas d'autres inscriptions en pierre, portant le nom de cet empereur et provenant des diocèses Dacia et Thrace. Les briques sont interprétées comme des documents illustrants une grande activité de construction à cette époque. Il est possible qu'en Ratiaria qui avait subi les invasions des Huns au milieu du Ve s. eussent été effectué des travaux de fortification considérables à la fin du Ve et au début du VIe s. Ratiaria fut à cette époque le centre militaire le plus important de la Bysance pendant la lutte de l'Empire bysantin, menée sur terre et sur le Danube, contre les Ostgoths et contre d'autres tribus différentes.

За стопанския облик на манастира при Голямата базилика в Плиска

СТОЯН ВИТЛЯНОВ

Резултатите от няколкогодишните проучвания на манастира при Голямата базилика в Плиска позволиха не само да се осветли строителната история на този първостепенен паметник на старобългарската архитектура, но и да се разкрият свидетелства за стопанската и производствената му дейност.

Докато за архитектурата на манастира разполагаме със сравнително повече данни, за социалния състав на монашеското братство и организацията на манастирското му стопанство знаем малко. С основание можем да твърдим обаче, че монашеските институции и техните права и задължения сред новопокръстените са следвали примера на византийските манастири. Голяма част от монасите вървели след плуга, обработвали лозя и градини, получавали вино, работели в хлебарниците, магерниците, болниците, занимавали се с търговия, упражнявали различни занаяти[1]. По примера на византийските манастири българското духовенство започнало да създава свои специални устави (типици), които регламентирали организирането на манастирския живот. Пак по примера на Византия редица български владетели щедро дарявали със села, имения и пари новооснованите манастири. Това позволило още през X в. манастирите да се превърнат в едри поземлени собственици с определен икономически облик[2]. И докато на Запад през VIII—IX в. Бенедикт Аниански освободил монасите от селскостопанска работа, в християнския изток физическият труд бил едно от основните изисквания към монасите от низшия клир след богослужебните задължения[3].

Разкопките на манастира в Плиска показват, че в него, както и в повечето византийски манастири, в специално обособен двор далече от представителните сгради и манастирската църква били разположени постройките със стопански и производствен характер.

Трите корпуса на тези сгради представляват дълга верига от помещения, долепени до източната, северната и западната оградна стена на манастира. Изградени са предимно от ломен камък на кална спойка. По-голяма част от сградите били двуетажни, с просторни чардаци към вътрешността на двора. Обикновено на долния етаж, както сочат археологическите данни, се намирали работилниците и складовите помещения, а на горния — помещенията за живеене. Тяхното построяване е съобразено с правоъгълната планова композиция на манастира.

Западният корпус бил построен заедно с манастирската ограда, затваряща от север и юг манастирския ансамбъл. Културният пласт, който беше проучен непосредствено над първото подово ниво, изобилствуваше с голямо количество желязна шлака и силно корозирали железни предмети. В този вид, в който помещенията са достигнали до нас, е трудно да се определи характерът и предназначението на съществувалите там производствени съоръжения. Ако се съди по откритата на място желязна шлака, може да се твърди, че са били свързани с обработката на желязо. За това свидетелствуват и откритите в помещения № 1—4 следи от ковашки огнища, които в стратиграфско отношение предхождат съществуващата сега на това място верижна постройка.

Значителна ковашка работилница (обр. 1) е имало на мястото на помещения № 5—7 и отчасти в помещение № 8 преди тяхното изграждане. Доказателство за това са останките от ковашки огнища и откритият около тях производствен брак. В центъра на тази работилница върху пода от трамбована глина бяха засвидетелствувани следи от два вида огнища: три са били изградени направо върху пода на работилницата; те представляват недълбоки ями с наклонен към дъното канал, в който е било монтирано соплото на духалото; диаметърът на тези вкопани огнища е около 0,30—0,40 м, стените им са били старателно измазани с глина, силно обгорена от високата температура; четвъртото голямо огнище е било изградено върху специално направена за целта пло-

щадка (диам. 0,50 м, вис. 0,15 м), оформена от вторично употребени тухли, измазани с глина. Около него, както и при останалите, открихме много шлака, крици (обр. 2), гвоздеи, силно разядени железни предмети, чиято форма и предназначение сега е трудно да се определи.

На следи от производствена дейност, свързана с обработката на метал, попаднахме и в помещения № 13 и 14, разположени в източната част на северния корпус на манастира. На нивото на подовата настилка открихме основите на три ковашки огнища и широк канал (0,20—0,22 м), в насипа на който имаше неголямо количество желязна шлака, люспи от корозирали железни изделия и глинени поти (обр. 3). Към производствените съоръжения на тази работилница трябва да отнесем откритото под подовото ниво на западната страница на източния вход малко корито (0,40/0,50 м) и фрагментите от долиум, свързани със съхраняване на необходимата при производствения процес вода. Твърде възможно е това да е още една манастирска работилница за обработка на желязо или цветни метали, вместена в първоначалното голямо помещение в източната част на северния корпус от сгради.

●*Обр. 1. План на ковашката работилница, разположена в северозападния ъгъл на двора на манастира при Голямата базилика в Плиска: 1) горял пласт, 2) пепел, 3) трамбована глина, 4) шлака, 5) глинена замазка, 6) здрав пласт. Fig. 1. Plan de la forge située dans l'angle nord-ouest de la cour du monastère près de la Grande basilique à Pliska: 1) couche brulée, 2) cendre, 3) argile damée, 4) scorie, 5) revêtement d'argile, 6) couche solide*

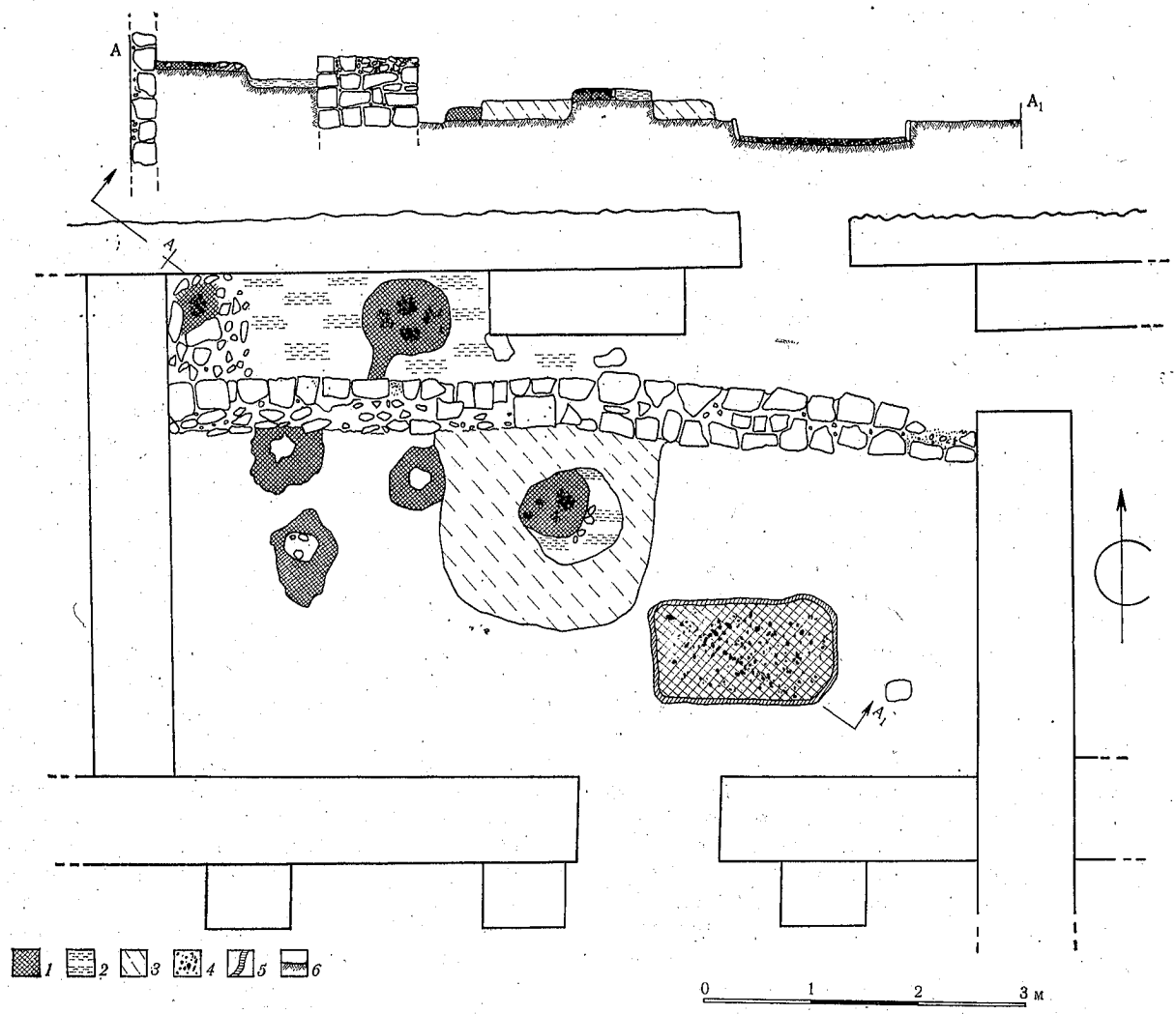

1

2

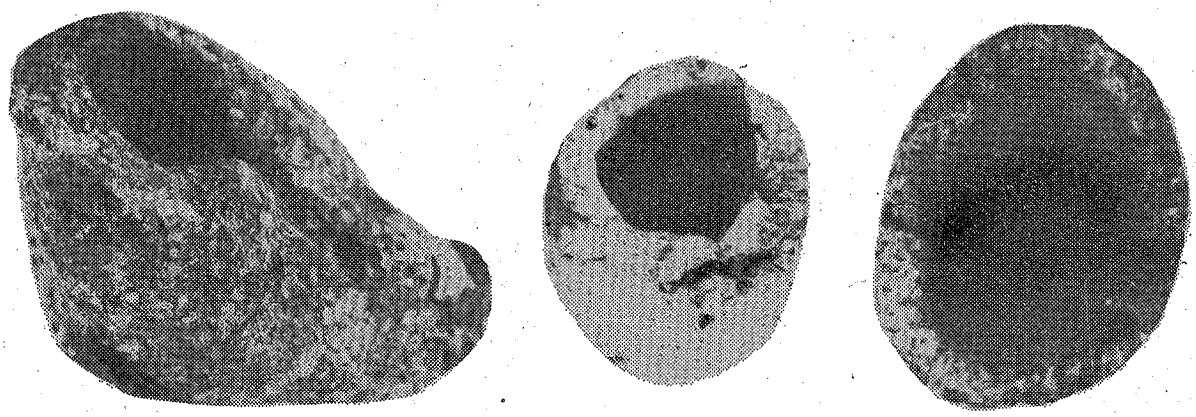

3

● *Обр. 2. Железни крици, открити при огнищата в железарската работилница в манастира при Голямата базилика в Плиска. Fig. 2. Loupes de fer, trouvées près des fours dans la ferronnerie dans le monastère près de la Grande basilique à Pliska*

● *Обр. 3. Глинени поти от насипа в източните помещения в северния корпус на манастира при Голямата базилика в Плиска. Fig. 3. Pots en argile du remblai dans les pièces orientales du corps septentrional du monastère près de la Grande basilique à Pliska*

Наблюденията и откритите материали позволяват да се заключи, че през първия период от живота на манастира при Голямата базилика в Плиска (края на IX — началото на XI в.) в западната и североизточната част на втория манастирски двор е действувала една голяма или няколко по-малки железарски работилници. И тук, както и в някои преславски манастири, монаси занаятчии са изработвали освен необходимите оръдия на труда и дребни метални накитни предмети, отнасяни за спомен от манастирските гости.

В центъра на втория манастирски двор е била разположена голяма двукамерна пещ (обр. 4). Ребрата и скарата на долната камера са силно разрушени. Единствено по леглото на нейните основи може да се възстанови конструкцията ѝ. Пещта е със слабо изразена елипсовидна форма (обр. 5). Долната камера е вкопана в здравата материкова глина. Върху пода били изградени сводести ребра от правоъгълни тухли и плочести

камъни, които образуват перпендикулярно разположени канали. В тази същинска част на пещта се е палел огънят и е циркулирал топлият въздух. Диаметърът на долната камера е около 3 м. Трудно е да се определи височината на същинската пещ, тъй като от нейните напречни сводови стени са запазени само леглата на тухлите. Височината на обгорената долна камера се проследява на около 0,02 м от нейния под. Материковата глина под пода е обгорена на дълбочина около 0,08—0,10 м. Отворът на долната камера (широк около 0,80 м) се е намирал от северната страна. Това не е случайно. Различното разположение на отворите на този вид производствени съоръжения е имало за цел да се избегне загубата на топлина и да се подобрят температурните условия за изпичане на продукцията[4]. Пещи с подобна форма и устройство у нас не са ни известни. Аналогична е грънчарската пещ от средновековния Херсонес[5].

Трудно е да се определи видът на продукцията, която била изпичана в тази пещ. Но от намерените късове тухли и покривни керемиди, както и от отсъствието на кухненска керамика и други глинени предмети, е очевидно, че е била предназначена за изпичане на строителна керамика. По всяка вероятност в нея са били приготвяни тухлите и керемидите, необходими за изграждането и преустройствата, които претърпял манастирският ансамбъл, и за някои други плисковски строежи.

Следи от керамично производство бяха открити и в източната част на помещение № 15. На това място е запазена само долната камера на пещта, която има почти кръгла форма (диам. изток—запад 1,40 м, север—юг 1,80 м). Тя е била изградена върху площадка от твърда жълта глина, отухлена от високата температура. Източно от пещта има следи от правоъгълна, вероятно предпещтна площадка (2,25/1,60 м). Върху отухления под на долната камера открихме буци

Обр. 4. Пещ за строителна керамика във втория двор на манастира при Голямата базилика в Плиска. Fig. 4. Four à céramique de construction dans la deuxième cour du monastère près de la Grande basilique à Pliska

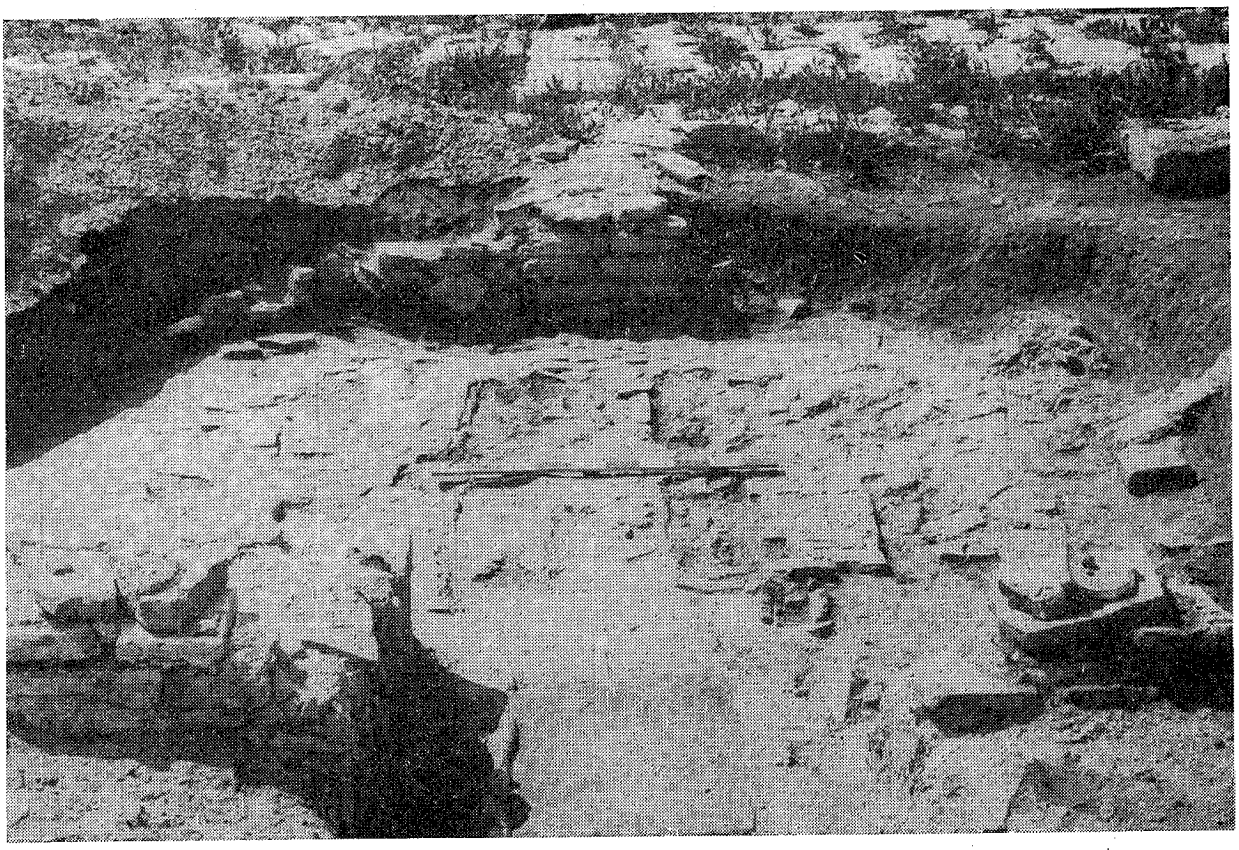

4

5

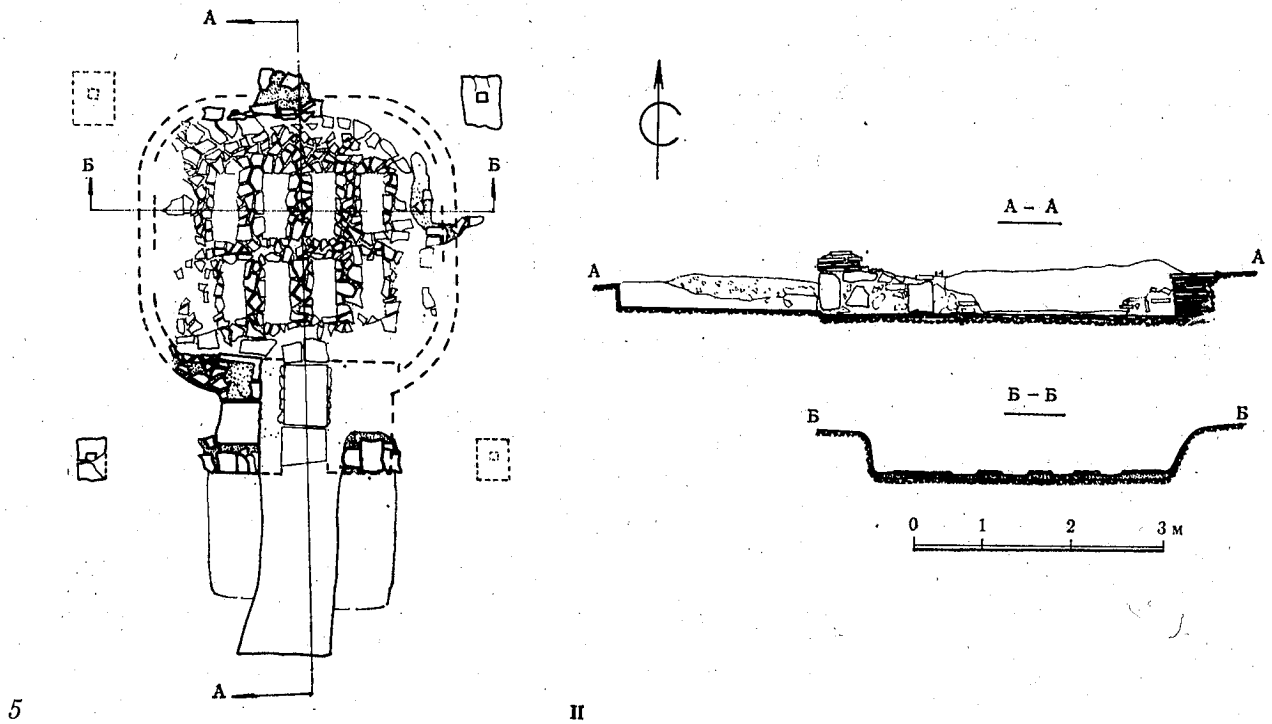

5 II

●*Обр. 5. План и разрези на пещта за строителна керамика в манастира при Голямата базилика в Плиска. Fig. 5. Plan et coupes du four à céramique de construction dans le monastère près de la Grande basilique à Pliska*

от сивопепелява ронлива маса — вероятно останки от рухналата върху пода стена. Под рушевините ѝ открихме силно фрагментирана старобългарска керамика с врязана линейна украса. В състоянието, в което пещта е достигнала до нас, трудно може да се каже нещо повече за нейното устройство. Що се отнася до продукцията ѝ, това несъмнено е била кухненска керамика, необходима за нуждите на манастирското стопанство.

На различни места в северния манастирски двор попаднахме на няколко вкопани в здравия терен правоъгълни пещи. В позапазен вид до нас е достигнала само една от тях (обр. 6). Състои се от две отделения — горивна камера (същинска пещ) и преддверие (обща дълж. 1,70 м, шир. 1,30 м). Вкопана е на 0,30 м в здравия терен. Ориентирана е с дългата си страна в посока север—юг. Горивната камера има П-образна форма, образувана чрез удебеляване на стените на пещта, които във височина постепенно преминават в свод (обр. 7). Върху свода е лежала скарата на пещта, която подобно на горивната камера е представлявала правоъгълник със заоблени краища. В градежа на пещта са били използувани подръчни материали — плочести камъни, вторично употребени тухли и керемиди с кална спойка. Над пещта след разрушаването ѝ се е образувал културен пласт (деб. 0,60—0,80 м). Състоянието, в което се откриват споменатите пещи, не ни позволява да определим техния цялостен вид и предназначение. Обстоятелството, че те се намират в близост до производствените съоръжения на манастира, навежда на мисълта за тяхната връзка с някои видове занаятчийски техники. Аналогични пещи са известни от Дворцовия център и обект 31 в Плиска[6], аула на Омуртаг при с. Хан Крум, Шуменски окръг[7], и дворцовия манастир в Преслав[8].

На интересни данни, свързани с обработката на грозде и получаването на вино, попаднахме в западния корпус от сгради във втория манастирски двор. Производствената площ на винарницата заема помещения № 1 и № 2. Едното от производствените съоръжения се намира в северозападната част на помещение № 2. То представлява площадка от плочест ломен камък в четири реда с раз-

мери 3,10 м (изток—запад) и 4 м (север—юг). Спойката във фугите е от розов хоросан (деб. 0,01 м). В западния край има следи от допълнително подмазване с по-дебел слой хоросан, който отчасти е запазен върху цялата площадка. Въпреки силното разрушаване няма съмнение, че това е голям правоъгълен резервоар, от който под известен наклон на юг е излизал канал (обр. 8), преминаващ през оградната стена на манастира и завършващ с недълбока шахта. Следите от този канал бяха открити на 1,65 м северно от югозападния вътрешен ъгъл на помещение № 1. Внимателният оглед на градежа на оградния зид показва, че отворът на канала в него е бил пробит допълнително. Ширината му е около 0,55 м, а височината — 0,70 м. Дъното на канала е било застлано с тегули (0,68/0,40 м), поставени една след друга под силен наклон навън и гладко подмазани с розов хоросан. Фина мазилка от хоросан ясно личи и по страниците на канала. Извън оградната стена каналът беше проследен на дължина около 3 м. Отвътре в помещение № 1 пред канала бяха открити няколко тухли (0,31/0,31 м), положени в редове плътно една до друга, измазани също с розов хидрофобен хоросан. Тухлите бяха положени на нивото на канала върху слой от хоросан с дебелина около 0,03—0,04 м. Но тази настилка от тухли не беше запазена изцяло.

Независимо от разрушенията въз основа на аналогии можем да предположим, че това са останки от манастирска винарница. Към такъв извод насочва и обстоятелството, че подобни зидани резервоари с хидрофобна изолация, свързани с обработката на грозде и получаването на вино, са засвидетелствувани при археологически разкопки в дворцовия център на Плиска, вилата при Мадара и др. Подобни зидани резервоари има манастирската винарница в Патлейна[9].

Още от античността винарниците съчетавали в своя план площадка за изтискване на гроздето и резервоар за събиране на сока. Често пъти вместо резервоари били използувани големи глинени съдове[10], в каквито навярно било съхранявано виното във винарницата на манастира при Голямата базилика в Плиска. За това свидетелствуват както многобройните фрагменти от глинени съдове и амфори, така и отсъствието на втори резервоар за съхраняване на готовата продукция. Изтискването на гроздовия сок ставало с преси, за вида и устройството на които можем да съдим по откритите каменни основи на две винарски преси при разкопките на дворцовия център в Плиска.

За превръщането на средновековните манастири в центрове за производство на вино, необходимо не само за християнския култ, но и за монашеската трапеза въпреки строгата забрана в уставите, говорят и някои писмени извори. Неслучайно Презвитер Козма в своята беседа против богомилите пише с възмущение, че много от монасите се отдавали на пиянство, като се сприятелявали не в името на бога, а в името на виното[11].

●*Обр. 6. Правоъгълна пещ в северния двор на манастира при Голямата базилика в Плиска. Fig. 6. Four rectangulaire situé dans la cour septentrionale du monastère près de la Grande basilique à Pliska*

●*Обр. 7. План и разрез на правоъгълната пещ в северния двор на манастира при Голямата базилика в Плиска. Fig. 7. Plan et coupe du four rectangulaire situé dans la cour septentrionale du monastère près de la Grande basilique à Pliska*

●*Обр. 8. Каналът на резервоара в западния корпус във втория двор на манастира при Голямата базилика в Плиска. Fig. 8. Le canal du réservoir dans le corps occidental de la deuxième cour du monastère près de la Grande basilique à Pliska*

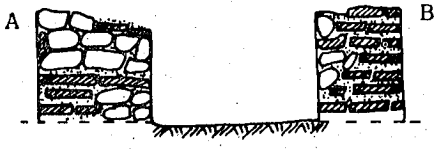

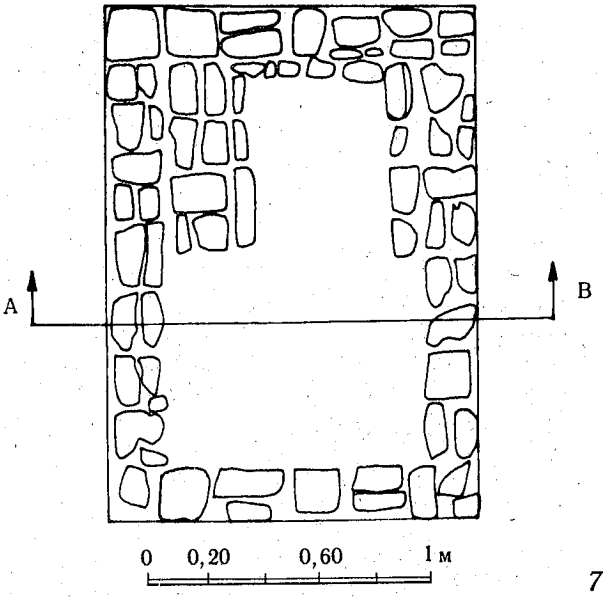

7

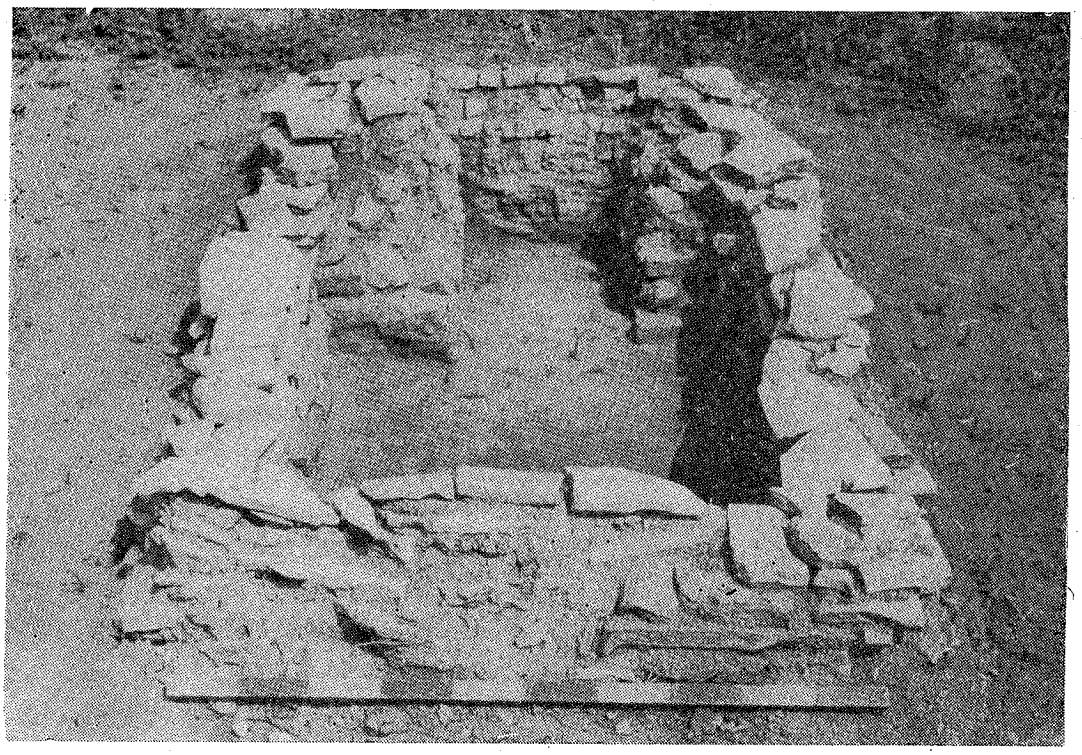

6

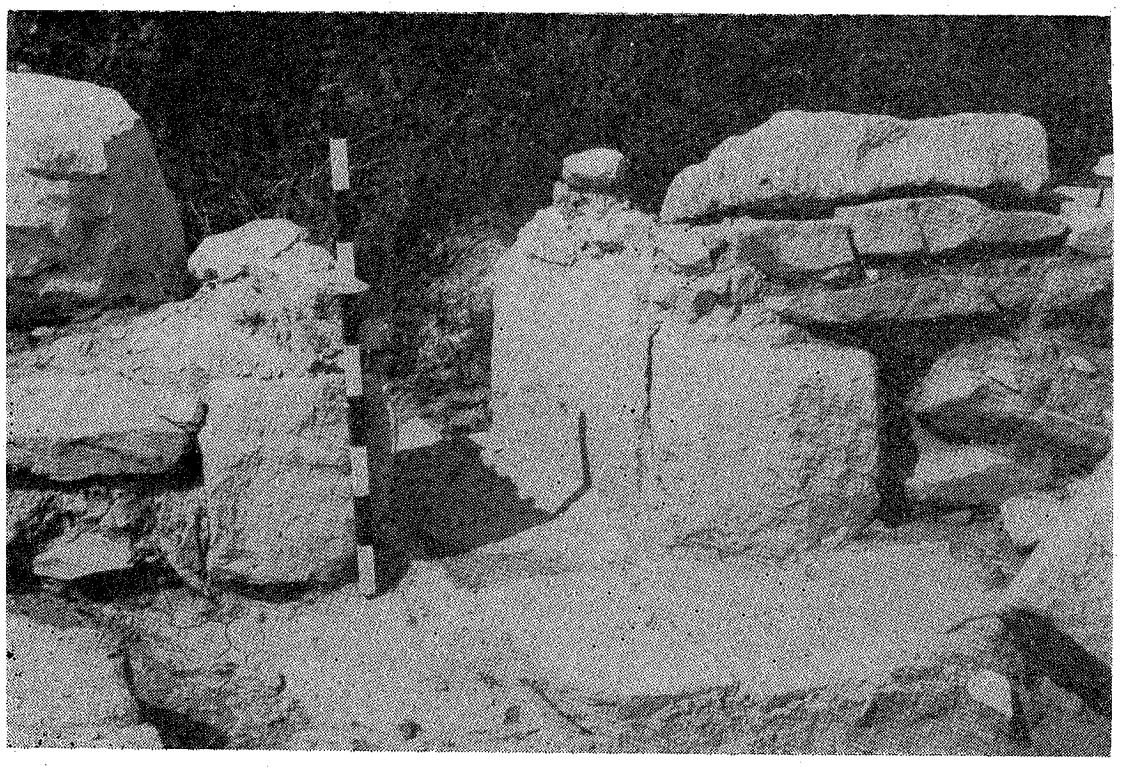

8

До интересни изводи за предназначението на останалите сгради, разположени в близост до производствените съоръжения на манастира в Плиска, ни навежда наличието в тях на каменни стълбове, образуващи дълбоки ниши, каквито имали складовите помещения за хранителни продукти в редица манастири в Гърция, Армения и др.

Манастирското стопанство било свързано с упражняване и на други занаятчийски дейности. Тяхното развитие било обусловено не само от нуждата на църквата, но и от постоянно растящите потребности на създалата се в течение на IX—X в. църковна феодална аристокрация. Българските висши духовници се стремели да живеят по-охолен и разкошен живот по подобие на тези от съседната Византийска империя. Това съдействувало за появата на занаяти, свързани с изготвяне на фини и скъпи предмети от метал, стъкло, кост и др., които били изработвани не само в манастирските ателиета, но и в големите граждански комплекси на Плиска.

За изясняване на вида и характера на търговската дейност на плисковския манастир от особено важно значение са откритите при археологическите проучвания вносни глазирани трапезни съдове от Византия[12]. Срещу вноса на тази луксозна посуда манастирът е предлагал излишъци от своето занаятчийско или селскостопанско производство. За оживена търговска дейност говори и откритата в границите на манастира желязна везна (кантар)[13]. Външнотърговската дейност на българската държава през IX—X в. се потвърждава както от византийските писмени извори[14], така и от някои домашни източници[15].

Производствената и стопанска дейност в манастира при Голямата базилика в Плиска не е изолирана от занаятчийските прояви на някои преславски манастири от IX—X в.[16] Очевидно и в Плиска, както и в другите средновековни манастири, в ръцете на духовенството било съсредоточено занаятчийското производство, което създавало условия и възможности да се задоволяват не само непосредствените нужди на манастира, но и да се снабдяват до известна степен Плиска и нейната околност с различни продукти на занаятите.

[1] За стопанския живот във византийските манастири срв.: Е. Э. Липшиц. Очерки истории византийского общества и культуры (VIII — первая половина IX века). М.—Л., 1961; М. Я. Сюзюмов. Экономика пригородов византийских крупных городов. — В: Вр, XI, 1956, с. 56—81; А. П. Каждан. Цехи и государственные мастерские в Константинополе в IX—X вв. — В Вр, VI, 1953, с. 132—155; Византийский монастырь XI—XII вв. как социальная группа. — В: Вр, XXXI, 1971, с. 48—70 и цит. лит.

[2] Д. Ангелов. Богомилството в България. С., 1980, с. 69—86.

[3] L. J. Daily. Benedictine Monasticism. New York, 1965, p. 146, 156 (цит. по: А. П. Каждан. Византийский монастырь XI—XII вв., с. 52).

[4] За този начин на устройство на отворите срв.: О. С. Хованская. Гончарное дело города Болгара. — МИА, 42, 1954, с. 361; М. Г. Воробева. Опыт картографирования гончарных печей Средней Азии и Казахстана. — Труды Института этнографии, XVIII, 1961, с. 147—149, обр. 5, 9.

[5] А. Л. Якобсон. Гончарные печи средневекового Херсонеса. — КСИИМК, 10, 1941, с. 53—62, обр. 22 а.

[6] Ст. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1959—1961 г. — ИАИ, XXVI, 1963, с. 39—40; Кр. Миятев. Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска. — ИАИ, XIV, 1940—1942, с. 102, обр. 171, с. 103, обр. 173; P. Karasimeonoff. Neue Ausgrabungen in der Residenz von Pliska. — ИАИ, XIV, 1940—1942, с. 150, обр. 210.

[7] Цв. Дремсизова. Проучване на аула на Омуртаг през 1959 г. — В: Изследвания в памет на Карел Шкорпил. С., 1961, с. 114—115, обр. 5, 6.

[8] По данни на ст. н. с. Т. Тотев, непубликувани, пещи с подобен план са засвидетелствувани в производствената и жилищната част на дворцовия манастир в м. Под Зъбуите в Преслав.

[9] Г. Джингов. Средновековната винарница в Патлейна. — Археология, II, 1961, кн. 4, с. 24—26.

[10] В. Ф. Гайдукевич. Боспорское царство. М.—Л., 1949, с. 103—109.

[11] За упадъка на монашеството в българските манастири срв.: Д. Ангелов. Презвитер Козма и беседата му против богомилите. С., 1948, с. 31 и сл.; Богомилството в България, с. 81—86.

[12] Ст. Витлянов. Към въпроса за византийската белоглинена керамика от Плиска и Преслав. — В: Преслав. III. Варна, 1984, с. 160 и сл.

[13] Ст. Витлянов. Желязна теглилка (кантар) от Плиска. — Нумизматика, XV, 1981, 3, с. 18—22.

[14] Теофилакт Охридски. Писма. — В: Гръцки извори за българската история. IX. С., 1974, с. 122; G. Bratianu. Le commerce bulgare dans l'Empire byzantin et le monopole de l'empereur Leon VI à Thessalonique. — В: Сборник в памет на П. Ников. С., 1940, с. 30—36 и др.

[15] Цв. Чолова. Данни за вътрешнотърговския обмен и мореплаване в Шестоднева на Йоан Екзарх. — Векове, 1979, 4, с. 62—65; Т. Тотев. Вносна керамика, стъкло и накитни предмети в Преслав. — В: Средновековна България и Черноморието (Сборник доклади от научната конференция — Варна, 1980). Варна, 1982, с. 79—87.

[16] Т. Тотев. Манастирът в „Тузлалъка" — център на рисувана керамика в Преслав през IX—X в. С., 1982, с. 45 и сл.

De l'aspect économique du monastère près de la Grande basilique à Pliska

ST. VITLJANOV

(Résumé)

Les fouilles systématiques du monastère près de la Grande basilique à Pliska élucident non seulement l'histoire de la construction de ce monument d'importance primordiale dans l'architecture paléobulgare, mais établissent aussi son activité économique et productive. Lors des fouilles ont été attesté des ateliers de traitement du métal, des fours à cuisson de céramique constructive et ménagère, des édifices de production, des appareillages de traitement et de fabrication de vin, ainsi qu'un nombre élevé d'ustensiles liés à la vie et aux occupations des habitants du monastère. Les résultats obtenus montrent que le monastère à part son activité liturgique et littéraire, en outre de son rôle d'instructeur, fut un centre artisanal et économique considérable.

Бронзово огниво от с. Якимово, Михайловградски окръг

СТАНИСЛАВ СТАНИЛОВ

В колекцията на В. Медаров от с. Якимово, Михайловградски окръг, има интересен предмет, открит случайно в м. Манастирище на десния бряг на р. Цибрица. Това е плоско бронзово огниво с В-образна форма и размери 0,05/0,045/0,005 м (обр. 1). Ударната му част е дълга желязна пластинка, сравнително дълбоко вдадена в бронза. Над нея по двете плоски страни има сигурни следи от релефна украса, вероятно растителен повлек[1]. Над орнамента, от средата навън излизат две ажурни животински глави на дълги шии, захванати под брадите така, че всъщност образуват кръгове, между които се издига украсен с релефна пъпка петлик за окачване. Главите започват с къси заоблени пръстени и са без уши, устата с едри устни е полуотворена, очите — предадени с къси триъгълни резки. Макар ушите да ги няма не е трудно да се разбере, че огнивото е декорирано с изображения на конски глави, предадени много характерно[2].

Още по-лесно е да се определи техниката на изработка — огнивото е лято в каменен калъп, съставен от две отделни части, във всяка от които била изрязана негативно надлъжната форма на неговата половина. В нарочно направено легло била поставена ударната пластина, а след това частите прилепени една към друга, заклинени по периферията и през отвор в горната част на калъпа бил налят разтопеният бронз. Двете части на калъпа на якимовското огниво не са били съвсем еднакви — различни по форма са пъпките под петлика, несъмнено различни са орнаменталните мотиви на релефната украса. Освен това при заклинването те леко са се разместили или поне едната е била малко по-дълга от другата, защото под конските муцуни личи слаба асиметрия на ръба. Ясно се вижда, че ръбовете на разлелия се в пролуките метал са очупвани и допълнително обработвани с едра пила. Възможно е и гънките между петлика и конските шии да са заглаждани с фин брус.

Интерпретацията на тази засега единствена в България находка е много трудна, тъй като бронзовите огнива не са характерни за археологическите култури, които имат връзка с историческата съдба на българските земи. Железните огнива се появяват по Долен Дунав през ранното средновековие и в езическите гробове на славяни и прабългари

се датират най-сигурно в VIII — първата половина на IX в.[3] Тази констатация означава, че обяснението на огнивото от Якимово трябва да се свърже непременно с българското средновековие. От разкопките на терасата при Лобната скала на Царевец е известно плоско бронзово огниво с ажурна украса, покрито от двете страни с орнамент „птиче око"[4]. Неговият силует слабо напомня якимовското и формална типологическа характеристика би могла да изведе появата му от подобни предхождащи го форми. Нататък води предположенията и неговата датировка, тъй като е открито в културен пласт с керамика от XII—XIV в., което пък изключва паралелните връзки и опорни точки за разсъждения върху огнивото от Якимово.

От зоната на старобългарската култура от VIII—XI в. и нейните адекватни паметници на Хазарския хаганат[5] засега са известни само две бронзови огнива. В един гроб с трупополагане от Салтов (Южна Русия) е открито огниво, чиято ажурна украса представлява три стилизирани листенца в продълговата петоъгълна рамка. Желязната пластинка е запоена по дългата страна (обр. 2 а)[6]. По форма и украса това огниво е твърде далече от якимовското, но стилово то безспорно принадлежи на салтово-маяцката култура, което е многозначително за по-нататъшните ни разсъждения. Второто бронзово огниво произхожда от некропола Кепрерия (Молдавия), по-голямата част от чиито гробове са оставени от заселилите се в североизточните райони на Първото българско царство прабългари. То много прилича на разглежданото и по форма, и по украса — съдържа две дълги шии, излизащи от средата на плоскостта над желязната пластина, петлик за окачване, подобни муцуни на кончета. Но те имат уши и достигат с отворените си муцуни чак до мястото, откъдето излизат шиите им (обр. 2 б). И. Г. Хинку датира много предпазливо огнивото в IX—X в., но отбелязва, че то може да бъде и по-ранно[7]. Въз основа на общата аналогия с тези две огнива, огнивото от Якимово може да се датира в широките граници от VIII до X в. и в определен смисъл да се свърже със старобългарската култура[8].

Откриването единствено на три сходни паметника върху обширната територия от Дон до Стара планина ги определя до голяма степен като случайни находки и това твърде затруднява обяснението им. Не може да се допусне, че бронзовите огнива са се появили по редовни търговски пътища или при миграция и заселване на нови етнически групи по тези места, защото други като тях или подобни находки не са открити. По-вероятно е предположението, че причините за тяхното присъствие са военни походи от райони, близки до центровете за производство на такива вещи, или пък спорадични връзки с такива райони.

●*Обр. 1а, б) бронзово огниво, намерено в м. Манастирище при с. Якимово, Михайловградски окръг, IX—X в. Fig. 1 а, б) briquet en bronze trouvé au lieu dit Manastirište près du village Jakimovo, département de Mihajlovgrad, IXe—Xe s.*

1а

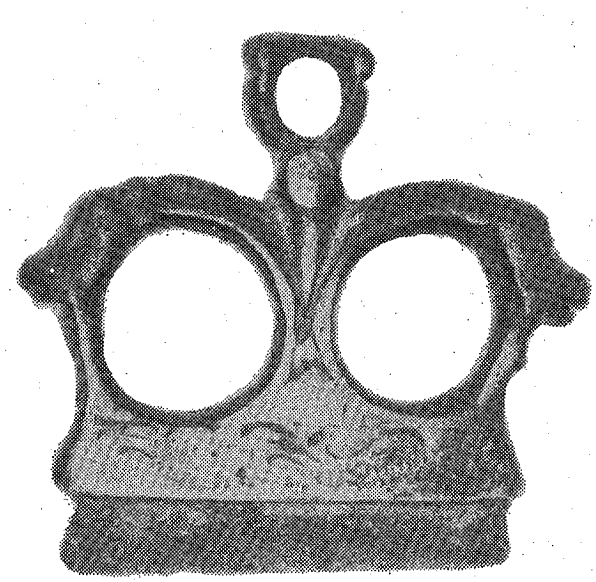

1б

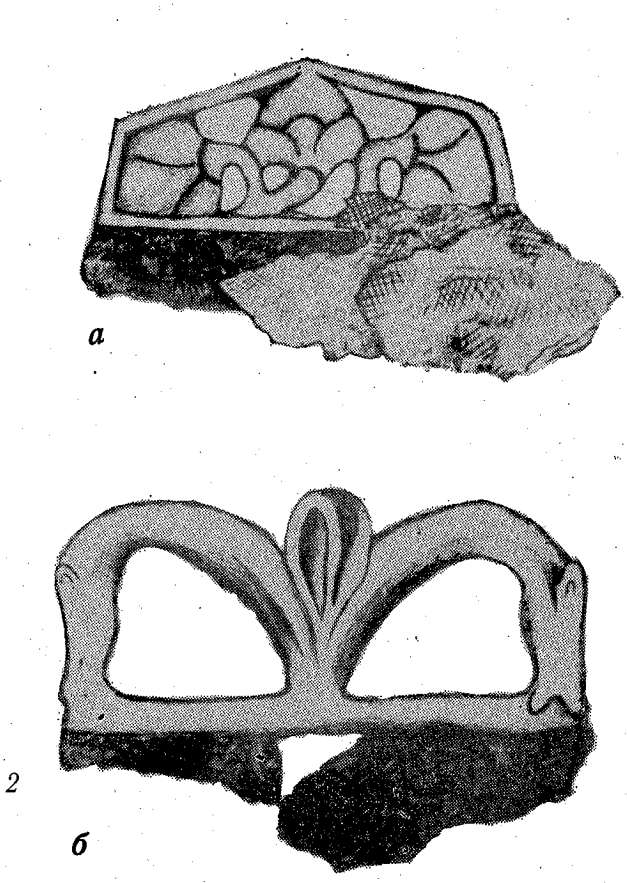

●*Обр. 2. Бронзови огнива, открити в гробове в а) Салтов (Южна Русия); б) Кепрерия (Молдавия). Fig. 2. Des briquets en bronze trouvés dans des tombeaux de: a) Saltov (Russie du Sud); б) Keprerija (Moldavie)*

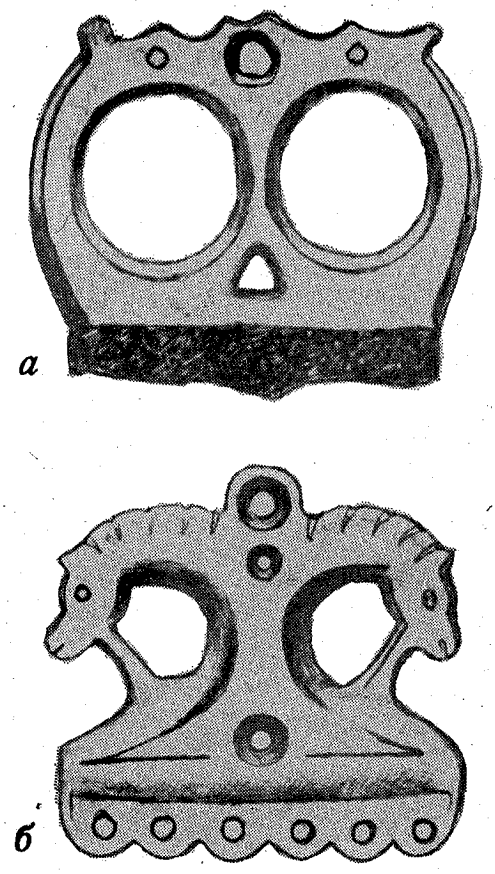

●*Обр. 3. Стилизирани конски изображения върху: а) бронзово огниво от некропола в Танкеевка от Волжска България; б) бронзова висулка-амулет от Веселовския некропол в района на р. Горна Кама. Fig. 3. Représentations de chevaux stylisés sur: a) briquet en bronze du nécropole de Tankeevka de la Bulgarie de Volga; б) pendentif-amulette en bronze de la nécropole*

Многобройните бронзови огнива, украсени със стилизирани животински (включително конски) изображения, датирани в IX—X в., са характерни находки за територията около Горна Волга и Кама[9]. Такива се откриват и в границите на Волжска България например в некропола Танкеевка[10]. От пръв поглед личат общите черти в характеристиката на някои от тези огнива (обр. 3 *а*)[11] с огнивото от Якимово — сюжетът, формата, донякъде стилът, техниката. Но има и отлика, която не може да бъде пренебрегната. При посочените огнива шиите на конете излизат от краищата им, а муцуните, обърнати една към друга, се доближават в средата. Ако тази разлика в сюжета получи семантично обяснение, неминуемо изисква предпазливост в опитите да се търси общ генезис или принадлежност към една и съща култура.

По-близо до огнивото от с. Якимово стоят някои от многобройните висулки-амулети, произвеждани и разпространявани във Волжско-Камския басейн през втората половина на I хилядолетие на н. е.[12] При някои екземпляри (обр. 3 *б*) конските муцуни дори са прихванати отдолу по същия начин, както на якимовското огниво и оттам става ясно, че това е стилизирана удебелена юзда[13]. Висулките-амулети се датират в широките граници от IX до XI в. и принадлежат на културите на Волжска България и нейните съседи — угро-финските племена марий и мордва[14]. Тези паралели са достатъчно сигурни, за да можем да предположим, че произходът на въпросното огниво трябва да се свърже с тамошната културна среда.

Другият въпрос е как то е попаднало в район по Долен Дунав. Ако се съобразяваме с писмените извори, трябва да допуснем, че огнивото е останало тук от нашествието на угрите в края на IX в.[15] или пък от походите на киевския княз Светослав във втората половина на X в.[16] И в двата случая подобни предмети са могли да попаднат в поречието на Цибрица, макар че то е твърде далече от местата на военните действия, което прави такова предположение твърде несигурно.

Вън от сведенията на писмените извори е възможно още едно предположение. Напоследък А. Х. Халиков изказа хипотезата за постоянни връзки между Волжска и Дунавска България и в нейните рамки допусна дори частични миграции от изток към запад[17]. Сред археологическия материал от ранното българско средновековие са известни части от бронзови катинари с форма на барс (или пантера?)[18] и куче[19]. Производствен център на подобни катинари е била столицата на Волжска България Биляр[20]. Засега старобългарските находки не са подлагани на специално изследване, но е възможно появата им да се окаже следствие от някакви връзки между двете дъщерни държави на Кубратовата Велика България. Категоричната характеристика на якимовското огниво позволява с повече сигурност да се твърди за такива връзки. Но неговата изолираност засега показва, че те са били кратки, да не кажем случайни.

Сред паметниците на българската торевтика от ранното средновековие има още една находка — изображение на коне. Това е бронзовият амулет-пластинка с две ажурни конски глави, съединени в основата на шиите. Главите имат по две силуетно изрязани уши, кръгли очи с изпъкнал гледец, а по шиите им са наредени едри елипсовидни пъпки (обр. 4 *а*)[21]. Налице е сходство между конските глави на якимовското огниво и на преславския амулет — муцуните са доста едри, с отворени устни. Тази прилика е от голямо значение в нашия случай, тъй като изображенията на коне по паметниците на салтовската култура, принадлежала на прабългарите от донските степи, имат твърде разнообразна стилова характеристика[22] и понякога дори напомнят птичи глави (обр. 4 *б*)[23]. Преславският амулет има сигурни паралели в паметниците на аварския Хаганат от Унгария, датирани в твърде широки хронологически граници — VI—IX в.[24] Техният произход засега се извежда от паметниците на тащъкската култура в Хакасия (Алтай), за които подобни изображения са твърде популярни (обр. 4 *в*)[25]. Формирана на основата на симбиоза между изображенията на предходната тагарска култура (обр. 4 *д*) и хуно-китайската торевтика (обр. 4 *г*)[26], традицията да се използуват такива амулети изглежда е преживяла всички превратности на многобройните номадски миграции от I в пр. н. е. до втората половина на I хилядолетие на н. е.

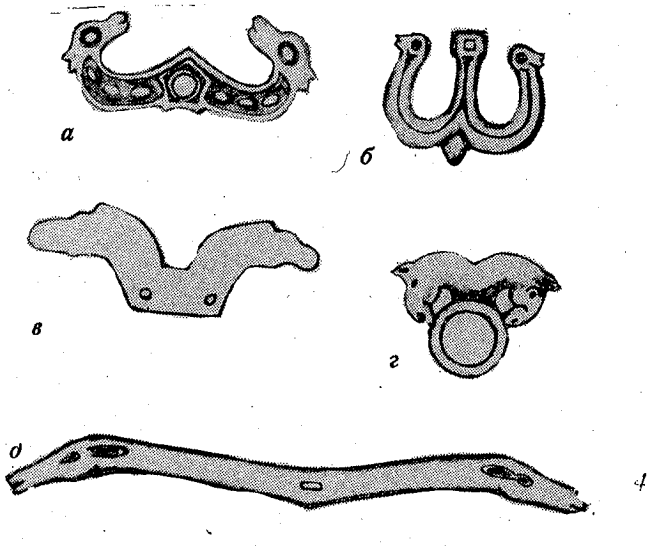

Обр. 4. Бронзови амулети — стилизирани изображения на коне от: а) Преслав; б) салтово-маяцката култура; в) тащъкската култура; г) хуно-китайската торевтика; д) тагарската култура. Fig. 4. Amulettes en bronze — représentations stylisées de chevaux de: а) Preslav; б) la culture Šaltovomajackaja; в) la culture taštäkskaja; г) la toreutique huno-chinoise; д) la culture tagarskaja

Тагарските, хуно-китайските и тащъкските амулети си приличат с огнивото от Якимово главно по обърнатите навън муцуни на конете. В общи линии косвената стилова (а може би и семантична) връзка между преславския амулет и якимовското огниво е несъмнена — те са паметници на една и съща дълбока и устойчива традиция в културата на номадските народи от евразийските степи, към която принадлежи и изкуството на прабългарите, донякъде и старобългарското изкуство. Тази общност може да бъде основа за по-друго предположение относно произхода на якимовското огниво — не е изключено сравнително луксозният за времето си предмет да е произведение на старобългарското изкуство. В такъв случай

трябва да очакваме археологическите проучвания или случайността да предоставят на науката и други подобни или аналогични находки.

Като знаем общата постановка за ролята и значението на вещите за всекидневна употреба у носителите на езическите култури, формата и украсата на огнивото от Якимово би трябвало да са указание за неговото особено предназначение, за особено място сред ранносредновековните огнива от България. Както бронзовите, така и обикновените железни огнива били носени в торбичка на пояса[27] до рогчетата-амулети, сабите, ножовете. На известната миниатюра от Менология на Василий II такава торбичка се вижда на прабългарския колан, на лявата му страна[28]. Коланът, носен от мъжете прабългари, украсен с различни апликации, бил най-силният амулет-пазител (оберег, онгон, тьос)[29]. Между огнивото и колана очевидно съществува несъмнена връзка по посока на вярванията в амулетите-пазители. В езическите гробове на прабългари и славяни от времето на Първото българско царство били поставяни огнива, които както и останалите вещи имали конкретно магическо предназначение[30]. Особеното място на огнивото в погребалния обряд личи недвусмислено от находката в гроб 44 на прабългарския некропол при с. Кюлевча, Шуменски окръг — върху главата на погребаното дете заедно с къс месо е било поставено желязно огниво.

В езическия култ огнивата навярно са в някаква връзка с почитането на огъня, което е едно от най-разпространените вярвания в древността. То има известно място и в религиозната система на тюркските народи[31], която се смята за обща с тази на прабългарите[32]. Вероятно е вярванията, свързани с огъня, да са били пренесени и върху огнивото[33]. Както е характерно за езическата практика, двойната семантика обикновено се превръща във верига от представи и конкретната ѝ изява остава трудно определима.

Интересен е въпросът за появата на изображенията на коне върху огнивата и конкретно за наличието на такова изображение върху огнивото от с. Якимово. Тези изображения върху накитите и огнивата от басейна на Волга и Кама засега са обяснени най-общо с развитието и широката популярност на култа към коня в този район, особено през IX в.[34] Подобна връзка трябва да се предположи и при огнивото от с. Якимово, както и при това от Кепрерия, като се има предвид номадският характер на прабългарската социално-икономическа структура. Култът към коня в Първото българско царство е засвидетелстван с писмени извори[35], с многобройни изображения на коне и конници[36], сред които първото е Мадарският скален релеф, с ритуалните погребения на коне в прабългарските езически гробове[37]. Съществуват известни основания този култ да бъде свързан и с шаманските обреди — конят като помощник на шамана го пренася в различните части на горния и долния свят[38]. А с откриването на якимовското огниво култът към коня в Дунавска България получава още едно обяснение. От дълбока древност в Средна Азия и евразийските степи образът на коня е свързван с космогонични представи и на първо място със слънчевия култ. Съществува дори легенда, че знаменитите согдийски коне произхождат от небесните коне на слънцето. В Средна Азия култът към коня бил свързан с култа към огъня. В Кобдиана (днес в Южен Таджикистан) през ранното средновековие съществувал храм на огъня, в чийто олтар стоял неговият символ — бронзов кон[39]. Може би тук е семантичната връзка между функцията на огнивото и изображението на коне върху него. Ето тази връзка смятаме съдържа сложната семантика на разглежданата находка. Носена постоянно на пояса, тя ще да е представлявала амулет-пазител на собственика си. При удрянето (запалването) връзката слънце—кон—огън като че проявявала действително своята сила и може би е имала своето значение при специфични обредни действия. Конкретни предположения в този смисъл не биха могли да се направят поради липса на по-обширни сведения за сходните паметници и култове.

Твърде противоречиви са посоките на разсъжденията относно огнивото от с. Якимово и това е естествено, като се има предвид липсата на паралели сред паметниците на старобългарската култура. Те обаче не изключват извода за важността на подобна находка, нито целесъобразността на опитите за най-задълбочени обяснения, тъй като не е под съмнение значението на информацията, която те носят.

[1] Огнивото е доста изтрито от употреба, украсата е много повредена от този, който го е намерил: преди да го предаде на сегашния му притежател В. Медаров, той се опитал чрез триене с грапав предмет да свали патината и е унищожил орнамента, който несъмнено би допринесъл за доуточняване характеристиката на паметника.

[2] За находката ни съобщи М. Миланов, комуто благодарим.

[3] Ж. Въжарова. Славяни и прабългари. С., 1976, с. 33, 46, 54, 57, 64, 65, 133, 152, 180, 354, обр. 19 1, 2, 24 4, 31 3, 32 2, 7, 37 2, 65 1, 81, 83 5, 11, 95 8, 108 4.

[4] То ще бъде предмет на отделно изследване, възможността за което ни предоставя н. с. Й. Алексиев. Използуваме случая да му изкажем приятелска благодарност.

[5] Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура. С., 1977 и цит. лит.; Археология СССР. Степи Евразии в епоху средневековья. М., 1981, с. 62—82.

[6] И. И. Ляпушкин. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона. — МИА СССР, 62, 1968, обр. 21.

[7] И. Г. Хынку. Кэпрэрия — памятник культуры X—XII вв. Киев., 1973, с. 12—14, обр. 8 1.

[8] Градището при с. Якимово, близо до което е намерено огнивото, е създадено заедно с трите вала в първите десетилетия от съществуването на българската държава и винаги е било в нейната територия: Г. Александров. Приноси към средновековното минало на Северозападна България. — В: Българско средновековие. С., 1980, с. 201—206; Р. Рашев. Старобългарски укрепления на Долния Дунав VII—XI в. Варна, 1982, с. 65—68.

[9] Л. А. Голубева. Огнива с бронзовыми рукоятами. — СА, 1946, 3, с. 115—132.

[10] E. A. Khalikova, E. P. Kazakov. Le cimetière de Tankeevka. — Studia archaeologica, VI, Budapest, 1977, p. 95, 101—102, 105, 106, 129, 164.

[11] Ibidem.

[12] Л. А. Голубева. Зооморфные украшения финно-угров. — Свод археологических источников, Е 1—59, 1979, табл. 17, 19.

[13] Пак там, табл. 17 10.

[14] Пак там, с. 44.

[15] М. И. Артамонов. История хазар. Л., 1962, с. 336—351.

[16] История на България. II. С., 1981, с. 389—396.

[17] А. Х. Халиков. Культурно-исторические связи между Дунайской и Волжской Болгариями. К изучению проблемы. — В: Симпозиум „Славяни и прабългари". Първи международен конгрес по българистика. С., 1982, с. 383.

[18] Т. Тотев. Археологически музей Преслав. С., 1969, с. 170, обр. 82.

[19] Gh. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa. Dinogeţia. I. Bucureşti, 1967, p. 79, fig. 41 10.

[20] А. Х. Халиков. Маклашевская всадница. — СА, 1971, с. 107—108.

[21] T. Totev. Sur une amulette de bronze de Preslav à petit cheval bicéphalle. — In: Studia in honorem Veselini Beševliev. S., 1978, p. 387—394.

[22] Археология СССР. Степи Евразии, обр. 37 50—55,70.

[23] Пак там, обр. 37 59, 70. Не е съвсем сигурно, че тези глави са на кончета, както са определени в: Т. Тотев. Цит. съч., с. 392.

[24] N. Fettich. Die Mettalkunst der Landnehmenden Ungarn. Budapest, 1937, tab. II 8, VI 17.

[25] С. В. Киселев. Древняя история Южной Сибири. — МИА СССР, 9, 1941, с. 244—245, табл. XXXVII 12, XXXVIII 3.

[26] Р. Л. Кызласов. Таштыкская эпоха. М., 1960, с. 88—89, 90—91, обр. 32 8, 11.

[27] Огнивата от Салтов и Кепрерия имат полепнали останки от плат и кожа — очевидно от торбичките. Когато огнивото било с петлик, той служел за допълнително привързване към колана.

[28] История на България, с. 143.

[29] Р. Рашев. За лицевия езически образ. — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, с. 129—135.

[30] Според С. Плетньова всички оставени в гроба вещи имат ролята на негови амулети-пазители; С. А. Плетнева. От кочевий к городам. — МИА СССР, 142, 1967, с. 174—175.

[31] Р. Л. Кызласов. История Тувы в средние века. М., 1969, с. 49.

[32] С. Г. Кляшторный. Праболгарский Тангра и древнетюркский пантеон. — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, с. 18—22.

[33] В. Н. Харузина. К вопросу о почитании огня. — Этнографическое обозрение, LXX—LXXI, 1906, 3—4, с. 161 и сл. — сочи примери за почитане на огнива в Чукотка и Индия, което е косвено основание да се предполага подобна връзка и в случая.

[34] Л. А. Голубева. Огнива с бронзовыми, с. 121; Зооморфные украшения, с. 6.

[35] Император Лъв V се клел пред българите по техния обряд — като обръщал конски седла, а това е пряко свидетелство за култ към коня: В. Бешевлиев. Първобългарите. С., 1981, с. 81.

[36] Д. Овчаров. Български средновековни рисунки-графити. С., 1982, с. 37—39, 66 — в изображенията преобладават коне и конници.

[37] В. Миков. Последни могилни находки. — В: Мадара. I. С., 1934, с. 432—436; Ст. Станчев. Некрополът до Нови Пазар. С., 1958, с. 11; Ж. Въжарова. Цит. съч., с. 114—119, обр. 68—69.

[38] Д. Овчаров. За езическата символика у прабългарите. — В: Симпозиум „Славяни и прабългари". Първи международен конгрес по българистика. С., 1982, с. 279—280; Р. Рашев. Модел на юрта от Девня. — Археология, 1976, 1, с. 39 и сл.

[39] А. М. Беленицкий. Конь в культах и идеологических представлениях народов Средней Азии и Евразийских степей в древности и раннем средневековье. — КСИА, 154, 1978, с. 33—34, 35.

Briquet en bronze du village Jakimovo, département de Mihajlovgrad

ST. STANILOV

(Résumé)

Le briquet est possession d'un collectionneur du village Jakimovo, département de Mihajlovgrad. C'est un briquet plat, fondu en bronze (fig. 1), orné de têtes chevalines ajourées, à cous longs et d'un frise en relief, maintenant très détérioré. On l'a trouvé au Nord du village au lieu dit Manastirište. D'autres objets en bronze d'une telle destination ne sont pas connus en Bulgarie jusqu'à présent.

Par analogie avec les amulettes et les briquets en bronze, découverts sur le territoire de la Bulgarie de la Volga-Kama on peut, dater la trouvaille présente en IXe—Xe s. On avance la supposition que la trouvaille est transportée à travers la région du Danube Inférieur par des Bulgares volgiens, mais on ne rejette pas la conception de l'appartenance de ce type de monuments à la culture du Premier royaume bulgare. On a essayé de lier la sémantique de l'objet présent au culte païen du soleil et du feu.

Мраморен релеф на двуглав орел от Мелник

ВИОЛЕТА НЕШЕВА

Двуглавият орел е един от най-разпространените мотиви в средновековното декоративно изкуство, емблематика и хералдика[1]. В българските земи той се среща от XI—XII в. нататък в паметниците на каменната пластика, живописта, нумизматиката, дърворезбата, металопластиката, в тъканната орнаментика, като с особено голяма популярност се ползува в епохата на Възраждането. Все още липсва обаче пълно изследване за неговата поява, символика, употреба, стил и иконография, въпреки че са налице отделни опити в това отношение[2].

Тук разглеждаме непубликуван досега паметник на каменната пластика — релеф на двуглав орел от Националния археологически музей, София (обр. 1). Той е регистриран във фонда на Отдела по средновековна археология (инв. № 1722) като донесен от Мелник през 1916 г. от частно лице. По-конкретни данни за мястото на намирането му не са отбелязани[3]. Релефът е върху плоча от бял мрамор, който не се отличава от този на многобройните антични, средновековни и възрожденски мраморни паметници, открити в града и близките му околности. Тя е с правоъгълна форма и дълж. 0,83 м, шир. 0,345 м, деб. 0,023—0,030 м. Повърхността на лицевата ѝ страна (обр. 1 *а*) е добре изгладена. В горната половина е изобразен двуглав орел с размери: дълж. 0,28 м, шир. 0,33 м. Той е представен в хералдична поза — в полет с ветрилообразно разперени встрани криле и с крака, чиито пръсти със заострени и подвити нокти са хищно разтворени. Главите имат отделни шии без общо начало, грациозно и силно извити в противоположни посоки. Клюновете са затворени, силно закривени, подчертаващи хищността на птицата. Очите са широко отворени в бдителен взор (отбелязани са и зениците), а над тях са очертани вежди. Върху главите има по две перца, приличащи на рогчета, завити еднопосочно — надясно. Цялото тяло, което е със силно изпъчени гърди, и шиите са покрити с листовидно заострени пера, разположени в хоризонтални редове,

1 *а*

1 *б*

а опашката завършва със седем удължени пера. Удължени и леко извити встрани са и крайните пера на крилете. Изображението е оцветено в жълто, а над този грунд е нанесена позлата, запазена само върху лявата глава и шия[4].

Релефът е постигнат чрез отнемане на фона по външните очертания на изображе-

●*Обр. 1 а, б) мраморна плоча от Мелник в Националния археологически музей, София, с релефно изображение на двуглав орел, XII—XIII в. Fig. 1 а, б) Plaque en marbre de Melnik, conservée au Musée archéologique national, Sofia, à représentation en relief d'un aigle bicéphale, XII*e*—XIII*e *s.*

●*Обр. 2. Детайл от мраморната плоча с релефа на двуглав орел от Мелник. Fig. 2. Détail de la plaque en marbre avec le relief d'un aigle bicéphale de Melnik*

2

2

нието и вътре в контура му. На места (началото на перата, очите) художникът е прибягнал към обикновено врязване с цел да придаде моделировка на образа. Рисунката е симетрична, макар че в двете половини има малки разлики в пропорциите на птицата, т. е. правена е със свободна ръка, без налагане на шаблон. Несъразмерни спрямо тялото са крилата. Те не са разгърнати достатъчно поради липса на място — причина и за липсата на рамка (обр. 2). Този факт и разполагането на релефа в едната половина от плоскостта навеждат на мисълта, че за направата му е използувана предназначена за друга цел плоча. Обратната ѝ страна (обр. 1 б) е с изчукана повърхност и оформен бордюр (шир. 0,020—0,035 м). Полепналият по нея хоросан показва, че е била вградена.

Паметникът има висока декоративна стойност. Хералдичната поза, жизнеността и експресията на образа, придаващи му представителност, ни дават основание да считаме, че това е емблема или герб. Недостатъчно ясните обстоятелства около откриването му обаче, липсата на надпис или допълнителни символични знаци върху него и на точни паралели сред известните двуглави орли от България и други страни значително затрудняват датирането му и общото му тълкуване. Известни данни дава анализът на жълтия пигмент, който се датира след 1817 г.[5] Това налага да разгледаме релефа най-напред на фона на паметниците от XIX в.

Като герб на Цариградската патриаршия — обединителния духовен център на християнското население в пределите на Османската империя във вековете на робството — или на Русия в израз на освободителната ѝ мисия, двуглавият орел по това време е широко разпространен в каменната пластика на Балканите и особено в българските земи[6]. Каменни релефи с такива образи украсяват стени и подове на църкви и манастири, чешми, надгробни кръстове. Често този мотив се среща и в дървените иконостаси. Но стилизацията и схематизацията в тези паметници е толкова силна, че се приближава до примитивизма, който е чужд на мелнишкия релеф. Подробностите в тях обикновено са сведени до минимум, макар че те често са придружени от други символи — корони, кръстове, саби, светилници, земно кълбо с кръст[7]. Основания за изобразяване на двуглав орел в Мелник като в център на митрополия, свързана с Цариградската патриаршия, съществуват. До наши дни се пазят три релефа от XIX в. Два от тях — малки и еднакви по размери, са изрязани върху северната и южната стена на малкия дървен иконостас в църквата в Роженския манастир. Те представят герба на патриаршията. Третият е върху мраморна плоча на пода в централната част на наоса на църквата „Св. Антоний“ (обр. 3)[8]. Независимо от различията в материала и творческия почерк тези паметници носят характерните за епохата стилови и иконографски белези, като достигат до простота във формите, граничеща с наивитет. В сравнение с тях и с всички други паметници от епохата на Възраждането разглежданият релеф притежава значително по-високи художествени достойнства. В него е налице архаичност, която дава повод да считаме жълтия грунд и позлатата му за вторични белези, явили се в процеса на дългата му употреба, и да потърсим аналогии на неговите особености и историческата му обусловеност в епохата на средновековието.

В науката е утвърдено становището, че Византия е главният център на разпространение на двуглавия орел в Европа. Заимстван от Изтока (Мала Азия) през XI в., този мотив отначало се развива само като орнамент върху тъкани и релефи, а при последните Комнини (втората половина на XII в.) се превръща в династична емблема[9]. От това време нататък до падането на Империята под османско владичество той има две основни функции, възприети и в другите балкански страни, и в Русия — императорска или царска инсигния, строго свързана с личността на владетеля, символ на абсолютната му власт и стремежа за господствуване над други страни и народи; отличие за високото дворцово положение на първите сановници — деспоти или князе, севастократори и др.[10] Например двуглавият орел често украсява носеното от деспотите при тържествени случаи облекло, свързано с церемониала, или е поставян като емблема или герб на владенията им, показваща кръвно родство с управляващата династия, или пък връзки, установени с нея чрез бракове[11]. Интересен факт привежда Н. Кондаков — през 1340 г. византийският император Андроник III Палеолог дал на Андрей Музаки титлата деспот на Епир и заедно с това герб с фигура на двуглав орел[12].

В западноевропейските земи този символ, появил се отначало също като орна-

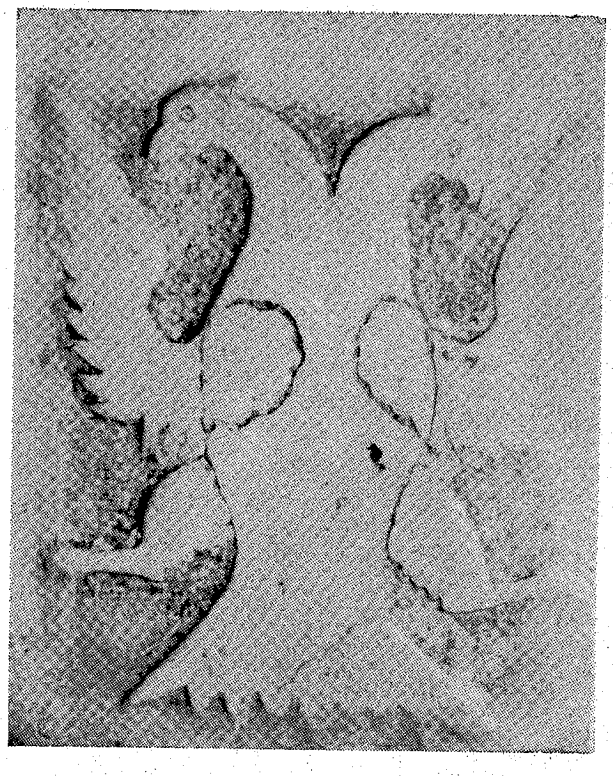

3

●*Обр. 3. Релеф на двуглав орел върху мраморна плоча от пода на църквата „Св. Антоний" в Мелник, средата на XIX в. Fig. 3. Relief d'un aigle bicéphale sur une plaque en marbre du sol de l'église „St Antoine" à Melnik, milieu du XIXe s.*

мент върху тъкани, копиращи източни образци от XI в. нататък, към края на XII — началото на XIII в. се превръща в герб, изразяващ политическата идея на кръстоносците за владичество над Изтока и Запада[13]. След превземането на Константинопол от латините през 1204 г. той се разпространява и чрез Фландърската династия. Не е установено какъв е гербът на новосъздадената империя или на нейния пръв владетел Балдуин I. Известно е обаче, че кръстоносците усвояват от византийския двор и облеклото, и инсигниите, и церемониите[14]. Вероятно е те да са възприели и двуглавия орел като инсигния на императора и символ на родство с приближените му аристократи, но вече с ясно изразен хералдичен смисъл, тъй като чрез двете дъщери на Балдуин I и династичните им бракове той се утвърждава в хералдиката на Савоя и Фландрия. Интересно е, че като герб се появява в Савоя, на двореца точно на датата на женитбата на едната дъщеря Жана с Томас II (1237 г.), починал като граф на Фландрия. Двуглавият орел е използуван в герба и на другата дъщеря, графиня Маргарита, управлявала Фландрия през 1244—1280 г., а също и в Холандия през XIII—XIV в. Подобно на случая в Савоя чрез женитбата си с правнучката на Балдуин I, Маргарита Хенегау, през 1324 г. Лудвиг Баварски го поставя и върху своя герб, а от 1433 г. двуглавият орел става герб на Свещената римска империя. След завладяването на Балканите от османските турци като византийска традиция той се утвърждава в хералдиката на румънските княжества и в Русия, където е герб на Империята до 1917 г.[15] В поробените земи този символ се свързва с православието и с идеята за възкресяване на свободното минало. Както вече посочихме, той става герб на Цариградската патриаршия.

Безспорно този толкова разпространен мотив има свои специфики в иконографията и стила, които се дължат и на хронологическото му развитие, и на личните предпочитания на художника или на равнение с популярни образци[16]. Но при всички случаи те са подчинени на общи стилове в изкуството, на определени технически възможности и изразни средства, на фона на които се откроява и мелнишкият орел.

Със съвършено плоския си релеф, приближаващ се повече до гравюрата отколкото до скулптурата, той е напълно в стила на византийската каменна пластика от XI—XIII в., в който се развива и българската пластика[17]. С изявения стремеж на създателя му към пластичност и движение, с жизнеутвърждаващия си експресивен и дори живописен облик изображението може да се свърже с новите повеи във византийското изкуство по това време, и по-специално с някои светски тенденции, зародили се при династията на Комнините[18], които го придвижват напред в хронологическо отношение в сравнение с известните едноглави орли от мраморните плочи в църквата „Св. София" в Охрид (IX—X в.) и с двуглавия орел върху шиферната плоча от Стара Загора (XI—XII в.), считана за най-ранен паметник от този вид на Балканите (обр. 4)[19]. В иконографията му се забелязват някои особености, напомнящи за древните източни образци — силно изпъчената гръд, крилата, разпростерни в една линия, разперените крака и пръсти, представени с подчертан анатомизъм, готови сякаш всеки миг да поемат плячката[20]. Тези особености, както и изразните средства и начинът на показване

4

на перата, очите, клюновете, могат да се видят в изображения на птици (орли, пауни и др.) в сграфито керамиката, в миниатюри, стенописи и др. от XIII—XIV в., макар че те поради малките си размери са доста схематизирани и стилизирани[21]. При сравняване с известните каменни релефи от XIV в. от българските земи — капителa на Михаил Шишман и саркофага на Иван Александър (обр. 5, 6)[22] — и от Византия веднага се налага впечатлението за значително по-голяма близост на мелнишкия двуглав орел до византийските, и то тези от територията на днешна Гърция (обр. 7)[23]. Дългите, грациозно извити шии, характерни за византийското изкуство от XII в. нататък, при тях също нямат общо начало. Сходни са и изразните средства при представените подробности, и позата — в полет, за разлика от тези при търновските. Тази близост е естествена и се дължи на географското положение на Мелник, отдалечен от централните зони на българската държава и попадал неведнъж в пределите на Империята. Това е причината за по-силното влияние на византийската култура върху облика на

●*Обр. 4. Релеф на двуглав орел върху шиферна плоча от Стара Загора, XI—XII в. Fig. 4. Relief d'un aigle bicéphale sur une plaque en chiffert de Stara Zagora, XIe—XIIe s.*

●*Обр. 5. Релеф на двуглав орел върху капителa на Михаил Шишман (1323—1328). Fig. 5. Relief d'un aigle bicéphale sur le chapiteau à monogramme de Mihail Šišman (1323—1328)*

●*Обр. 6. Двуглавият орел от релефното изображение върху саркофага на Иван Александър (1371). Fig. 6. L'aigle bicéphale de la représentation en relief sur le sarcophage d'Ivan Aleksandăr (1371)*

града. Но и българските, и византийските изображения от XIV в. по стил и иконография бележат крачка напред във времето в сравнение с мелнишкия релеф. Те са поизпъкнали (повърхността им не е подравнена с околния фон), макар и образите да са третирани плоскостно — явление, характерно за епохата[24]; стилизацията и схематизацията при тях е по-силна, тялото е по-сплесната и удължено. Въпреки че излъчват мощ, не са така жизнени. Интересен детайл в изображението на мелнишкия орел са рогчетата на главите. Според нас касае се за източна традиция, заимствувана от произвежданите в Мала Азия тъкани и от релефите на мюсюлманските владетели и разпространена пов-

5

6

5

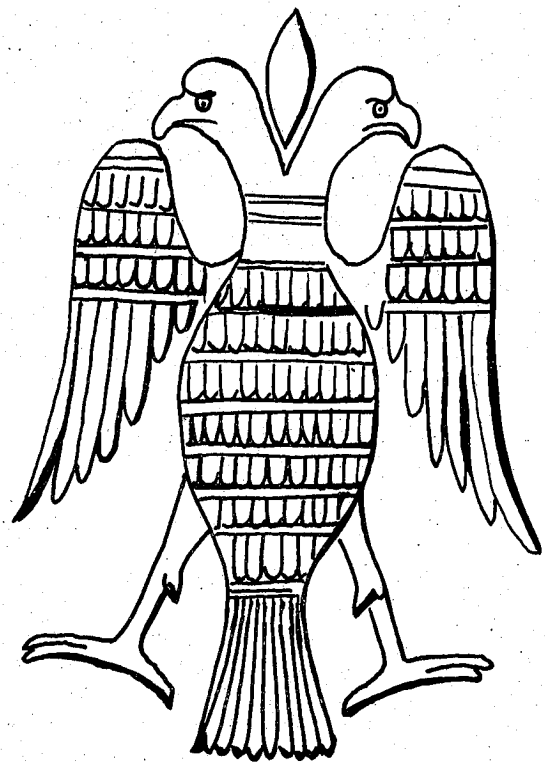

6

семестно из европейските земи от XII — XIII в. нататък. Не е възможно да изброим всички примери на орли с рогчета, които се срещат и върху монети и печати, и върху релефи, и по сграфито керамиката (независимо дали орелът е с една или две глави) и които понякога са и две на глава. Наблюдават се и в изображения от Възраждането. Но те липсват винаги, когато са представени корони или техни заместители — елипси (саркофага на Иван Александър) и др., което дава основание да допуснем, че символизират именно корони, т. е. властта, била тя светска или църковна.

И така въз основа на приведените данни и аргументи можем да приемем относителна датировка на паметника в XII — XIII в. Той е бил използуван до късно, а през XIX в. позлатен. Златните орли са стара традиция засвидетелствувана в редица изображения в миниатюри на Византия и страните от византийския културен кръг през XIII — XIV в., продължила и след установяване на османското владичество на Балканите. Фамилиите на Комнините, Ласкаридите и др. и през XVI в. имали за свой герб златни двуглави орли, а в българските земи такива в същото време се срещат по дървените иконостаси[25].

За историческата обусловеност и принадлежността на релефа могат да се посочат няколко варианта, които конкретизират до голяма степен датировката му, тъй като политическите събития и личности, с които той би могъл да се свърже през тази епоха, са от първата половина на XIII в.

Известно е, че през 1208 г. племенникът на първите Асеневци Алексий Слав, който се отцепил от българската държава след смъртта на цар Калоян, недоволен от узурпацията на престола от Борил, и управлявал като самостоятелен владетел областта на Родопите и Пирин, приел латинския васалитет, оженвайки се за извънбрачната дъщеря на император Хенрих (1206—1216). Срещу това той получил титлата деспот, а малко по-късно превърнал Мелник в столица на княжеството си[26]. Възможно е същевременно Слав да е приел за своя емблема и двуглавия орел, за който видяхме, че се разпространил именно чрез потомците на Фландърската династия, макар и самият Хенрих да не го е използувал за свой герб[27]. Той би могъл да е приел такъв герб и чрез династичните си връзки с Комнините. След смъртта на жена си деспотът скъсва съюза

7

Обр. 7. Релеф на двуглав орел от Митрополията в Мистра, Гърция, XIV в. Fig. 7. Relief d'un aigle bicéphale de la Métropole à Mistra, Grèce, XIVes.

с латините и преминава на страната на епирския владетел Теодор Комнин, оженвайки се за племенницата му (вероятно между 1215 и 1218 г.)[28].

Друга, но според нас по-малко вероятна, възможност е релефът да е принадлежал на брата на Хенрих — Евстахий, изпратен от императора при Слав за съблюдаване на съюзните отношения. Той се сродил с епирския деспот Михаил (1204—1214) чрез брак с дъщеря му, но от изворите не е ясно дали е живял в Мелник[29].

С историята на града е свързан и Михаил VIII Палеолог (1261—1282). Преди да стане император на възстановената Византийска империя, той бил пълководец във войската на никейския император Йоан III Ватаци, който след превземането на Мелник през 1246 г. го поставил за управител на областта около него и около Сяр[30]. Не е известно колко време Михаил е останал там. В

съобщенията за следващите събития, свързани с града, името му не се споменава. Едва ли обаче двуглавият орел е бил негова емблема, тъй като, от една страна, в запазените две миниатюри с негови изображения като император върху подножника му е представен едноглав орел[31] при това с различна иконография от тази на релефа и, от друга, върху монетите му като хералдичен знак е използувана лилията[32].

Считаме за най-вероятно мелнишкият релеф да е свързан с личността на деспот Алексий Слав като символ на независимостта му на владетел, на неговата политика към възход и утвърждаване на княжеството му, известни от писмените извори — издадения от него сигилий на издигнатия под негово ктиторство мелнишки манастир „Св. Богородица Спилеотиса“ и сведенията на Георги Акрополит[33], а също и от археологическите данни за Мелник като голям и цветущ град, в какъвто той го превръща при резидирането си там. Може би плочата е била вградена в стената на някоя от издигнатите по негово време представителни постройки[34].

Тук трябва да спомена и съществуващото друго мнение за емблемата на Слав. Въз основа на известния златен пръстен-печат от Велико Търново с надпис „Слав столник царев“ Й. Иванов, а след него и други автори считат, че лилията, изобразена върху пръстена, е била възприета като емблема от деспота в знак на родството му с френския владетелски двор[35]. Това мнение не е в разрез с тезата ни за двуглавия орел. Не е изключено Алексий Слав да е имал повече от една емблема — явление, нерядко и в западната хералдика, и у нас. Например върху капителата на Михаил Шишман има три емблеми — двуглав орел, две птици с преплетени шии и грифон, върху монетите на Иван Срацимир са изобразени две — двуглав орел и лилия[36].

С привеждането в известност на мраморния релеф на двуглав орел от Мелник се обогатяват познанията ни за средновековната каменна пластика не само от българските земи, но и общо от европейските, тъй като броят на публикуваните паметници с такива изображения не е много голям. Датировката му от XIII в. запълва хронологическия хиатус между орела от Стара Загора и този от капителата на Михаил Шишман. Със своята представителност и висока художествена стойност той се нарежда между най-добрите образци на средновековното българско изкуство. Изследването на този паметник представлява и принос към българската и европейската хералдика.

[1] Le grand livre de l'héraldique. Paris — Bruxelles, 1977, p. 104—105 (la carte), 124—129. За двуглавите орли във византийското изкуство има обширна литература. По-съществените специални изследвания са: Σ. Λαμπρὸς. Ὁ δικεφάλος ἀετὸς τοῦ Βυζαντίου. — In: Νεὸς Ἑλληνομνήμων. VI. Ἀθῆναι, 1909 p. 433—473; J. N. Svoronos. Πῶς ἐρευνήθη καὶ τί σημαίνει ὁ δικεφάλος ἀετὸς τοῦ Βυζαντίου. Ἀθῆναι, 1914. A. Heisenberg. Aus der Geschichte und Literatur der Paläiologenzeit. München, 1920; G. Gerola. L'aquila byzantina e l'aquila imperiale a due teste. — Estratto da „Felix Ravenna“, 1934, 1, p. 7—36, и др. Най-пълно и най-добре аргументирано и до днес остава изследването на A. V. Solovjev. Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves. — Seminarium Kondakovianum. VII. Praha, 1935, p. 119—164.

[2] Н. П. Кондаков. Очерки и заметки по истории средневекового искусства. Прага, 1929, с. 115—119; Кр. Миятев. Една надгробна скулптура от двореца в Търново. — ИАИ, XIX, 1955, II, с. 339—358; Св. Босилков. Иконостасите на Арбанаси и техните двуглави орли. — Промишлена естетика / Декоративно изкуство, 1981, 3, с. 7—16, и др.

[33] Същият Ст. Георгиев е продал на НАМ и други предмети от Мелник, за някои от които е отбелязано, че са от хълма „Св. Никола“, където се е намирало главното укрепено ядро на средновековния град. Възможно е и плочата с двуглавия орел да е оттам. Използуваме случая да благодарим на ст. н. с. В. Герасимова, която ни предостави за публикуване паметника, и на акад. Ив. Дуйчев и Св. Босилков, които ни дадоха ценни насоки при проучването му.

[4] Паметникът бе предоставен за консервация и за ползуване в дипломната работа на студента от ВИИИ „Н. Павлович“ Кл. Атанасов с научни ръководители доц. В. Инкова, к. и. н., и П. Митанов, к. т. н. С тяхно съдействие в Лаборатория „Спектрален анализ“ при ГПЛИ, Геохимичен отдел, бяха извършени изследвания на вида на камъка, жълтия грунд и позлатата от колектив: В. Турмачки, Г. Гаджева и Сл. Неделкова. Резултатите са, че плочата е изработена от бял среднозърнест долмитен мрамор, металното покритие съдържа в неголям процент злато с частични примеси от други метали, положено е върху жълт грунд, състоящ се от жълт пигмент и свързвател (масло). На всички, допринесли за изследването специалисти, изказваме благодарност.

[5] Анализа направи в лабораторията на НИПК инж. М. Кънчева, на която също благодарим. Пигментът съдържа оловен хромат, открит през 1809 г. и известен у нас след 1817 г.

[6] Ас. Василиев, Т. Силяновска-Новикова, Н. Труфешев, И. Любенова. Каменна пластика. С., 1973, с. 93; Ас.

Василиев. Каменни релефи. С., 1959, с. 43—46; Св. Босилков. Цит. съч., с. 10, и др.

[7] Ас. Василиев, Т. Силяновска-Новикова, Н. Труфешев, И. Любенова. Цит. съч., с. 73—74, 93—94, обр. 118, 211, 213, 234, 256, 331, 333, 334; Ас. Василиев. Български възрожденски майстори. С., 1965, обр. 310, 424; Н. Райнов. Копривщенски надгробни кръстове, плочи и зидани извори. — ГПНБ, 1923, с. 213—283; П. Стефанов. Уникален каменен релеф с изображение на руска монета. — Нумизматика, XIV, 1980, 1, с. 19—21, обр. 1, 2, и др.

[8] Трите релефа не са включвани в специално изследване. Изказваме благодарност на Ал. Пенев от НИПК, художник реставратор на църквата „Св. Антоний", който ни предостави за ползуване мраморния релеф.

[9] A. V. Solovjev. Op. cit., p. 122 sqq., p. 132, 163. От Комнините към края на XII в. възприел двуглавия орел като своя емблема след сродяването си с тях сръбският велик жупан Стефан Първовенчани (1198—1227). Според някои автори двуглавият орел, изобразен върху плаща на Стефан в църквата в Милешево, представлява само текстилна декорация, вж.: J. Ковачевић. Средњовековна ношња балканских словена. Београд, 1953, с. 196. За една легенда за двуглавия орел като защитник на родовите имения на Комнините в Пафлагония, станала причина за възприемането му като емблема от тях, вж.: Ст. Станојевић. О српском грбу. — Гласник историског друштва у Новом Саду, III, 1930, с. 101.

[10] Кр. Миятев. Цит. съч., с. 346—352 и цит. лит.

[11] A. V. Solovjev. Op. cit. p. 164.

[12] Н. П. Кондаков. Цит. съч., с. 119.

[13] A. V. Solovjev. Op. cit., p. 150 sqq., 163; Фр. Дьолгер. Средновековното „семейство на владетелите и народите" и българският владетел. — СпБАН, LXVI (32), 1943, с. 187 и др.

[14] Iv. Dujčev. La crise idéologique de 1202—1204 et ses répercussions sur la civilisation byzantine. — Cahiers de travaux et de conférences, I, Sorbonne, 1976, p. 19—20.

[15] A. V. Solovjev. Op. cit., p. 151—153 и цит. лит.; P. P. Panaitescu. L'aigle byzantin sur les vêtements des princes roumains du Moyen âge. — Bulletin de la Section historique, XVII, 1930, p. 65—66; D. Gernovodeano. Stinta și arta heraldiča in România. București, XXII, 1977, fig. 3; B. v. Köhne. Das Kaiserliche Russische Reichs-Wappen. Reiter und Doppel-Adler. Berlin, s. a., p. 10; Б. Каменцева, Н. Устюгов. Русская сфрагистика и геральдика. М., 1974, с. 122 и сл., и др.

[16] Св. Босилков. Цит. съч., с. 8.

[17] Вж.: Н. Мавродинов. Една македонска скулптурна школа през 13 в. — ГНМ, VI, 1936, с. 353—354 и сл. и цит. лит.

[18] Ch. Diehl. Manuel d'art byzantin. Paris, 1910, p. 372 sqq., 817; В. П. Даркевич. Светское искусство Византии. М., 1975, с. 249 и сл., и др.

[19] В. Мавродинова. Скулптура. Културата и изкуство през време на Първата българска държава. — В: История на българското изобразително изкуство. I. С., 1976, с. 98—99. Авторката отнася шиферните плочи от Стара Загора, между които е тази с изображение на двуглав орел, към IX—X в. (с. 89—90), като в бел. 193 (с. 148) привежда мненията на различните автори, които ги датират в различно време — от VII—VIII до XIII в. Ние се придържаме към мнението за датиране на старозагорския орел в XI—XII в.: Кр. Миятев. Водач за Народния музей. С., 1923, с. 192; Н. П. Кондаков. Цит. съч., с. 115—119; A. V. Solovjev. Op. cit., p. 144.

[20] Н. П. Кондаков. Цит. съч., с. 117.

[21] С. Георгиева. Керамиката от двореца на Царевец. — В: Царевград Търнов. II. С., 1974, обр. XXVIII, XXIX 75, 77, 79, и др., а също и сграфито съдове от Мелник (непубликувани). Листовидни пера на телата на птиците се срещат по сграфито съдовете само от XIII в., както личи от данните от разкопките във Велико Търново през последните години — по информация от Зл. Генова и н. с. Й. Алексиев от филиала на АИМ, за която им благодарим. Сред миниатюрите, особено близки до иконографията на двуглавите орли от мелнишкия релеф, са тези при изображенията на византийския император Теодор II Ласкарис (1254—1258) — с дълги и грациозно извити встрани шии, разперени крила, крака с подчертан анатомизъм. Σ. Π. Λαμπρός. Λεύκωμα Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων. Ἀθῆναι, 1930, fig. 73, 74. Много по-силна е схематизацията на двуглавите орли в монетите — за българските монети с такива изображения вж.: Вл. Пенчев. Бележки към някои български средновековни монетосечения. — Нумизматика, XVIII, 1984, 1, с. 22—28, обр. 38—39, 42—43, 50—51 и цит. лит.

[22] Т. Силяновска. Скулптура. Изкуството по време на Втората българска държава. — В: История на българското изобразително изкуство. I. С., 1976, с. 206, обр. 216—218; Кр. Миятев. Една надгробна скулптура, с. 342 и сл., обр. 4, 5, и др.

[23] Датировката на редица византийски барелефи. — от Атон, Дафни, Андрос, Парос, Тинос и др., в по-ранна епоха — до XIII в., е твърде спорна; вж.: A. V. Soloviev. Op. cit., p. 130—131 и цит. лит. Много от тях са и фрагментирани. Поради това взимаме като образци за сравнение най-вече релефите от Мистра, някои от които представляват изображения на герба на последните деспоти Тома и Деметриус и датират в общи линии от XIV — началото на XV в. G. Millet. Monuments byzantins de Mistra. Paris, 1910, pl. 20 4, 47 6 (най-близък като иконография до мелнишкия релеф и с най-висока художествена стойност), 54 1, 56 8, 60 24.

[24] Вж.: Т. Силяновска-Новикова. Нови данни за развитието на скулптурата в България през епохата на феодализма (XII—XIV в.). — ИИИИ, VI, 1963, с. 67—98; Кр. Миятев. Цит. съч., с. 345; С. Георгиева, Я. Николова и Н. Ангелов. Архитектурата на двореца. — В: Царевград Търнов. I. С., 1973, с. 53—55, и др.

[25] A. V. Solovjev. Op. cit., p. 136 и цит. лит.; Св. Босилков. Цит. съч., с. 7—16. Златото е често явление и в западната хералдика като символ на разум, престиж, мъжество, величие: Le grand livre de l'héraldique, p. 86. То е украсявало и герба на Балдуиновия брат Хенрих — „de gueules à croisettes d'or": G. Gerola. Op. cit., p. 23, n. 2; A. V. Solovjev. Op. cit., p. 151. Още през XIII в. злато се среща по скулптури от западните български земи: Н. Мавродинов. Цит. съч., с. 350, 352.

[26] История на България. III. С., 1982, с. 148—149.

[27] Вж. бел. 25.

[28] В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове. III. С., 1940, с. 279, 285.

[29] Пак там, с. 321 и бел. 3.

[30] Ив. Дуйчев. Мелник през средновековието. — В: Българско средновековие. С., 1972, с. 404.

[31] Σ. Π. Λαμπρός. Op. cit., fig. 75, 76.

[32] З. Христова. Лилията — декоративен мотив и емблема върху византийски и български монети. — Нумизматика, XIII, 1979, 1, с. 15.

[33] Ив. Дуйчев. Цит. съч., с. 391—396.

[34] В. Нешева. Средновековният Мелник. — Векове, 1981, 4, с. 41—46.

[35] Й. Иванов. Старобългарски и византийски пръстени. — ИАД, II, 1911, 1912, с. 6—8; M. Vaklinova. Mittelalterliche Schmuckstücke aus Bulgarien. S., 1982, p. 12.

[36] Вл. Пенчев. Цит. съч., с. 25, обр. 42—43 и цит. лит.; З. Христова. Цит. съч., с. 16, обр. 4.

Relief en marbre d'un aigle bicéphale de Melnik

V. NEŠEVA

(Résumé)

L'auteur étudie un monument médiéval, non-publié, de plastique en pierre — le relief d'unigle bicéphale de Melnik, conservé dans le dépôt du Musée archéologique national, Sofia, (fig. 1, 2). La représentation occupe la moitié supérieure d'une plaque en marbre rectangulaire (0,83/0, 345/0,23—0,30 m), qui, suppose-t-on d'après les restes de mortier blanc sur le revers à bordure plat de la plaque, était murée. Le relief absolument plat, combiné avec des incisions, se rapporchant plutôt de la gravure qu'à la sculpture à trois dimensions, représente la figure d'aigle bicéphale en vol, à deux cous longs sans lien commun, gracieusement tournés de côté, les ailes et les pieds duquel sont déployés en évantail. La représentation s'impose par la vitalité et l'expressivité de l'aigle, par l'interprétation artistique et le désir du maître de créer une image volumétrique et plastique, malgré les possibilités limitées des moyens d'expressions. Plus tard la représentation a été recouverte d'une couche de fond jaune, après quoi elle a été dorée. A cause des circonstances indéterminées dans lesquelles le monument a été découvert et à cause du manque d'inscriptions, ainsi que d'autres signes symboliques et d'analogie précise, la figure a été interprétée à la base des données générales sur le rôle et la signification de ce type de représentations dans un aspect territorial et chronologique en se rapportant à certaines particularités du style et de l'iconographie, ainsi qu'à ces moments de l'histoire de Melnik qui peuvent déterminer l'apparition et l'utilisation de ce monument.

Le relief est executé dans le style de la plastique en pierre byzantine du XIe — première partie du XIIIe s. L'iconographie dévoile certains traits de l'art oriental (torse bombé crânement, ailes déployées sur une ligne, pieds et doigts écartés, de petites cornes sur la tête), présentés cependant dans une variante se rapportant plutôt aux monuments du cercle culturel byzantin. Parmi les reliefs d'aigles bicéphales connus de la Bulgarie et de la Byzance le relief étudié se rapproche plutôt aux reliefs byzantins du territoire de la Grèce d'aujourd'hui et surtout à ceux de Mistra (fig. 7). De par la technique et les moyens d'expression celui-ci occupe une place intermédiaire remplissant l'hiatus chronologique de la plastique en pierre bulgare entre le relief de Stara Zagora (XIe — début du XIIe s.) (fig. 4) et les reliefs de Veliko Tărnovo (XIVe s.) sur le chapiteau à monogramme de Mihail Šišman (fig. 5) et sur le sarcophage d'Ivan Alexandăr (fig. 6).

L'auteur essaie de donner une interprétation historique du monument qui représentait une emblème de caractère héraldique imprécis en désignant les personnages historiques éventuels qui la possédaient probablement. Il admet que de toute évidence l'emblème appartenait au despôte Aleksij Slav qui après la mort de son oncle, le tzar Kalojan, devint souverain indépendant de la région des Rhodopes et du Pirin pendant 1207—1230. Capitale de son despotat fut Melnik. Il est probable que Slav ait admis l'emblème de l'aigle bicéphale après son mariage avec la fille de l'empereur latin de Constantinople Henrich (1206—1216), duquel il reçut le titre de despôte.

Критика и рецензии

В. Н. СТАНКО. МИРНОЕ ПРОБЛЕМА МЕЗОЛИТА СТЕПЕЙ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ. Киев, Наукова думка, 1982. 176 с.

През последните две десетилетия археологическите проучвания на мезолитни находища в зоната на Северното Черноморие се засилиха значително. Докато разработването на проблема за промяната в климатичните условия и материалната култура през IX—VII хилядолетие пр. н. е. в повечето от страните от Югоизточна Европа изостава в сравнение с другите области на праисторическите проучвания на територията на днешните съветски републики Украйна и Молдавия се забелязва засилване на изследванията както в количествено, така и в качествено отношение. Този успех на съветската археологическа наука до голяма степен е свързан с името и научната дейност на дългогодишния изследвач на древното минало на черноморските степи Владимир Никифорович Станко. Резултат на тази изследователска дейност е рецензираната му книга. Тя отразява резултати от комплексни двадесетгодишни проучвания на екологичните условия и материалната култура от края на плейстоцена и началото на холоцена на територията на Северното Черноморие. На добро научно равнище е направен анализ на климатичните, геологичните и геоморфологичните условия, както и на археологическия материал на едно от най-значителните мезолитни находища в Югоизточна Европа. Разгледани са и редица въпроси, свързани с хронологията, периодизацията, културно-историческата и социалната интерпретация на мезолитните находища от споменатия район, на произхода, връзките и различията както с къснопалеолитните, така и с раннонеолитните археологически обекти.

Книгата се състои от увод, две части (всяка от които от по три глави), две приложения и двадесет и четири таблици.

В първата глава е проследена историята на проучването на откритото мезолитно находище в Мирное и е направена кратка геоморфологична и стратиграфска характеристика на находките. Дадени са бележки за флората и фауната, за характера на културния пласт и методиката на теренните изследвания. Трябва да се отбележи, че през последните десет години В. Н. Станко в редица статии на тема Мирное даде богата информация за характера на находището в екологично и археологическо отношение, което обяснява донякъде доста схематичната геоморфологична и геологична характеристика на разглеждания обект.

Във втората глава на част първа е направен изчерпателен анализ на кремъчния материал от суровинна и технико-типологична гледна точка. Особено добре са разработени въпросите, свързани с технологията на кремъка, и по-специално с експлоатацията на ядрата от колекцията. Ядрата са разгледани според вида на получавания полуфабрикат — за пластини, пластинки и отломъци, според броя на ударните площадки, формата на отломъчната, степента на експлоатация и морфометричните данни. Използването на споменатите критерии, толкова необходимо при изясняване особеностите на технологичния процес, без съмнение е добра изходна база за сравнение с други мезолитни ансамбли както от зоната на черноморските степи, така и от по-далечни райони.

Технико-типологичният, морфометричният, трасологичният и функционалният анализ на оръдията и на пластините, пластинките и отломъците без ретуш е основа за редица изводи на автора относно стопанската дейност на човека през мезолита. За това допринася и добросъвестното изследване на оръдията от различни видове скали — пясъчници, кварцити, мергели и други, както и подробното разглеждане на различните костени оръдия, намерени на територията на Мирное.

Закономерен резултат от комплексното изследване на материала е третата глава, посветена на разграничените от В. Н. Станко „стопанско-битови комплекси", регистрирани в находището. Тази глава има за цел да изясни най-важния проблем на праисторическите проучвания — реконструкцията на икономиката и социалното устройство на древните общества. Трябва да отбележим, че авторът използува планиграфичния метод, което е допринесло да се разработят редица въпроси, свързани с организацията и спецификата на мезолитните селища, с тяхната стопанска и социална структура. Интересни са данните за разпределението на кремъчните артефакти в находището и за наличието на тенденции в групирането им в условия на индивидуализиране на стопанството и съсредоточаване на повечето стопански операции в рамките на неголяма група (семейство).

Втората част на книгата (първа глава) е посветена на палеоекологичната ситуация в степите на Северното Черноморие в края на плейстоцена и началото на холоцена. Много полезни за теренните проучвания са изводите на автора за евентуалното разположение на други мезолитни находища в разглеждания район.

В следващата глава са разработени въпроси, свързани със същността, характера, спецификата, периодизацията и хронологията на къснопалеолитните и мезолитните ансамбли в степите на Северното Черноморие. Като разглежда критериите за обособяване на мезолита като етап от развитие, авторът правилно изтъква, че тенденцията на микролизация и геометризация не е само атрибут на мезолита и че кремъчните ансамбли трябва да бъдат разглеждани преди всичко от технологична гледна точка. Що се отнася до причината за чувствителното намаляване на резците в късномезолитните

ансамбли и обяснението на автора за „поемането" на техните функции от съставните оръдия, трябва да подчертаем, че резците са били използувани преди всичко за дълбаене, гравиране, пробиване, „кроене" и други подобни операции, а също така и като ножове за рязане. Използуван е преди всичко малкият ръб на оръдието, получен след отделяне на едно или две клинчета. При съставните оръдия функцията е различна, защото като острие се използува целият страничен надлъжен ръб на пластината или пластинката.

В последната глава са разгледани някои въпроси, свързани с икономическата характеристика и социалната организация на мезолитните групи в Мирное, свързани с характера на производствената дейност, със значението на лова и събирателството.

Двете приложения с данни за флората и фауната дават интересна и полезна информация за палеоекологичните условия в района на находището.

Това е много полезна и навременна книга, която надхвърля рамките на регионално изследване. Фактологическият материал е добра основа за разширяване на сравнителните проучвания, засягащи и нашите земи.

ИВАН ГАЦОВ

Х. ТОДОРОВА, В. ВАСИЛЕВ, З. ЯНУШЕВИЧ, М. КОВАЧЕВА, П. ВЪЛЕВ. ОВЧАРОВО. С., 1983. 127 с. (=Разкопки и проучвания, VIII).

Проведените през последните петнадесет години спасителни разкопки на селищните могили край с. Виница, Шуменски окръг и с. Голямо Делчево, Варненски окръг, позволиха да се запълнят редица бели петна в нашите познания за материалната култура и история на племената, населявали територията на днешна Североизточна България през енеолита. Резултатите от тези проучвания вече са публикувани. Сега на вниманието на специалистите е предложен още един труд, в който се дават резултатите от разкопките на селищната могила до с. Овчарово, Търговищки окръг, както и тези от проучването на неолитните и т. нар. постенеолитни селища, намиращи се в прилежащия й район. Терминът постенеолит се употребява от Х. Тодорова при описанието на находките от обектите Овчарово II и Певец II (с. 10). Самото му значение е с доста широк смисъл. Приет буквално, той би означавал едва ли не цялата епоха, следваща след енеолита. Впрочем Х. Тодорова отчита този факт и впоследствие употребява друг термин, който е по-точен — преходен период (с. 13). Според нея това е периодът, който се явява междинен между края на енеолита и началото на раннобронзовата епоха. Авторката смята, че археологически обекти, които могат да бъдат отнесени към това време, са Овчарово — платото II, Певец II, Ребърково, М. Джугера, Врачански окръг, м. Водопада при с. Хотница, Великотърновски окръг, Дуранкулак—Големият остров II а и др. (с. 13). Според нас въпросът за този т. нар. преходен период може да бъде предмет на отделна дискусия.

Разглежданата монография се състои от увод и дванадесет глави, обединени от Х. Тодорова под общото заглавие „Археологическо проучване на праисторически обекти в района на с. Овчарово, Търговищко, през 1971—1974 г.". Раздел Б на гл. VIII е написан от д-р В. Василев, а раздел В на същата глава — от инж. П. Вълев. Към този раздел са приложени резюмета на руски и немски език. Дадени са и две приложения — от З. Янушевич и М. Ковачева. Първото има резюме на български и немски, а второто — на руски и немски език. Трудът е богато илюстриран с 12 рисунки, 27 таблици, 46 образа и 86 табла. На последните са дадени графично и в снимки всички находки от селищната могила Овчарово, пялостните планове на отделните жилищни хоризонти, както и теренни снимки на по-интересните жилища, главно от горелите хоризонти на селищната могила. В тези табла са отразени и основните керамични находки от другите селища, намиращи се в изследвания район около селищната могила край с. Овчарово.

В увода е проследен ходът на работата на експедицията в с. Овчарово и основните резултати от нея. Подчертава се фактът, че проучванията в района на с. Овчарово дадоха на праисторическата наука три нови, неизвестни досега култури, редица уникални паметници на материалната култура и позволиха да се направят важни изводи за относителната и абсолютната хронология на неолита, енеолита и т. нар. преходен период в тази част на нашите земи.

В гл. I е дадена кратка географска характеристика на района на с. Овчарово, а в гл. II са разгледани основните характерни черти на неолитните и отнасящите се към преходния период селища в този район. Тази характеристика е направена главно въз основа на анализа на керамичните комплекси. При ранненеолитните селища е налице хоризонталната, а не вертикалната стратиграфия, тъй като селищните могили в този район се появяват едва в началните етапи на енеолита. Друга важна особеност, обусловена от климатично-географските условия на района, е, че тук за разлика от Тракия се строят не наземни жилища, а главно землянки и полуземлянки, макар че не липсват и първият тип жилища (с. 10). Според Х. Тодорова това може да се дължи на различната етнокултурна структура на двата района, както и на различията в тяхната културна ориентация. Явно през епохата на неолита Стара планина играе ролята не само на климатична, но и на етнокултурна бариера. Главните обекти, проучени макар и частично, са означени от Х. Тодорова като Овчарово—платото I, Овчарово—платото II и Овчарово—Земника 1. Типологическите особености на комплекса Овчарово—платото I налагат неговото обособяване в самостоятелна ранненеолитна култура Овчарово, синхронна с края на културата Караново II в Тракия. Обектът

Овчарово—платото II се отнася към прехода от енеолита към ранната бронзова епоха (с. 13). Обектът Овчарово—Земника 1 може да бъде датиран към посочената по-горе раннонеолитна култура Овчарово, която типологически е най-близка до културата Криш, а конкретните аналогии свързват този комплекс с Караново II и Бугоднестровската култура, или по-точно между печорската и соколецката й фаза.

В гл. III е разгледана поселищната система през епохата на енеолита в района, изследван чрез теренни обхождания по време на разкопките в Овчарово (с. 15—22). Доказва се, че в началото на енеолита населението напуска платата и се заселва в близост до заливните речни тераси. Вследствие на това възниква цяла система от селищни могили, тъй като са използувани оптималните хидрогеографски условия, които са в състояние да осигурят продължителна уседналост на населението. Достатъчно е да хвърлим един поглед върху геодезичните и топографски планове на обходените в района селищни могили (обр. 3—9), за да видим, че поселищната система в района на селищната могила Овчарово през епохата на енеолита се характеризира с голяма наситеност. Заслужава внимание мисълта на Х. Тодорова, че именно тази гъстота на заселване е доказателство за съществуването на регулирано родовообщинно владение на земята, което е елиминирало възможните междусъседски конфликти. Според нас тази тенденция намерила най-пълен израз по време на средния енеолит, когато в рамките на заселването е обхванатата цялата подходяща за това площ. Много по-трудно е да се обясни наличието на конфликти (войни ?) в началото на късния енеолит, които довеждат до определени промени в поселищната система, когато селищата се изместват от предбалканските котловини към низините. Ние сме на мнение, че регулираното родовообщинно владение на земята е изпаднало по неизвестни засега причини в криза, вследствие на което са настъпили посочените по-горе явления. По всяка вероятност това е отражение на една локална тенденция, на която се дължи и спадът, отразен в поселищната архитектура на Овчарово, характерен за хоризонтите от късния енеолит, тъй като гъстотата на енеолитната поселищна система общо за целия район достига своята кулминация през средата на късния енеолит или по-точно по време на фаза II на културата Коджадермен — Гумелница — Караново VI.

В гл. IV Х. Тодорова се спира на основния паметник — селищната могила Овчарово: изходни археологически данни, местоположение, стратиграфия и абсолютна хронология. Това е една от основните глави в монографията, където в сбита и кратка, но точна форма са дадени основните характерни особености на този паметник, проучен от експедицията. Изводите се основават на стратиграфски наблюдения, от които са направени и съответните заключения от хронологически характер. Тринадесетте строителни хоризонта с обща деб. 4,80—4,90 м са отнесени към четири различни периода: I—IV хоризонт — към ранния енеолит (култура Поляница), V—VII — към средния енеолит (края на култура Поляница), VIII—X — към началото на късния енеолит (фаза I на културата Коджадермен — Гумелница — Караново VI), след което се наблюдава кратко прекъсване в живота на селището. Следващите хоризонти XI—XIII се отнасят към края на II — началото на фаза III на същата култура. От казаното по-горе следва, че в селищната могила са застъпени краят на ранния, средният и значителна част от късния енеолит без неговите финални етапи. Животът на могилата е продължил около 440 години (с. 24). Тази дълготрайна отседналост на населението е била обусловена от практически неизчерпаемите източници за прехрана.

В гл. V е разгледано развитието на жилищната и поселищна архитектура на селищната могила Овчарово според данните, получени при проучването на отделните строителни хоризонти. Селищата имат фортификационна система, строени са по предварително изготвен план и е налице компактно застрояване. Тези факти говорят за наличието на стройна родово-племенна организация, способна да осъществи в кратко време такъв голям строеж. Особеностите на жилищната архитектура и поселищната планировка на селищната могила Овчарово са разгледани подробно в заключителната част на тази глава (с. 42—47).

Друга основна глава в монографията е VI, в която е дадена типологията на керамиката и етнокултурната принадлежност на населението, обитавало селищната могила. Фактически керамиката е най-богатата по съдържание група находки от Овчарово. Тя отразява характерните за културите Поляница и Коджадермен — Гумелница — Караново VI, или по-точно за застъпените в обекта фази, форми съдове и украса, като демонстрира динамиката в тяхното развитие, наложена от конкретните исторически обстоятелства и свързаните с тях художествено-идеологически концепции. Етнокултурната информация, която дава керамичният комплекс от Овчарово, позволи да бъде обособена нова култура, наречена от Х. Тодорова култура Поляница, синхронна с културите Марица в Тракия и Боян III и IV в Мунтения. Непрекъснатото поселищно развитие в Овчарово допринася много и за решаването на въпроса за произхода на късноенеолитния комплекс Коджадермен — Гумелница — Караново VI, който е част от етнокултурната област на тракийския енеолит и е синхронен с Криводол — Салкуца — Бубани Хум I а и комплекса на културите Варна и Болград — Алдени.

Оръдията на труда са разгледани в гл. VII (с. 54—67). Динамиката на тяхното развитие е нагледно илюстрирана (обр. 15—25). Изводът, който може да се направи, е, че производителните сили на родовата община в Овчарово не се различават по вътрешната си структура от производителните сили на праисторическите общества, населявали Югоизточна Европа през енеолита.

В гл. VIII се разглеждат специфични въпроси, свързани с палеоикономиката и палеодемографията на родовата община в Овчарово. Смята се, че земеделието е било основа на нейната икономика, но наред с това скотовъдството и донякъде ловът са играели определена, при това не маловажна роля в осигуряване препитанието на населението.

Данните от палеодемографския анализ показват взаимната диалектическа връзка между екологическите условия, развитието на производителните сили и гъстота на населението. Това е доказателство, че енеолитното население се е настанило трайно в изследвания район и е съумяло да го експлоатира успешно в продължение на около половин хилядолетие.

Разкопките на селищната могила Овчарово дават убедителни доказателства за наличието на вътрешнообщинна специализация, както и на обменна

търговия. Терминът „обменна търговия" в случая е използуван удачно от Х. Тодорова, тъй като той дава най-ясна и точна представа за нивото на развитие на „търговските" връзки между различните племена през епохата на енеолита, според нас доста различни по своя характер от търговията, съществувала в ранноклasовите и класовите общества на Егейския свят и Древния Изток от времето на III—II хилядолетие пр. н. е., когато търговската дейност е била една от функциите на държавата и се е осъществявала най-често под формата на организирани от нея експедиции в близки или по-далечни земи. Впрочем от данните на разкопките в Овчарово може да се съди, че родовата община по отношение на средствата за прехрана напълно се е самозадоволявала в рамките на едно затворено натурално стопанство. Търговските връзки, ако употребим този термин в най-общия му смисъл, са се отнасяли само „. . . до доставката на суровини и предмети на лукса" (с. 88).

В гл. IX Х. Тодорова се спира на социалната структура и развитие на родовата община в изследваното селище. Според нея общината е имала важна функция не само при регулиране на общото владение на земята, но и в организацията на целокупния стопански живот.

Духовният живот на населението е разгледан в гл. Х. Основно внимание тук е отделено на уникалната култова сцена, която дава ценна и неизвестна досега информация за почитането и обожествяването на Слънцето, Луната и природните стихии, култа към Великата майка и др. Тази находка дава богати сведения и за всекидневния бит на енеолитния човек. Данни за вярванията на енеолитните жители на селището предоставят намерената колекция от идоли, както и некрополът, открит в непосредствена близост до селищната могила (с. 94—96). Съдовете, поставени в погребенията, са лошо изпечени, отличават се с небрежна изработка, а това показва, че са били правени с точно определена цел — да служат като погребални дарове. От този факт Х. Тодорова прави извода, че праисторическият човек ясно е съзнавал символичния характер на тези дарове, а това според нея говори за високото развитие на неговото абстрактно мислене. Това заключение е изключително важно от теоретична гледна точка.

В гл. XI са разгледани културните връзки на родовата община от селищната могила Овчарово, както и синхронизацията със съседните етнокултурни райони. За времето на ранния енеолит се констатират известни контакти с културата Сава в Лонгоза, а също така и с ареала на културата Марица в Тракия, макар че последните са много послабо изразени. На етапа Коджадермен — Гумелница — Караново VI връзките на местното население са от по-широко естество и са се осъществявали в рамките на обширен район от двете страни на Долен Дунав. Подробно въпросът за синхронизациите, разгледан в светлината на прецизен анализ на археологическия материал, е даден в заключителната част на тази глава (с. 97—99).

В гл. XII са сумирани общите резултати от проучванията в с. Овчарово и тяхното значение при изследването на проблемите на праисторията на Югоизточна Европа. Доказана е необходимостта да се подхожда комплексно при проучването на даден етнокултурен микрорайон, в който е разположен главният обект на археологическите разкопки. Както смята Х. Тодорова, „. . . само такъв подход дава възможност да бъдат доловени някои по-общи закономерности, без чието проследяване археологическото изследване не може да бъде пълноценно" (с. 102).

В приложенията са дадени резултатите от анализа на останките от растителни отпадъци от късноенеолитните пластове на селищната могила (автор З. Янушевич, с. 106—118), както и археомагнитното изследване на отделните строителни хоризонти на същата могила (автор М. Ковачева, с. 119—125). Получените резултати дават ценна информация за някои страни от развитието на изследвания етнокултурен микрорайон и спомагат за изясняването на редица въпроси, свързани с относителната хронология на праисторическите култури в България.

Смятаме за уместно да отбележим някои неточности в монографията, макар те да нямат принципен характер. Това има за цел да улесни читателя при работата му с този труд. На с. 13 е казано: „. . .Овчарово—платото II и Певец II са първите обекти от България, попадащи в голямата празнина на нашите изследвания, която дели края на неолита от началото на бронзовата епоха у нас и която се явява преходен период между споменатите епохи". След това се споменават редица обекти на север от Стара планина: м. Джугера край с. Ребърково, Врачански окръг, м. Водопада при с. Хотница, Великотърновски окръг, и др. Явно в случая става въпрос за пропуск при окончателното оформяне на монографията. Касае се за преход не от неолита, а от енеолита към ранната бронзова епоха.

На с. 27 се говори за наличие на караулни землянки, открити в селищната могила Овчарово. Това е ненужна модернизация, засягаща предназначението на тези съоръжения. Караулни помещения от различен тип се използуват от армиите на държава с определена централизация на властта, основаваща се на класовия принцип. Според нас по-точно е употребеното в по-долните редове определение „стражеви помещения". Вероятно в случая, поне ние така смятаме, се касае за обикновени наблюдателни помещения, откъдето главно през зимата било следено придвижването на дивеча или на хищници, застрашаващи домашните животни, намиращи се вън от селището.

На някои места са допуснати грешки от чисто техническо естество. На с. 53 става дума не за XI—XVII хоризонти в селищната могила Овчарово, а за XI—XIII хоризонти. Неправилен е цитат 6 на с. 93.

На същата страница има пасаж, който заслужава внимание от чисто теоретична гледна точка. Х. Тодорова пише: „. . . разполагаме с редица археологически данни, които навеждат на мисълта, че на територията на културата Коджадермен — Гумелница — Караново VI са съществували храмови постройки". Като такива тя разглежда богато украсения модел на жилище от селищната могила Коджадермен край Шумен, както и постройката с богато орнаментирани мазилки от Кашчиоаре в Румъния. В случая се налага доизясняване на терминологията, тъй като, както личи от следващите изречения, авторката тълкува съществителното „храм" в двояк смисъл. Трябва да отбележим неоспоримия факт, че храмът е социална институция, подчертаваме това, на класовото общество. При това на напълно оформеното, а не ранноклasово общество. В Египет и Шумер в тази си роля храмът е една от надстройките на деспотичната царска власт и е един

вид орган, който формира общественото съзнание и светоусещане на поданиците на държавата. В такъв смисъл липсата на храмове на о-в Крит от епохата на Старите и Новите дворци и в Ахейска Гърция от периода на шахтовите и куполните гробници, когато минойското и ахейското общество се намират на етапа на ранноклasовата държавна формация, е показателна. Явно в случаите от Коджадермен, Овчарово, Кашчиоаре, при моделите на т. нар. култови стълбове от Поляница и Овчарово се касае не за храмове, а за светилища. Тези светилища са имали общоплеменен, а може би и междуплеменен характер. Впрочем въпросът за ролята на светилището и храма, разбирани естествено не като архитектурни паметници, а като обществени институции в живота на обществата от времето на енеолита и бронзовата епоха в Югоизточна Европа и Източното Средиземноморие, може да бъде разгледан в рамките на самостоятелно изследване.

Не подлежи на съмнение фактът, че разгледаната монография има значителни приноси в проучването на развитието на човешките общества, населявали днешна Североизточна България през неолита и енеолита, а също и през т. нар. преходен период. Археологическият материал е публикуван на ниво, отговарящо на изискванията и постиженията на съвременната археологическа наука. Сполучливата интерпретация на паметниците на материалната култура е довела до възможността да бъдат използувани като пълноценни исторически извори. Появата на този труд е значително постижение на българската праисторическа наука от последно време.

АЛЕКСАНДЪР Г. БОНЕВ

АРХЕОЛОГИЯ СССР. СТЕПИ ЕВРАЗИИ В ЭПОХУ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ. М., 1981. 301 с., 104 обр., 8 цв. ил.

Рецензираният труд е първият от многотомната „Археология на СССР", която си поставя за задача да даде обобщена представа за археологическите култури в Съветския съюз през различни исторически епохи. Трудът се състои от увод, девет глави и заключение и е под общата редакция на Св. А. Плетньова, доктор на историческите науки. Разделен е на две равностойни части, от които първата е посветена на ранното средновековие (IV—X в.), а втората — на развитото средновековие (X—XIV в.).

В увода (автор С. А. Плетньова) е направена обща характеристика на процесите в евразийските степи и по-специално е проследено усядането на номадите и появата на земеделие в тяхното стопанство. Изяснени са трудностите при археологическото проучване на номадската култура в ранните ѝ периоди и се достига до извода, че археолозите могат в пълнота да изучават културата само на тези номади, които пълно или частично са преминали към уседнал начин на живот (с. 6). На фона на това правилно твърдение буди известно недоумение мнението, че материалната култура на номадите се формира едва след образуването на зимовищата и когато жителите им освен земеделие усвояват и занаятчийството (с. 5). Тази мисъл е правилна дотолкова, доколкото едва на този етап могат да се открият материални останки от номадите. А иначе материалната култура е неотменна част от човешкото битие още с появата на първите оръдия на труда в живота на хората независимо от ловния, събирателски, земеделски или номадско-скотовъден характер на тяхното стопанство.

Глава първа (автори А. К. Амброз и Н. А. Мажитов) е посветена на живота на населението в степите на Източна Европа и Средна Азия в периода V—VIII в. и по-специално на резултатите от Великото преселение на народите, а именно хунския проблем и трите археологически култури в Южен Урал — Турбаслинска, Бахмутинска и Караякуповска, които очертават съществуващата тук прилика в културата на уседнало и номадско население (с. 23—28). Що се отнася до Източна Европа е изтъкнато, че в степите едновременно обитават номади с различен произход, антропологически облик, обичаи и култура, които сега не е възможно да се локализират и свържат с народите, познати от писмените извори (с. 22). Археологическите паметници от този район могат да се обособят в три групи, като особено интересна е първата, която се отнася към първата половина на V в. и с която се свързва възникването на варварския стил на позлатени полихромно украсени предмети (с. 21—22). Важно е да се отбележи, че към тези ранни номади от VII—VIII в. се отнасят паметниците от Малое Перешчепино, Глодоси и Вознесенка, без да се определят етнически, докато някои български изследвачи са склонни да ги свържат с прабългарите[1].

В глава втора са разгледани археологическите паметници и историческото минало на Сибир през VI—X в. (автори В. А. Могилников и Л. Р. Кызласов). По-точно тя е посветена на тюрките, уйгурите и хакасите и на техните държавни формации — Първия и Втория тюркски хаганат (552—630; 682—744), Уйгурския хаганат (745—840), Киргизкия хаганат и Кимакското обединение от IX—XI в. Изучаването на конкретния материал позволява да се правят и твърде важни заключения, като например това, че руническата писменост не е локално явление, а е била разпространена във всички райони, обитавани от тюрките, и била ползувана от тях достатъчно широко (с. 42). Правдиво е очертана древнохакаската култура на чаатасите в VI—IX в. в Хакаско-минусинската котловина като култура с твърде развито земеделие, скотовъдство, занаяти (с. 46—52). Накратко е описана сцената върху камъка от Кудирге и са посочени мненията относно неговата интерпретация (с. 39). За най-убедително се счита това на А. А. Гаврилова, която вижда в тази сцена отзвук от военните успехи на тюрките ту-гю. Изглежда обаче, че по-близки до истината са виждания на Л. Р. Кызласов и А. Колауц,

свързващи рисунките-графити с шаманизма и религиозните вярвания и вероятността в тях да са изобразени върховните божества на тюрките — Умай, Тенгри и може би Йер-суб.

Най-важна за българската археологическа наука е глава трета (автор С. А. Плетньова; Н. А. Мажитов разработва само параграфа за Южен Урал). В нея е проследена историята на източноевропейските степи през VIII—X в. Основната част е посветена на три култури, свързани с прабългарите, първата от които е салтово-маяцката в нейните четири локални варианта — приазовски, кримски, долноволжски и дагестански. Нейни етнически носители са аланите и прабългарите — основното население на Хазарския хаганат (с. 64). Трябва да отбележим, че през този етап на културно развитие преминават и северокавказките алани, дунавските и волжските българи, което налага пълното и внимателно изучаване на салтово-маяцката култура.

Много важни са изводите във втория параграф на тази глава. Като изхождат от конкретния археологически материал, авторите констатират, че т. нар. балкано-дунавска култура както и салтово-маяцката не са номадски, а типично земеделско-скотовъдни (с. 76), че балкано-дунавската култура трябва да се счита за един от вариантите на салтово-маяцката, т. е. един от българските локални варианти (с. 76), и най-сетне, че балкано-дунавската култура в Молдавия е несъмнено провинциален вариант на културата на Първото българско царство (с. 76—77).

В третия параграф са разгледани българските паметници от поречието на Волга и Кама, където българите проникват още към края на VIII в., но културата им през този ранен период е слабо проучена, главно по данни от некрополите. Последният раздел на глава трета изяснява историята на Южен Урал през IX—X в., където преобладават тюркските елементи, оформящи представата за ранните (пра)башкири.

Четвъртата глава е посветена на археологията на Северен Кавказ, по това време населен с различни по произход и език народи, сред които привличат нашето внимание прабългарите и аланите (автор В. Б. Ковалевская). Културното развитие на тези области е от голямо значение за българската наука не само поради близките паралели с Дунавска България, но и заради допускането на по-късни преки контакти (т. нар. втора вълна прабългари на Долния Дунав). В тази връзка е уместно да се изтъкне, че е пресилено твърдението, според което металните амулети са специфична особеност на аланската култура, а всички останали местонаходища трябва да се разглеждат като следствие на връзки с Кавказ (с. 87). Преди всичко аланите не са живели през разглеждания период изолирано от другите народи, а етническата пъстрота в Северен Кавказ през IV—X в. е твърде голяма[2]. Особено подчертана е близостта на аланите с прабългарите, което позволява да се говори за българо-аланска симбиоза[3], при която влиянията очевидно са били двупосочни. Ето защо немалкият брой и разнообразни видове метални амулети от Дунавска България са прабългарски, но са се появили не като резултат на преки връзки с Кавказ, а като формиране на традиция под вероятното аланско влияние още на територията на Северното Черноморие и Каспийското крайбрежие. Съмнително е и определянето на амулетите-конници като гвардейски знаци, а е възможна връзката им с дружинния култ (с. 87) и най-вече с езическите религиозни представи[4].

Високо трябва да се оцени изясняването на аланското езичество и култа към небесното божество (с. 89—90). Пример за това е Хумаринското светилище на огъня от VIII—IX в., което намира паралели в капищата от Дунавска България[5]. Задълбочен е анализът на прехода от култ към върховното божество към дружинния култ, илюстриран с конниците-амулети, с етнографски материали и с героя от нартския епос, покровителя на мъжете — ездач на чуден бял кон, Уастърджи, Уац Георги (с. 90). Този период според нас е аналогичен с етапите на развитие на прабългарския върховен бог Тангра.

Втората част на тома, която обхваща периода X—XIV в., съдържа общо пет глави. Една от тях (глава пета) е посветена на сибирските и средноазиатски древности XI—XIV в. (автори В. А. Могильников и И. Л. Къзласов). В края на I и началото на II хилядолетие на н. е. стават значителни промени с номадите от азиатските степи в посока от изток на запад. През 1207 г. Южен Сибир изпитва монголското нашествие, а в 1293 г. е унищожена древнохакаската държава. С това прекъсва развитието на местната самобитна култура, в която настъпва всеобщ упадък, отразен в икономиката, градоустройството, писмеността, изкуството и пр. (с. 207).

Глава шеста (автор А. П. Смирнов) е посветена на Волжска България, която съществува самостоятелно от края на X до XV в., когато загива под ударите на Московското княжество. Представени са изследванията на града Болгар, който със своето градоустройство и архитектура превъзхожда болшинството от европейските градове от тази епоха (с. 209). Материалите позволяват да се говори за трайно уседнало население с висока земеделска култура, за високо развита икономика на държавата още от самото ѝ начало (с. 210—212). Изяснени са здравите народни основи на езическата религия, която се запазва дълго след ислямизирането на държавата. Съвсем правилно е отбелязано, че чертите, които обединяват Волжска България с Хазарския хаганат и Дунавска България, трябва да се считат за устойчиви признаци на българските племена, активно разселили се в Източна и Югоизточна Европа през VII—X в. (с. 212).

Глава седма (автори С. А. Плетньова и Н. А. Мажитов) показва номадите от източноевропейските степи и Южен Урал през X—XIII в. Това са печенегите, узите и куманите, които играят важна роля в Източна Европа през X—XIII в. Печенегите и особено куманите са действен фактор и в историята на нашите земи през XI в. (печенегите), и в края на XII—XIII в. (куманите). В тази глава по-основно са разгледани едни от най-оригиналните номадски паметници — куманските каменни баби. Изглежда към тях трябва да се отнесат и каменните баби от с. Ендже, Шуменски окръг[6], може би останали от куманското присъствие в България по времето на Асеневци. Не е лошо при разглеждането на каменните баби от този период да се има предвид и мнението на Е. Триярски и Я. Дашкевич за многоетническия произход на тези паметници, т. е. те да не се обвързват само с куманите[7]. В края на главата накратко е разгледана материалната култура на древните башкири през XII—XIV в.

Осмата глава (автор В. Б. Ковалевская) разглежда Северен Кавказ през X—XIII в. Макар и накратко, е очертан домонголският период в историята на Северен Кавказ, когато се оформят етни-

ческите групи, известни на Кавказ и в наши дни (с. 224).

В последната глава (автор Г. А. Фьодоров-Давидов) са разгледани съвременните познания за историята и материалната култура на монголо-татарите и Златната орда. Стремителното развитие от стадия на военната демокрация към раннофеодалната империя при Чингис хан, мащабните завоевания в Азия и Европа, бързият възход, особените нрави и обичаи са правели неизгладимо впечатление на съвременниците. Притежавайки мощна армия, а оттук разполагайки и с големи материални ресурси и пленници, монголите усилено строят в степните райони нови градове, като използуват пленени занаятчии и огромните заграбени ценности (с. 229). Монголското нашествие оставило значителни следи сред народите на Източна Европа. Съвсем правилно в книгата то е определено като реакционно историческо явление, а Златната орда като безперспективна, паразитна надстройка, която задържа хода на историческото развитие на Източна Европа (с. 236).

В заключението (написано от С. А. Плетньова) са направени някои важни изводи. Историята на народите от евразийските степи през средновековието досега не е написана (като се изключат двете обобщителни работи на С. В. Кисельов и М. И. Артамонов). Въпреки липсата на такава история не може да не се забележи, че съществува общност между културата на номадите в икономиката, бита, възгледите и естетическите вкусове[8]. В процеса на феодализацията сред евразийските степни народи се разпространяват световните религии — ислям, християнство, юдаизъм, будизъм, конфуцианство, като намират поддръжници главно сред управляващата върхушка. Сред народните низини за дълго господствуват езическите вярвания, тъй като народът не възприема бързо новите догми и свързаните с тях обреди (с. 239).

Археологическите паметници и тяхното правилно интерпретиране подпомагат твърде много историческото изследване на номадите от ранното и развитото средновековие. Ето защо направеното в рецензираната книга напълно отразява постиженията на съветската археологическа наука в тази област. Трудът „Степи Евразии в эпоху средневековья" трябва да се оцени твърде високо, тъй като в него е изложено всичко най-важно и съвременно за историята на степните номади в периода от V до XIV в. За българския читател от особено значение е, че доста изчерпателно и най-вече напълно правдиво се говори за историческата роля и съдба на българските племена, оставили трайни следи в много райони на Източна Европа и създали в 681 г. българската държава на Балканския полуостров.

[1] С. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура. С., 1977, с. 34—41.

[2] А. В. Гадло. Этническая история Северного Кавказа. Л., 1979, с. 4.

[3] В. Гюзелев. Икономическо развитие, социална структура и форми на социална и политическа организация на прабългарите до образуването на българската държава (IV—VII в.). — Археология, XXI, 1979, 4, с. 13.

[4] Ж. Аладжов. Култови фигурки от района на Плиска. — В: Преслав. III. Варна, 1984, с.276—281.

[5] Д. Овчаров. Прабългарски капища — произход и предназначение. — Векове, 1983, 2, с. 56—62.

[6] Р. Рашев. Прабългарски ли са „каменните баби" от Ендже. — МПК, XII, 1972, 1, с. 17—20.

[7] Я. Дашкевич, Э. Трыярски. Каменные бабы Причерноморских степей. Wrocław etc., 1982, с. 115.

[8] С. А. Плетнева. Кочевники Средневековья. Поиски исторических закономерностей. М., 1982.

ЖИВКО АЛАДЖОВ

В. В. СЕДОВ. ВОСТОЧНЫЕ СЛАВЯНЕ В VI—XIII ВВ. М., Наука, 1982. 326 с., 78 табл., 38 к.

В археологическата литература за ранното средновековие на Източна Европа зае място всеобхватният труд на В. В. Седов — един от най-ревностните изследователи на старините на източните славяни. Това е том от поредицата „Археология на СССР", отразяващ резултатите от работата на руската дореволюционна и съветската археология в областта на изследванията на материалната култура на източните славяни за периода VI—XIII в. Трудът е богато илюстриран, като тежестта е паднала върху таблиците с рисунки на археологическите материали и картите, които са в рядко срещано съотношение спрямо таблиците 1:2. Трябва да се отбележи малкият брой фотографии за такова издание — само 30, от които 10 цветни. Наличието само на една реконструкция е твърде недостатъчно за труд от такова естество.

Във въведението авторът отбелязва, че дълго време „Повесть временных лет" е единственият източник върху ранната етническа история на източните славяни. В края на миналия век, използувайки данните от топонимията, Н. П. Барсов очертава ареала на споменатите в летописа източнославянски племена. Започналите в началото на XIX в. археологически разкопки на могили (1810 г.) в края на столетието дават около 20 000 паметника на територията на староруските земи. Именно те освен общите признаци, обединяващи ги в една култура и отличаващи ги от съседните паметници, се характеризират с локални особености. Анализът на тези особености позволява да се отделят в източнославянския регион областите, за всяка от които са свойствени определени детайли в погребалния обряд и специфичен сбор от женски украшения. Изслед-

ването предимно на такива находки определя подхода при разглеждането на материалната култура на източнославянските племена — в труда се използуват не толкова данните от селищата, а резултатите от проучването на некрополите, които дават много по-голяма възможност за характеризирането ѝ. При работата върху това разположение има вече повече от 40 000 славянски погребални комплекса. Това не означава, че изводите се основават единствено на тях. Сам авторът отбелязва, че трудът е опит да се обобщят всички археологически материали, получени от разкопките.

Първата част на книгата „Славяните в Източна Европа в VI—VIII в." е отредена на времето преди обособяването на източнославянските племена. Разглеждат се археологическите култури на ранните славяни в пределите на руската равнина с техните най-важни етнографски признаци — работените на ръка глинени съдове, строителството на жилища и погребалния обряд. Тези елементи отчетливо отделят културата на славяните сред синхронните, останали от другите европейски етнически групи.

Като изхожда от постановката, че материалната култура на славяните по това време вече не е единна, а се дели на големи групи, В. В. Седов разглежда тези, които са обособени и се развиват в източноевропейската равнина в VI—VII в.: пражко-карчагска, пражко-пенковска, старините, представени с дългите могили и сопките, старините колочински тип, тушемлино-банцеровската и мошчинската култура, чиито носители непосредствено или като субстрати участвуват най-активно в генезиса на източните славяни. Според географското място на земите, в които се обособяват и развиват тези култури, е построена структурата на първата част. Направена е характеристиката на културите, разпространени в южните предели на руската равнина. На територията на Съветския съюз паметниците пражко-карчагски тип се намират на юг от р. Припет и в Закарпатието. Между другите райони на разпространение на керамиката от този тип, макар и в по-малко количество, са споменати и част от българските земи. В. В. Седов счита, че източниците на пражко-карчагския тип керамика се намират сред глинените съдове от пшеворската култура. Свързвайки носителите на пражко-карчагската култура с писмените сведения за славяните на готския историк Йордан, авторът счита, че това са склавините (славините), за които съобщава хронистът.

Наред със старините пражко-карчагски тип широко са разпространени и пражко-пенковските, свързани с друга славянска група, разселена в Днепро-Днестърското междуречие. Много характерни за нея са биконичните гърнета, работени на ръка. Славянската принадлежност на основните ѝ типове керамика доказва нейната приемственост със славянската керамика от по-късния период (VIII—IX в.). Паметници с пражко-пенковска керамика са разпространени на запад в Долното и Средното Подунавие (в северните райони на България и източните области на Унгария). Трябва да се отбележи, че керамика, работена на ръка, датирана в края на VI — началото на VIII в., е намерена и в Южна България[1], без да е свързана засега с жилища и други следи от ранно заселване на славяните там. В някои паметници често се среща керамика от двата типа, като такова смесване е известно и в Подунавието. Това се обяснява със сливане на двата потока на славянско разселване.

Важна е констатацията за проникването на славяни, носители на пражко-пенковската култура, сред населението, оставило салтовските старини (с. 20). Намирането на пастирска керамика в селища на пражко-пенковския ареал се обяснява с търговските и етнокултурните контакти на славяните с техните съседи — тюркоезични номади — и с проникването сред тях на българо-алански етнически елемент.

Източниците на пражко-пенковската култура се търсят в черняховските старини от Подолско-Днепърския регион. В района на разпространение на пражко-пенковската керамика се поставя антската раннославянска група. Прави се изводът, че различията между славини и анти са по-скоро етнографски, а в езиково отношение те не са излизали от рамките на диалектната диференциация, т. е. че те са отделни племена със самостоятелна политика, участвували заедно с други групи в етногенеза на бъдещите източни, южни и западни славяни.

Културите в басейна на Горен Днепър и съседните области са разгледани във втора глава. Това са старините колочински тип, тушемлино-банцеровската и мошчинската култура, които всъщност принадлежат на население, за чиято етническа принадлежност се водят дискусии — едни автори го считат за изцяло или частично славянско, други и сам авторът са на мнение, че в VI—VII в. то не е славянско, а принадлежи към близко родствено на балтите население. В резултат на вътрешно регионално взаимодействие със славяните впоследствие то влиза в състава на източнославянските племена.

Дославянските старини от северния регион са представени в третата глава. Културата на дългите могили етнически е отнесена към източнославянското племе кривичи, което се формира в резултат на смесването на придошлото от юг славянско население с местните угро-фински и балтски племена. Еволюцията на керамиката в тези земи върви от по-ранни форми към типично славянските гърнета с форма на пресечен конус. Според автора новгородските сопки в басейна на езерото Илмен са паметници на смесено славяно-финско население. При тях хронологическата граница се измества до VIII—IX в., като само малка част са датирани в VI—VII в. Славянският етнически компонент става преобладаващ едва в X в.

Основната част на труда е втората — „Източнославянските племена в състава на старорускатa народност". В нея са разгледани подробно данните от археологическите проучвания, които дават или не основания за локализацията на източнославянските племена според летописа „Повесть временных лет" и тяхното развитие в границите на древноруските земи от VIII до XIII в. Отделните племена са изследвани по географско-териториално разположение от юг на север, като се започва със земите, които са ядрото на ранните славяни — „Племената на гористата зона от десния бряг на Днепър". В земите на част от тази област на съвременна Украйна в VIII в. се развива културата тип Лука-Райковецка. Най-характерният ѝ признак е керамиката, правена на ръка, понякога с украса от вълнист или линеен орнамент. Сред нея в IX в. се появяват съдове, изработени на грънчарско колело. През IX—X в. в ареала на Лука-Райковецката култура могилният обряд на погребване измества погребенията направо в земята, като трупоизгарянето продължава да е господствуващият начин.

За най-ранно племенно образуване на славяните в Източна Европа се счита това на дулебите, чието начало В. В. Седов вижда още в първите години на VII в. Славяни с такова племенно име са локализирани в различни райони от Средна Европа до Днепър, което отразява тяхната миграция от един регион в различни направления. Дулебското племенно образуване не е просъществувало до времето на създаване на староруската държава. Земите, върху които се е простирал дулебският регион, се характеризират с културно единство, установено от еднородството на по-късните могилни материали. На тази територия според летописа са локализирани бужаните (волиняните), древляните, поляните и отчасти дреговичите. Подчертава се, че етнографски за тези племена са характерни простота и скромност на облеклото, което се установява и от еднотипните наушници. Старините на тези племена от X—XII в. имат в основата си единна култура тип Лука-Райковецка, като началото на образуването на отделните племена се отнася към VIII—IX в. То е резултат според автора на гнездообразното разселване на славяните, носители на тази култура. Намирането в земите на волиняните на пръстени с S-образен край, характерни за западнославянските племена, е основание за предположение те да отразяват проникването на неголеми групи или на отделни индивиди западни славяни.

В. В. Седов изтъква факта, че на териториите на съседни племена много често са проучени могили, характерни за съседното племе, като такова взаимопроникване е обикновено за граничните райони на всички източнославянски племена (с. 104).

Смяната на погребалния обряд трупоизгаряне с трупополагане става в X в. Ориентировката на телата е характерната за славяните (с глава на запад), като отклоненията (с глава на изток) се свързват с балти и може би тюркски номади, а тези с меридионална — с население, което има угро-фински произход, проникнало от гористата зона на Източна Европа (с. 110). Наличието на трупополагане в некрополите на волиняни и поляни от IX—X в. авторът свързва с проява на ирански етнически елементи сред среднонепърските славяни. Това иранско влияние е отбелязано и в езическите вярвания, езика, староруското изкуство, фолклора, занаятите.

Поляните първи от източнославянските племена започват да се наричат „руси“ и от техните земи този етноним постепенно се разпространява сред всички племена в пределите на староруската държава. Етноопределящите украшения са засвидетелствувани при племената, чиито земи са на север в гористата зона — кривичи, словени, вятичи, радимичи, северяни. Между племената на Юга и Севера са разположени земите на дреговичите. Там са проведени първите археологически разкопки на славянски паметници в Русия — още в 1810—1811 г. При тях вече се явява характерен само за тези земи етноопределящ признак — големите метални мъниста със зрънца. Участието в етногенеза на славяните на местни субстрати довежда до обособяване на специфични райони на територията на отделните племена — в региона на дреговичите са обособени два района, свидетелство за наличието на местни балти. Земите по бреговете на р. Буг в района на Брест и по горното течение на р. Неман са заселени с преселници от различни племена — волиняни, дреговичи, дори западни славяни (намерени с S-образни обеци). Именно в тези земи до XVII—XIX в се запазват островчета балти, но славяните стават преобладаващи още през XI в.

Сравнително кратката пета глава е отредена на южните източнославянски племена, населявали междуречието в долните течения на Днепър и Днестър, басейните на Днестър и Прут и Прикарпатието. В тези земи антската култура с пражко-пенковски облик постепенно се трансформира в култура тип Лука-Райковецка от VIII—IX в. В. В. Седов прави интересна констатация за наличието на нивелировка на културите на славянското население в тези земи за периода VIII—IX в. Той обяснява този факт с придвижването на големи маси славянско население, свързано със заселването на долнодунавските земи от няколко потока, включително и от различни области на Източна Европа.

Обяснението би могло да се потърси другаде. Голяма част от тези земи за по-дълго или за по-кратко време в VIII, IX и част от X в. са в пределите на средновековната българска държава[2]. Закономерно е в условията на държавата да се заличават племенните различия и да се върви към единна материална култура, което се наблюдава и в земите на българската държава по десния бряг на р. Дунав. Авторът твърди, че южната част на Прутско-Днестърското междуречие е включена в границите на Първото българско царство след 915 г. и именно поради това на тази територия е получила разпространение култура от такъв облик, както и в другите области на средновековна България (с. 130), което не отговаря на историческите факти.

В тези земи според „Повесть временных лет“ са живели три племена — хървати, тиверци и уличи. Характерно е, че при тях няма специфични особености, затова старините по Днестър се причисляват към племената по териториален, а не по етнографски признак. Все пак, независимо че археологическите старини от VIII—IX в. от региона, в който се локализират трите племена, само се приемат за техни, към текста би трябвало да има илюстративен материал и за уличите, както е даден и за културите на другите източнославянски племена. Недоумение буди оставеният без коментар важен факт за наличието в този ареал на двуобредни некрополи с трупоизгаряне и с трупополагане с ориентация на тялото запад—изток и глава на запад. Посочена е датировката само на един от тях (при Бранещи) — края на IX — първата половина на XI в., който е отнесен към тиверците. В книгата не е даден илюстративен материал с находки от този и други подобни некрополи от региона, за да може да се направи сравнение с двуобредни некрополи от това време от територията на съвременна България. По всичко изглежда, че в така описаните некрополи гробовете с трупополагане са християнски, както е в първичната публикация[3]. Това славянско население, или по-голямата част от него, е покръстено в последните десетилетия на IX в., както и останалото от другите райони на средновековна България.

Независимо че е дадена локализация на племената на тиверци и уличи, липсата на карти показва, че принадлежността на тези територии към техния ареал е несигурна и дискусионна. Под натиска на номадите уличите (по-късно и голяма част от тиверците) във втората четвърт на X в. се придвижват на север и на запад. През втората половина на X в. те изчезват като отделна племенна група.

В шеста глава са разгледани племената в югоизточната част на руската равнина — северяни,

вятичи, радимичи. Формирането на някои от тези племена в VIII—IX в. е резултат от взаимодействие на носителите на днепърската група на роменско-боршевската култура с местното население. Всяко племе за разлика от тези на Юга има специфичен етнографски признак: за северяните — спиралните наушници, за вятичите — седемлопатните, за радимичите — седемлъчевите. В ареала на племената се появяват и развиват и други синхронни на славянските старини култури, принадлежащи на други етноси. Така на територията на северяните са проучени паметници волинцевски тип, които имат най-близки аналогии в салтовската култура. В. В. Седов счита, че тези старини са принадлежали на неоднородно етнически население, за разлика от М. И. Артамонов, който ги отнася към асимилираните от славяните кутригури.

Племенната принадлежност на населението на някои области като това в басейна на р. Дон засега не може да бъде определена. Със сигурност са установени началната дата на заселване (VIII в.) и времето на напускането на тези земи от славянското население — края на X в.

Своеобразен път на обособяване на източнославянско племе от различни групи славянски преселници и местни субстрати показват археологическите резултати в басейна на р. Горна Ока. Проникналите тук в VIII в. от югозапад славяни в началото не са отделно племе. Изолираността и смесването с местните балти-голяди способствува за племенно обособяване на вятичите. Характерно за тези райони е сравнително късната поява на керамиката на колело — не по-рано от края на X в. Сред някои племена (радимичи) балтските елементи се намират в голямо количество — повече, отколкото в другите славянски племенни ареали. Обяснението се търси в по-късното разселване на славяни в този район, а оттам и по-късната славянизация на балтите (с. 156).

В отделна група в седма глава са разгледани племената от северните райони — кривичи и словени. При кривичите се формират две етнографски групи — смоленско-полоцка на юг и псковска на север. Първите имат като етноопределящ признак пластинчатите кончета-пандантиви, а техните съседи (новгородските словени) — ромбовидно и овално щитовидните наушници. Чрез тях могат да се проследят посоките на разселване и проникване на словените в съседните земи на изток, запад и юг.

В погребалния обряд в някои райони на племената на севера се чувствува влияние на ритуала на съседните прибалтийски племена. В. В. Седов отбелязва, че много райони на словенската територия извън основния регион се характеризират със забележимо своеобразие, обусловено от относително късната славянизация на местното финоезично население (с. 183). В този регион има области (Волго-Клязменското междуречие), заселени в X—XI в. от различни посоки (север и юг) и съответно от различни племена — словени и кривичи. В други райони (Вятско-Камския край) усвояването на територията става чрез проникване не на маса от славянско население, а на индивиди от новгородската управа — търговци, занаятчии. Поради това неголемият брой заселници не внася забележими изменения в етническата структура на местното население (с. 196). В старорускатa народност освен славянските племена влизат и славянизирани фински племена, а в много райони на източните славяни в тях се вливат и други местни субстрати — балти, прибалтийски племена, варяги, номади, западни славяни.

Третата (заключителна) част на книгата обхваща в няколко глави общите въпроси на археологията в земите на източнославянските племена. Като използува резултатите от проучените селища и некрополи от VI—IX в., в осма глава В. В. Седов дава възможно най-пълната картина на стопанството и обществения строй на източните славяни. Първостепенен поминък е селското стопанство с ведущ отрасъл земеделието (с. 236). Основното заключение е, че южните райони изпреварват в тази дейност северните, като в гористата зона наред с подсечното земеделие съществува и т. нар. система на угар, а в гористо-степната е прилаган сеитбооборотът. Най-важни земеделски култури са пшеницата, просото, ръжта, ечемикът.

Животновъдството заема важно място, а в неговата структура 50% се падат на едрия рогат добитък. Значителен дял в стопанството на източните славяни в VI—IX в. имат ловът и риболовът, като процентът на костите на дивите животни достига в някои селища от 10 до 50, а средно е между 12 и 20. Ловът се води предимно за набавяне на месо. Някои животни са хващани специално заради кожите. Все пак тази дейност има спомагателен характер.

Възникват редица занаяти — грънчарство, ковачество, дърводелство. Тяхното развитие и появата на търговията довеждат до оформяне на центрове като Зимно, Пастирското, Изборското и други градища от VI—VIII в., а по-късно в IX—X в. на градовете като Киев, Новгород, Смоленск, Ладога, Муром и др. Повечето от градовете се обособяват на базата на племенни центрове.

На основата на данните от погребалните съоръжения на кривичи и други В. В. Седов определя като основна социална организация на източното славянство за VII—VIII в. в гористите райони голямото патриархално семейство с общо стопанство. В VI—VII в. то съществува и в южните райони. Третата четвърт на I хилядолетие на н. е. трябва да се счита за преходен етап от семейно-родовата община към териториалната. В много райони наред с малките семейства се запазват и големи семейни колективи, като на север тяхното разпадане е задържано от трудните условия на живот. Териториалната селска община от IX в. става основната социална организация на източнославянското общество. Основа на военната дейност на славяните в VI—VIII в. е опълчението, а върховната власт принадлежи на племенното събрание. В IX в. са образувани съюзи на някои племена — словени и кривичи, формира се Киевска Рус.

За X—XI в. би трябвало да се отдели повече място на навлизането на християнството в живота на източните славяни, което постепенно изтласква езичеството, превръща се в края на X в. в официална държавна религия. То е социално явление, дало отражение в почти всички сфери на живота, също и върху погребалния обряд.

В девета глава въз основа на находките, датирани в IX—XI в., авторът с основание счита, че т. нар. дружинни могили показват сложен етнически състав на руските дружини — славяни, варяги, воини от други племена на Източна Европа.

Данните за облеклото от VI—IX в. са разгледани в десета глава. Те са малко, тъй като при извършването на погребалния обряд то изгаря на кладите. Може да се приеме със сигурност, че ши-

роко са използувани кожите, конопът, вълната. Свързаните с облеклото палчати фибули могат да се считат като етноопределящи за източните славяни от VI—VII в. В. В. Седов прави интересно заключение за женския костюм от VI—IX в. — характерни за тях славянски типове на украшения, като пръстени, гривни за ръце и шия източните славяни нямат. Те използуват най-разнохарактерни гривни, пръстени, изработени в тяхна среда или придобити от съседни племена.

Оправдан интерес предизвиква предпоследната глава „Езичество". В нея са разгледани отделни въпроси, чието решение е непосредствено свързано с археологическите данни. Преди всичко благодарение на тях може да се възстанови обликът на езическото светилище. То е обслужвало по-големи или по-малки райони, включващи няколко, а понякога няколко десетки селища. Съществуват и неголеми светилища, устроени непосредствено до селищата. Отбелязва се почитането от славяните на планини, извори и гори, като свещеното дърво е дъбът, свързан с култа към върховното божество Перун. Твърде разпространени били дървените статуи с изобразена най-отгоре човешка глава, недостигнали до нас. Намерените каменни идоли с човешки изображения са косвено свидетелство за тяхното съществуване. До края на X в. езичеството е определящият фактор в идеологията на източното славянство. Много важна констатация е, че в XI—XII в. в руското село значителна част от населението все още е езическа.

В последната дванадесета глава авторът разработва въпросите за източнославянските племена и старорускатa народност. Приемат се схващанията на Б. А. Рибаков, че източнославянските племена от „Повесть временных лет" до създаването на старорускатa държава са и политически образувания, т. е. племенни съюзи, което се потвърждава покъсно от териториалното раздробяване на държавата в XII в.

Според археологическите данни племената, засвидетелствувани в „Повесть временных лет", в XI—XII в. са още устойчиви етнографски единици. В. В. Седов счита, че консолидацията на източнославянските племена се извършва в VIII—IX в., когато се полагат основите на старорускатa народност и се слага началото на древноруския език. Ведущата роля в този процес принадлежи на старорускатa държава. Неслучайно съвпадат територията на държавата и ареалът на племената. В IX—XII в. терминът Русь се употребява в двояк смисъл — за етноса и за държавата. Формирането и на етноса, и на държавата, както при другите средновековни формации, се съпровожда с изграждането на единна материална и духовна култура, което се проявява в почти всички паметници — от женските украшения до архитектурата.

Книгата е написана с голяма ерудиция и характеризира В. В. Седов като вещ изследовател не само на терена, но и в анализирането и обобщаването на археологическия материал, а също и при експерирането от огромното количество използувана археологическа и друга литература на необходимата за труда. Томът ще бъде изключително ценно помагало и извор за аналогии не само за археолозите от Съветския съюз, работещи в областта на раннославянската и славянорускатa археология, но и за много техни колеги от други страни, на чиито територии са живели древните славяни или живеят техни потомци.

[1] Д. Аладжов. Материална култура на Югоизточна България през IX—XI век. — В: Славяните и средиземноморският свят VI—XI век. С., 1973, с. 145.

[2] Ив. Божилов. Културата Дриду и Първото българско царство. — ИПр, 1970, 4, с. 121—122; М. Артамонов. Тюрко-болгары и славяне в Западном Причерноморье. — В: Славяните и средиземноморският свят VI—XI век. С., 1973, с. 269; История на България. II. С., 1981, с. 132, 161.

[3] Г. Б. Федоров. Работа Прутско-Днестровской экспедиции в 1963 г. — КСИА, 113, 1968, с. 93

РАДОСЛАВ ВАСИЛЕВ

Д. Д. ВАСИЛЬЕВ. КОРПУС ТЮРКСКИХ РУНИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ БАССЕЙНА ЕНИСЕЯ. Л., 1983. 127 с.

Под този наслов са събрани и издадени на едно място в преписи с латиница, факсимилета и фотографии всички известни досега рунни надписи на брой 145 от поречието на р. Енисей и нейните притоци. Авторът на корпуса е младият тюрколог, който отдавна се занимава с четенето и тълкуването на рунни надписи, Д. Д. Васильев, ученик на отговорния редактор, добре известния тюрколог и специалист в тази област С. Г. Кляшторний. Първият е проучвал и събирал рунни паметници в басейна на Горен Енисей през 1971—1977 г. и е обнародвал редица нови рунни надписи, а вторият е проучвал и събирал рунни надписи в Монголия и поречието на Енисей през 1970—1978 г. Той заема едно от челните места в съветската тюркология заедно със С. Е. Малов, А. Н. Кононов, А. М. Щербак, А. С. Аманжолов и много други.

Трудът започва с „Увод", в който се съобщава между другото за начина на транскрибирането на рунните надписи с латиница, и една ценна таблица на различните видове рунни знаци и тяхната звукова стойност. Във II гл. („Индекс") са изброени и подредени рунните паметници от поречието на Енисей и са дадени сведения къде са обнародвани. В III гл. „Экспликации памятников тюркской руники Енисея" са дадени самите надписи в латинска транскрипция без превод и коментар, но с кратки све-

дения за вида, къде са намерени, сегашното местонахождение и издания. Някои надписи се обнародват тук за пръв път, други — с поправени четения, а трети, които са загубени, само се споменават. За оригиналите се препраща в албума накрая на труда. Посочени са също и различните варианти на някои руни. В IV гл. „Справочные материалы" се съобщават местата, където се намират сега надписите, и схеми на изложените надписи в музеите. В отделна таблица са дадени тамгите в някои надписи. В V гл. „Указатели" най-напред са изредени имената на лицата в азбучен ред, които са взели участие в експедиции, откриване на надписи и са предали надписи в музеи. После са изброени имената на авторите на издания и преводите, списък на съкращенията и библиография. Корпусът завършва с VI гл., която се състои от два албума факсимилета и фотографии. Не е даден списък на думите в надписите, нито предметен указател, които биха улеснили много ползуването на корпуса.

Този извънредно важен труд за тюркологията и частно за рунни надписи от поречието на Енисей е от голямо значение и за нашите прабългарски знаци от Плиска, Мадара и другаде и за рунни надписи от Мурфатлар, Добруджа. Той би допринесъл много за правилната преценка на последните като тюркски (съответно прабългарски) рунни надписи. Не трябва обаче да се забравя, че руните от Енисей се различават доста от тези в европейските области на СССР, които теоретически стоят най-близо до прабългарските, и че са съществували три, а може би и четири, рунни азбуки отчасти с еднакви, отчасти с различни знаци и звукови значения. Все пак Корпусът на енисейските надписи показва на всички, които у нас искат да разчетат прабългарските рунни надписи, че за това разчитане не е нужно само желание, но добри познания по тюркология и добра езикова подготовка, за да се постигнат верни, вероятни и приемливи тълкувания, и това може да се постигне само от специалисти, а не от случайни любители, хрумвания и единични разчитания. Те не могат да бъдат убедителни без сигурни доказателства.

ВЕСЕЛИН БЕШЕВЛИЕВ

ZDENĚK VÁŇA. DIE WELT DER ALTEN SLAWEN. Praha, Artia, 1983. 239 p., 299 ill.

Заглавието, което е избрал за новата си книга чехословашкият археолог Зденек Ваня, предполага широко изложение върху историята, бита и културата на целия славянски свят през ранното средновековие. Луксозното издание на „Артия" — Прага съдържа предговор, осем глави и заключение, списък на използуваната литература от 47 най-важни заглавия и списък на имената в текста. Илюстративният материал е съставен от фотографии, карти, схеми, планове, рисунки и реконструкции.

Книгата има своеобразна структура. От една страна, тя се съобразява с хронологията — първите две глави са посветени на произхода и прародината на славяните, на тяхното разселване. От друга страна, трета, четвърта, пета и шеста глава имат тематично съдържание: занимават се с отношенията между славяните и техните съседи, с религията им, с държавността и поминъка. Последните две глави обаче имат, така да се каже, териториален характер. Седмата е посветена на ориентацията на чехи и поляци към западната църква и култура, а осмата — на трагичната съдба на северозападните племена, наречени тук „разклонения". Изложението по теми не е могло да бъде спазено даже в най-широкия смисъл на думата, защото огромната численост на славянските народи, обширното пространство на тяхното разселване не позволяват придържането към такъв принцип. Единствената глава, където той действително е спазен в една или друга степен, озаглавена „Земеделци, занаятчии, търговци и бойци", всъщност е изпуснала много важни паметници. Струва ни се, че именно „смесената структура" на текста е донесла на чехословашкия специалист определен успех — главно чрез този подход той е успял да представи разгърната картина, панорама на бита и историческата съдба на славянските народи и така книгата му напълно оправдава своето заглавие.

Обширната тематика и многобройният материал не позволяват да се направят сериозни бележки по същество в кратка рецензия. Затова смятаме, че е по-целесъобразно да се занимаем предимно с онния части от монографията, които са посветени на българските славяни. За пръв път те се споменават във втората глава. Колонизацията на Балканския полуостров е разделена на два етапа — до управлението на император Маврикий (582—602) и след него. Няма особени основания да се оспорва тази постановка. Особено добро впечатление прави обяснението за неучастието на „останките от романизованото население — днешните румъни" в историческото развитие на долнодунавските земи от VI до X в., за което досега в многобройните съчинения са приведени достатъчно аргументи. Между другото, аргументи за присъствие на това население няма и за периода XI—XII в., но изглежда те се заместват от единственото споменаване на киевския монах Нестор на термина „волохи". Текстът за славянската култура южно от р. Дунав (с. 42) има удовлетворително съдържание — истина е, че засега стационарни раннославянски паметници са открити само в Северна България. За разлика от много други специалисти Зденек Ваня не се е подвел в датировката на някои керамични типове от селищата при дунавските села Попина, Гарван, Нова Черна и независимо от сходните черти между тях и т. нар. култура Лука Райковецка ги е определил в VII—VIII в., вместо в IX—X. При тези достойнства известно недоумение буди позицията на автора към формирането на славянските национални езици. Корените, представени на с. 51, имат разклонения, на които е написано „българи, македонци". Несъм-

нено това съчетание се смята за адекватно на „чехи, словаци или сърби, хървати", които обаче са формирани още в средновековието народности и колкото да са близки езиците им, особеностите на развитието имат своите основания дълбоко в историческите корени на процеса. Докато македонската „нация" се създава едва сега през последните десетилетия, и то изкуствено, на антибългарска основа. Нейният „език" безспорно има характера на югозападните български диалекти. Тази особеност би трябвало да получи съответното обяснение.

Третата глава (с. 53) на книгата е посветена на отношенията между славяните и техните съседи. Тя започва с обяснения върху много важна за нас връзка славяни—номади. Едва ли е необходимо да се занимаваме с авторовата позиция по въпроса за произхода и прародината на прабългарите, понеже различните мнения на специалистите и досега имат твърде равностойни аргументи. Необяснимо е обаче защо, описвайки с няколко изречения образуването на българската държава на Долен Дунав, Зд. Ваня е изпуснал напълно съществуването на Велика България, а смята, че Аспарух се е отделил от аварите. Писмените извори за Велика България на хан Кубрат са достатъчно сигурни и би трябвало поне в кратък пасаж да има сведения за нея! Иначе излиза, че аварите през VI—VII в. са господствували от Каспийско море до Панония, а в това има твърде малко истина.

Авторът е отделил доста място за културата на славяните и прабългарите от езическия период на българската държава. По това изложение също могат да се направят редица бележки: например, че сцената върху модела на юрта от Девня не е ловна, а култова; че прабългарите не погребват мъртвите си само с трупополагане, а използуват независимо от славяните и трупоизгарянето; че процесът на превръщането на България в славянска държава не завършва в края на IX в. и т. н. По-важно е обаче да се отбележи сполучливият опит на автора да се издигне над страничните позиционни тълкувания върху явления с които той не е работил. В общи линии написаното е съобразено с изследванията и аргументите на българските специалисти и отразява сегашните им постижения. Слабостите в този текст имат за причина спорните, все още ненапълно уточнени моменти в българските изследвания и публикации. Ако в разсъжденията на Зд. Ваня за отношенията между славяни и номади има нещо ново, което ни се струва несъвсем състоятелно, то това е опитът да се направи паралелно обобщаване между България, Аварския хаганат и Хазарския хаганат (с. 66). Според него в рамките на българската държава прабългарите представлявали само един военен елемент, докато в ръцете на славяните били стопанството и администрацията... Подобна роля имали аварите за средноевропейските, а хазарите за източните славяни! Няма да обясняваме защо ролята не е била подобна, но не може да не отбележим, че съдбата на българската държава е съвсем различна от съдбата на аварската, защото отношенията между земеделци и номади в тях били съвсем различни. Не са малко изворите, от които личи аварският гнет върху средноевропейските славяни, докато предположенията за противоречия между славяни и прабългари имат хипотетичен характер.

В края на третата глава е отделено място за първите държавни образувания на славяните като следствие от вътрешни процеси и натиска на великите сили — Византия и Франкската държава. В това отношение българите са поставени под един знаменател със сърби и хървати и така неоправдано е принизена ролята на тяхната държава за Европейския югоизток. Твърдението, че до началото на XI в. българите водели войни за своята независимост, няма особено реални основания. Такива войни действително е имало, но те не са определящото в историята на българската държава, която за близо 300 години разширила двойно и тройно своите първоначални граници и често стеснявала европейска Византия до стените на нейната столица. Трябвало е да се наблегне, че българо-византийските стълкновения идват от политиката на България да обедини околните славяни и от стремежа на тези славяни да се присъединят към българската държава. Така и в това отношение търсените паралели със стълкновенията между средноевропейските славяни и Франкската държава нямат покритие.

Главата за езическата религия на славяните, макар и доста кратка, има предимството на самостоятелно изследване в монографията. Както книгата започва с генезиса на славяните, така и тя започва с генезиса на техните вярвания в индоевропейската религия, минава през изворите, етнографските и фолклорни данни, археологическите паметници. Особено подробно са използувани сведенията за славянските храмове и обреди на западните хронисти. Разбира се, религията на българските славяни въобще не е спомената, защото нови заглавия върху нея няма, а малкото стари са останали извън вниманието на автора. От светилищата на източните славяни е спомената само новгородското.

Сравнително повече място е отделено на славянските държави през IX—X в. Тук историческите извори са добре обвързани с информацията на археологическите паметници. Особено добро впечатление прави написаното за Великоморавия и Блатненското княжество, чиито археологически паметници са добре проучени от чехословашките археолози. Текстът за Първата българска държава е с отделно заглавие: „Първата българска държава и нейните две столици". Кратко, но достатъчно високо е оценено нейното значение и роля за останалите славяни главно с развитието на високата култура, опазването и разпространението на писмеността. В общия контекст личи обаче стремеж да се заобиколи големият спор за характера на българската държава в края на X — началото на XI в. Значението на западните административни и културни центрове на България за този период е останало вън от погледа на автора и присъствието на единствения пасаж „Македонския Охрид, тогава част от българската държава..." явно свидетелствува само за дипломатичния стремеж да се заобиколи истината.

Представянето на паметниците на Първото българско царство е много успешно. Авторът е уловил характера на епохата, особено по отношение на развитието на Плиска. Би могло да се уточнят термините — например вътрешното укрепление е наречено на едно място „каменен вал", а на друго „стена" (с. 131). Освен това авторът е платил данък на заблуждението, че каменните градежи на Плиска имат своите корени в елинистическата епоха, запазени чрез елинизираното и романизирано тракийско население. Друга по-свободна интерпретация е датировката на повечето църкви в Плиска в XI—XIV в., за което няма особени основания — строежи по време на печенежките нашествия (XI в.) едва ли са били възможни, а за обитаване през

XIII—XIV в. и дума не може да става. При всички тези пропуски и грешки трябва да отбележим, че авторът се е стремил да отрази последните проучвания на първата ни столица, което рядко се случва в чужди издания. Още по-добре е представена втората българска столица Велики Преслав. Тук са намерили място последните проучвания, споменава се даже дворцовата базилика, разкопавана напоследък от колектив под ръководството на Д. Овчаров. В общи линии сравнително пълно е отразена истината за ролята и значението на Велики Преслав за славянската култура. Най-вярно е това за онези пасажи, в които се говори, че на българска почва станала дело идеята на княз Ростислав чрез писмеността да се добие независимост за народа и държавата.

Следващата глава, посветена на славянския поминък, съдържа главно коментар върху паметници на западните славяни. В този смисъл са добре обяснени и земеделието, и занаятите, и военното дело. Не може да се разбере обаче, защо например за железодобива е използуван главно центърът Железовице (Моравия), датиран в IX в., когато тук би трябвало да намери място и центърът при Зимно (Западна Украйна), датиран доста по-рано — в VII—VIII в. Освен това цялата глава не представя въобще материали от България. А биха могли да се използуват поне исторически извори — сведението за запознаването и използуването на най-висока техника от българските славяни при разселването им на Балканския полуостров, възможностите, които дава за проучването на селското стопанство известният „Земеделски закон“ и т. н.

Последните две глави от книгата са посветени на съдбата на западните славяни — ориентацията на чехи и поляци към западноевропейската религия и култура и асимилирането на северозападните славянски племена от нормани и германци. Струва ни се, че към тези трагични за славянството страници би могла да намери място и една, в която да се посочи асимилацията на славянските племена в Тесалия и Пелопонес.

Много добро впечатление в това издание прави илюстративният материал. Ако отчитаме отделно всяка рисунка и фотография, броят им надминава този на страниците в текста. Това количество предлага по-голямо разнообразие на сюжета и техниката: 37 цветни фотографии на археологически паметници, на местности и характерна природна обстановка, свързана със славянската култура; 51 цветни фотографии на находки; 87 черно-бели фотографии на материали и разкопки; 53 черно-бели рисунки на археологически паметници; 36 широкоформатни черно-бели рисунки-реконструкции; 19 цветни схеми и планове и 16 цветни карти. Освен това малки фотографии без фон придружават всяко заглавие на съдържанието и в текста. Целият илюстративен материал е направен с извънредно старание, с много майсторство и няма да бъде несправедливо, ако го оценим като равностоен по информативност на текста. Илюстрациите са подбрани така, че взаимно се допълват и същевременно, без да са цитирани, здраво се привързват към изложението. Сравнително дългите обяснителни текстове към тях осигуряват на читателя още по-голяма яснота. В издателско отношение рецензираната работа представлява образец, който трябва да следваме при публикуването на представителните паметници на ранното българско средновековие, които предоставят далече по-големи възможности.

Книгата на Зденек Ваня има определена стойност спрямо всичко, издавано досега за славянската средновековна история и култура. Предложена като албум със значителен по обем и съдържание текст, тя явно е предназначена за много широк кръг читатели. Няма съмнение, че в една или друга степен тя изпълнява това си предназначение. Опитът да се представи по своеобразен начин целият славянски средновековен свят е излязъл сполучлив дотолкова, че представлява според нас единствено по рода си издание. Освен това то поставя пред изследвачите немаловажен проблем. Бележките, които направихме за обясненията върху българската история, подсказват, че и специалистите по средновековна история и култура на славяните от други страни може да намерят отделни увлечения и погрешни постановки. А това означава, че всеки, заел се с подобна много отговорна задача, би трябвало най-напред да си осигури адекватност на материала, т. е. като събере и синтезира всичко, да представи върховите достижения в развитието на различните култури в една и съща светлина. Освен това несъмнено е необходима пряка консултация с онези изследвачи, които конкретно разработват проблемите на темата. Само по този начин ще бъдат избягнати досадни пропуски и грешки в такива издания.

СТАНИСЛАВ СТАНИЛОВ

КАЯМА ЙО: ХЕЙ. БУРУГАРИА РЕКИШИНО ТАБИ. То:кьо, Шинчьо:шя (ЙОХЕЙ КАЯМА. ПЪТЕШЕСТВИЕ В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ. Токио, Шинчьошя), 1981. 252 с. с ил.

Книгата „Пътешествие в българската история“ на японския професор Йохей Каяма е посветена на 1300-годишнината от създаването на българската държава. Тя е резултат от впечатленията на автора от неговите три посещения в България. Книгата всъщност е едно пътешествие предимно в българската археология, на базата на която авторът очертава пред читателите многовековния исторически път на нашата държава и народ.

Йохей Каяма (род. 1915 г.) е историк археолог, професор в университета Токай в Токио, известен специалист по въпросите на историята и културата на номадите-скотовъди в Средна Азия и Южна Русия, автор на редица научни изследвания и трудове. Две най-реномирани японски издателства печатат неговите книги: „Съкровищата на пустинята и степта“ (Кадокава), „Наследството на номадските племена“ и настоящата книга (Шинчьошя). Като рено-

нието на Р. Милчева „Нови наблюдения върху бронзовата глава от Видин". Стиловите и иконографски наблюдения на авторката, подкрепени с нов сравнителен материал, свързват паметника с портретното изкуство от първите две десетилетия на II в., а не от тридесетте-четиридесетте години, както смята Й. Атанасова в своята публикация. Тази теза беше посрещната с интерес и широко коментирана. Проф. Й. А. Н. Задокс-Йосеф и проф. Х. Кан подхвърлиха идеята за датиране на паметника през IVв. Проф. Фр. Бремер и проф. А. Лайбундгут, от своя страна, отхвърлиха тази възможност. На Траяновата портретна пластика бяха посветени още докладите на А. Витевеен (Холандия) и проф. А. Лайбундгут (Трир).

В кръга на голямата бронзова пластика беше докладът на к. и. н. Л. Акимова (Москва) „Римска глава на Юпитер от колекциите на ГМИП".

В докладите на проф. К. Роле (Дижон) и М. Шлаермахер (Кьолн) бяха проследени произходът и развитието на някои релефни украси върху бронзови съдове.

Една от широко представените и дискутирани теми бе свързана с изработката и технологията на бронзовите изделия. Докладите на д-р К. Гшвантлер (Виена) „Отливане на фигурни бронзови статуи в Австрия Романа", д-р Г. Цимер (Берлин) „Към технологията на античните бронзови работилници", д-р Д. Кент Хил (Балтимор) „За производството на някои видове статуетки от отделни части", проф. М. Флориани-Скуарчиапино (Рим) „Плакети от Остия със зодиакални символи", д-р М. Трейстер (Москва) „Художествена обработка на бронза на Боспор в първите векове на н. е.", д-р К. Сабо (Дунайоварош) „Матрици от една бронзова работилница в Интерциза" отразиха най-новите открития и изследвания в тази област.

Нови идеи бяха прокарани в доклада на проф. С. Буше (Лион) „Биконични ойнохоета в Тракия от предримската епоха". Тя проследи развитието на формата в Гърция, Македония и Етрурия и защити тезата за техния тракийски произход в противовес на постарото им определяне като етруски.

Проф. Г. Митен (Кембридж) представи изследванията си на „Няколко бронзови апликации от колекции в САЩ", А. Димитрова-Милчева се спря на апликации от Нове, проф. Е. Бухнер (Западен Берлин) направи съобщение „Бронзови букви и бронзови линии при Орологиум Аугусти в Рим".

С много голям интерес бяха изслушани докладите, тематично обединени около формата, предназначението и украсата на бронзови съдове, представени от проф. Л. Плесничар (Любляна) „Римски фигурни съдове от Любляна", Г. Симион (Тулча) „Бронзови релефни съдове от Новиодунум", д-р Я. Боузек и д-р И. Андреьова (Прага) „Римски бронзови съдове от Чехословакия — географско разпространение и хронология", ст. н. с. Д. Николов „Един съд с релефна украса от Стара Загора", върху който са изобразени подвизите на Херакъл. Ст. н. с. Й. Юрукова разгледа разпространението на този митологически цикъл върху бронзовите монети на Хадрианопол.

Широк кръг от проблеми и най-нова информация съдържаха докладите, посветени на украсата на колесниците и конското снаряжение, на военни знаци, медицински инструменти, на колекции от различни музеи. Изяществото и забележителната художествена изработка на пауталийския бронз бяха анализирани в докладите на н. с. Л. Слокоска и Л. Стайкова. Докладите на Д. Янков „Бронзова матрица и форма за отливане от Августа Траяна" и на К. Калчев „Бронзови канделабри от Августа Траяна" бяха посрещнати с оправдан интерес.

Специално за симпозиума бяха организирани две големи изложби. Първата, включваща около 500 предмета от колекциите на Националния археологически музей в София, бе уредена в сградата на музея и открита до края на октомври. Тя бе обогатена с предмети от музеите в Кюстендил и Свищов. Втората изложба, открита в дните на симпозиума във фоайето на заседателната зала, много добре подредена по комплекси, показа само част от изключително богатите фондове на Окръжния исторически музей в Стара Загора. Двете изложби предоставиха рядката възможност на специалистите да се запознаят със забележителната бронзова художествена промишленост в Тракия и Мизия.

Бяха организирани и две научни екскурзии до Казанлък и Пловдив, които допринесоха за запознаването с най-новите археологически открития и исторически паметници от по-ново време.

VIII международен симпозиум по античен бронз в Стара Загора се отличава с многобройното участие на най-изтъкнати специалисти и изключително високото ниво на изнесените доклади. Всеобщо е мнението, че диапазонът на изнесените доклади значително обогати международните изследвания. Той постави нови, по-високи критерии в изследването на античния бронз.

Безупречната организация и изключителното гостоприемство на старозагорската общественост, редките по своето богатство и значение изложби на античен бронз оставиха дълбоки впечатления у всички участници.

АЛ. ДИМИТРОВА-МИЛЧЕВА

Книгопис

Общи съчинения

Дамянов, Стефан. Археологическите открития в Дебелт [Бургаско]. — Море, 1, 1982, с. 234—241.

Материали от праисторическата, античната и средновековната епоха.

Йорданов, Кирил и Димитър Попов. Проф. Александър Фол на 50 години. — Thracia antiqua, 9, 1980, p. 5—18.

Калоянов, Станимир. Научни трудове на проф. Александър Фол (подбрана библиография). 1964—1983. — Thracia antiqua, 9, 1980, p. 19—30.

Кулински, Атанас. Костенец от древността до днес. (Краеведски очерк). С., НС ОФ, 1982. 424 с., 20 л. ил., портр., факс. (Библ. Роден край).

Манова, Екатерина и Кирил Стерков. Никопол. (Очерк). С., Медицина и физкултура, 1982. 52 с. с ил. (Малка турист. б-ка).

Николов, Богдан. Археологически проучвания във Врачански окръг — резултати и перспективи. — МПК, 1982, № 2, с. 12—16.

Попова, Хр. Професор Велизар Велков на 50 години. — Thracia antiqua, 5, 1979, p. 7—10.

Разумов, Генадий А. и Михаил Ф. Хасин. Потъващите градове. (Науч.-попул. четиво.). Прев. от рус. Гина Караиванова. С., Наука и изкуство, 1982. 208 с. с ил., сх., к.

Станчев, Васил. Село Радецки (Сливенски окръг). Истор. очерк. С., София-Прес, 1982. 83 с., 12 л. ил., портр., факс.

100 години Народен археологически музей Пловдив. Юбилеен сборник. Т. 1: Указател на литература. Състав. Ана Аврамова. Пловдив, 1982. 200 с.

Изд. на НБ „Иван Вазов" и НАМ, Пловдив.

Тодоров, Иван. Библиография на трудовете на проф. Велизар Велков 1962—1978. — Thracia antiqua, 5, 1979, p. 11—66.

Юрукова, Йорданка. Мария Читеску. [Некролог]. — Нумизматика, 1982, № 3, с. 45—47.

Nastin evropského praveku. Praha, Univ. Karlova, 1982. 195 p. ill. Auct.: J. Bouzek etc.

Българските земи от праисторическата епоха до средновековието.

Nouvelles archéologiques de Bulgarie. — Archeologia (Paris), 1982, N 172, p. 8.

Римската гробница при с. Бабово, некропола в Преслав и разкопките в Августа Траяна.

Праистория

Бокиш, Габриела. Спорът за Омирова Троя. II. — В: Троя и Тракия. Каталог на изложбата. С., 1982, с. 33—35.

Бонев, Александър. Някои характерни черти на духовния и обществен живот на тракийските племена през късната бронзова епоха. — Thracia antiqua, 9, 1980, p. 143—159.

Бонев, А. Троя и Тракия в края на късната бронзова и началото на ранната желязна епоха. — В: Троя и Тракия. Каталог на изложбата. С., 1982, 63—64.

Бъчваров, Иван. Праисторически селищни могили от Силистренски окръг. — Изв. Нар. музей — Варна, 17, 1981, с. 43—47.

Гайс, Хайнц. Спорът за Омирова Троя. I. — В: Троя и Тракия. Каталог на изложбата. С., 1982, 30—32.

Гойпел, Ф., И. Грива и И. Траберт. Каталог на изложените находки от Троя. — В: Троя и Тракия. Каталог на изложбата. С., 1982, с. 70—90.

Гойпел, Фрауке. Съдбата на сбирката от троянски находки, събрани от Х. Шлиман. — В: Троя и Тракия. Каталог на изложбата. С., 1982, 19—20.

Катинчаров, Р. Бронзовата епоха в България. — В: Троя и Тракия. Каталог на изложбата. С., 1982, с. 56—62.

Квита, Ханс. Към хронологията на пластовете на Троя от раннобронзовата ера. — В: Троя и Тракия. Каталог на изложбата. С., 1982, с. 21—29.

Кънчев, Кънчо и Петър Станев. Кремъчни върхове за стрели от Великотърновско и употребата им като оръжие през халколита. — Военноистор. сб., 1982, № 6, с. 146—151.

Маринов, Георги и Йордан Йорданов. Антропологическо проучване на костите от гроб № 63 на Варненския халколитен некропол. — Изв. Нар. музей — Варна, 17, 1981, с. 47—50.

Мерперт, Н. Я. Езеро и Троя. — В: Троя и Тракия. Каталог на изложбата. С., 1982, с. 53—55.

Николов, Васил Атанасов. Орнаментация на раннонеолитната рисувана керамика от българските земи: класификация, типология и систематизация. Автореферат на дис. . . „канд. на истор. н.". С., 1982. 21 с.

Попов, Неделчо. Оръдия на труда и оръжия от бронзовата и ранната желязна епоха в Окръжния исторически музей — Шумен. — Год. музеите Сев. България, 2, с. 1981, 203—213.

Спиридонов, Тошо. Индоевропейският проблем и мястото на древна Тракия в него. — Thracia antiqua, 9, 1980, p. 50—64.

Станев, Петър Иванов. Неолитни и раннохалколитни селища по средното течение на река Янтра. — Год. музеите Сев. България, 2, 1981, с. 7—16.

Титов, В. С. К изучению миграций бронзового века. — В: Археология Старого и Нового света. М., 1982, с. 89—145.

Миграционните процеси на Балканите в края на енеолита на с. 137—138.

Тодорова, Х. Към въпроса за ранната металургия в Троя и Тракия. — В: Троя и Тракия. Каталог на изложбата. С., 1982, с. 65—66.

Херман, Йоахим. Хайнрих Шлиман и Троя. — В: Троя и Тракия. Каталог на изложбата. С., 1982, с. 9—18.

Хюнс, Ерик. Тракия и Омир. — В: Троя и Тракия. Каталог на изложбата. С., 1982, с. 38—39.

Bokisch, Gabriele. Der Streit um das homerische Troja. II. —

In: Troja und Thrakien. Katalog zur Ausstellung. Berlin, 1982, p. 33—35.

Boev, P. et L. Hristova. Study on the Neolithic and Aeneolithic Man in Bulgaria. — In: Abstracts of Communications: Congress, Brno 26—31 August 1980. Brno, 1980. 30 p.

Geiss, Heinz. Der Streit um das homerische Troja. I. — In: Troja und Thrakien. Katalog zur Ausstellung. Berlin, 1982, p. 30—32.

Geupel, Frauke. Das Schicksal der Sammlung trojanischer Altertümer von H. Schliemann. — In: Troja und Thrakien. Katalog zur Ausstellung. Berlin, 1982, p. 19—20.

Haarlem, Willem van. **ΜΥΣΟΙ** and **ΔΑΡΔΑΝΟΙ** in Egyptian Sources from the 13th Century B. C. — Thracia antiqua, 5, 1979, 191—201.

Herrmann, Joachim. Heinrich Schliemann und Troja. — In: Troja und Thrakien. Katalog zur Ausstellung. Berlin, 1982, p. 9—18.

Hibben, Frank G. L'homme préhistorique en Europe. Paléolithique. Mésolithique. Néolithique. Paris, Payot, 1960. 350 p. (Bibliothèque historique).

Разглежда и българските земи.

Huhns, Erik. Troja und Thrakien. Annäherung an eine Kultur. Kleine Führer durch die Ausstellung. Berlin, 1982. 35 p. ill.

Jovanović, Borislav. Rudna glava. Najstarije rudarstvo bakra na Centralnom Balkanu. Beograd, Archäol. Inst., 1982. VIII, 155 p. ill., 28 tabl., 12 pril. (Posebna izdanja Archeol. inst., 17).

Katinčarov, Roumen. Die Bronzezeit in Bulgarien. — In: Troja und Thrakien. Katalog zur Ausstellung. Berlin, 1982, p. 56—63.

Kosko, Aleksander. Udział południowo-wschodnioeuropejskich wzorców kulturowych w rozwoju nizowych społeczeństw kultury pucharów lejkowatych. Grupa Matewska. Poznań, 1981. 222 p. ill., 2 k. (Prace Uniw. im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Ser. Archeologia, 19).

Югоизточно-европейските културни образци — фактори за развитието на енеолитните общности в средноевропейските области.

Marinescu-Bilcu, Silvia. Au sujet de quelques opinions d'auteurs étrangers sur le néo-énéolithique de Roumanie. — Dacia, 1982, N 26, p. 153—156.

По някои становища на български праисторици.

Merpert, N. J. Ezero und die Troas. — In: Troja und Thrakien. Katalog zur Ausstellung. Berlin, 1982, p. 53—55.

Panayotov, Ivan. Problems of Dating the Bronze Age in Bulgaria. — Bull. of Ancient Orient Museum, 3, 1981, p. 17—35.

Press, Ludwika. O relacjach tracko-egejskich w epoche brązu. Refleksje na temat wędrowki idei — Archeologia (Warszawa), 1980, N 31, p. 1—10.

Quitta, Hans. Zur Chronologie der frühbronzezeitlichen Trojaschichten. — In: Troja und Thrakien. Katalog zur Ausstellung. Berlin, 1982, p. 21—29.

Todorova, H. Die zweite Arbeitsteilung in Äneolithikum Bulgariens. — In: Produktivkräfte und Gesellschaftformationen in vorkarpatischer Zeit. Berlin, 1982, 93—98.

Todorova, Henrieta. Zur Frage der frühen Metallurgie in Troja und Thrakien. — In: Troja und Thrakien. Katalog zur Ausstellung. Berlin, 1982, p. 66—68.

Zak, J. Z problemów topogenezy słowiań w świetle prahistorii — In: Etnogeneza i topogeneza słowiań. Poznań, 1980, 89—102.

Античност

Александров, Георги. Монтана. (Албум). Прев. на рус. Кирил Герасимов. С., София-Прес, 1981. 118 с. с ил.

Бокиш, Габриела. Троя през гръко-римската епоха. — В: Троя и Тракия. Каталог на изложбата. С., 1982, с. 36—37.

Борисов, Борис. За датировката на оброчните плочки на тракийския конник от античното селище до село Караново, Новозагорско. — Thracia antiqua, 5, 1979, p. 203—216.

Борисов, Борис. Непубликувани оброчни плочки на тракийския конник от музея в Нова Загора. — Thracia antiqua, 7, 1980, p. 15—44.

Ботушарова, Лилия и Валентина Танкова. Материали за археологическа карта на Пловдив. — Изв. музеите Южна България, 8, 1982, с. 45—67.

Антични постройки.

Василчин, Иван. Оброчни плочки на тракийския конник от Толбухински окръг. — Изв. Нар. музей — Варна, 17, 1981, с. 74—77.

Вълков, Ваньо. Бележки към ранната история на християнството в Тракия. — Thracia antiqua, 5, 1979, p. 157—170.

Георгиева, Румяна. Пространствена и етнокултурна характеристика на Югозападна Тракия през ранножелязната епоха. — Thracia antiqua, 5, 1979, p. 117—134.

Георгиева, Румяна. Тракийско селище на връх Ком в Централните Родопи. — Thracia antiqua, 9, 1980, p. 65—102.

Дамянов, Стефан. Проучвания на сграда № 8 от късноантичния град при с. Войвода, Шуменско. — Год. музеите Сев. България, 2, 1981, с. 17—27.

Дукова, Елена. Златно съкровище от Синд. — Отечество, 1983, № 1, с. 41.

Произхожда от некропола и античния македонски град. Съхранява се в Солунския археологически музей.

Здравкова, Златоживка. Гето-гръцките отношения, отразени в произведенията на античните автори. — Thracia antiqua, 5, 1979, p. 103—115.

Илиев, Илия. Светилище на Хероса край село Дряново, Ямболски окръг. — Thracia antiqua, 7, 1980, p. 45—80.

Йорданова, Лили. Ролята на епископската институция в късноантичния град на тракийския диоцез и двете Дакии (IV—VI в.). — Thracia antiqua, 5, 1979, p. 143—155.

Кабакчиева, Гергана. Конят в тракийската религия и изкуство (тезиси). — Thracia antiqua, 5, 1979, p. 223—238.

Калоянов, Станимир. Някои проблеми от обществено-политическото развитие на Тракия през елинистическата епоха. — Thracia antiqua, 9, 1980, p. 161—181.

Калоянов, Станимир. Оброчни релефи на Тракийския конник от Лудогорието. — Thracia antiqua, 7, 1980, p. 81—94.

Калчев, Красимир. Антични и късноантични глинени лампи от Стара Загора. — Изв. музеите Югоизт. България, 5, 1982, с. 7—22.

Керемидчиев, Янко. Нови археологически находки от района на град Малко Търново. — Изв. музеите Югоизт. България, 5, 1982, с. 33—42.

От предримския и римския период.

Кесякова, Елена. Могилно погребение при с. Зелениково. — Изв. музеите Юж. България, 8, 1982, с. 97—106.

От края на IV или началото на III в. пр. н. е.

Крыкин, Сергей. К вопросу о Боспорском всаднике. — Thracia antiqua, 7, 1980, p. 5—14.

Кръстева, Марлена. Тракийските нагръдни пластинки. —

Thracia antiqua, 9, 1980, p. 182—190.

Кузманов, Георги и Асен Салкин. Колекцията от антични лампи в музея на Каварна. — Изв. Нар. музей — Варна, 17, 1981, с. 50—63.

Кузманов, Георги. Късноантичен некропол на кастела Акра (нос Калиакра). — Thracia antiqua, 5, 1979, p. 217—222.

Лейпунская, Н. А. Керамическая тара из Ольвии (из опыта изучения амфор VI—IV вв. до н. э.). Киев, Наукова думка, 1981. 120 с. с табл. и илл.

На с. 72 разглежда търговските връзки със Западното Черноморие според археологически данни.

Маджаров, Константин. Казармените постройки на Диоклецианополис. — Изв. музеите Юж. България, 8, 1982, с. 75—96.

Маразов, Иван. Изкуството през епохата на Великото преселение на народите (от унгарските музеи). — Изкуство, 1982, № 8, с. 27—34.

Маразов, Иван. Трако-келтски културни контакти. — Изкуство, 1982, № 9, с. 14—25.

Марков, Кирил. Икономическо и културно проникване на Егейските колонии в Тракия (VII—III в. пр. н. е.). — Thracia antiqua, 5, 1979, p. 93—101.

Милчева, Румяна. Юношески портрет от Синитово. — Изкуство, 1982, № 9, с. 26—30.

От фонда на ОИМ, Пазарджик.

Минчев, Александър. Гроб с богат инвентар от римския некропол на Одесос. — Изв. Нар. музей — Варна, 17, 1981, с. 64—74.

Минчев, Александър и Петко Георгиев. Раннохристиянска гробница със стенописи край с. Осеново, Варненско. — Изв. Нар. музей — Варна, 17, 1981, с. 9—17.

Неделчев, Неделчо П. Египет и Източно-средиземноморските соларни идеологии (предварително съобщение). — Thracia antiqua, 9, 1980, p. 136—142.

Николова, Татяна. Накит от Сердика. — София, 1982, № 12, с. 17.

Позлатена пластинка и златни висулки, открити през 1964 г. в гроб в София.

Пенкова, Елка. Култът на Дионис в Мизия и Тракия през римската епоха. — Thracia antiqua, 5, 1979, p. 239—253.

Роде, Елизабет. Антични находки с тракийски белези. — В: Троя и Тракия. Каталог на изложбата. С., 1982, с. 40—43.

Русева, Малвина. Тракийска куполна гробница край Малко Търново. — МПК, 1982, № 3—4, с. 47—50.

Сандански, Борис. Глинен релеф на тракийския Херос. — Векове, 1982, № 5, с. 87.

Симеонова, Лиляна. Християнизацията на бесите и участието им в духовния живот на ранна Византия. — Thracia antiqua, 9, 1980, p. 191—207.

Славчев, Петър. Тракийски върхове на копия от с. Хотница, Великотърновски окръг. — Год. музеите Сев. България, 2, 1981, с. 214—219.

Спиридонов, Тошо. Селищната система в древна Тракия през I хил. пр. н. е. — Thracia antiqua, 5, 1979, p. 67—91.

Станчева, Магдалина. Антична резиденция. — София, 1983, № 1, с. 15.

Разкрита през 1965 г. в София. Датира се в IV в.

Станчева, Магдалина. Преториумът на Сердика. — София, 1982, № 12, с. 18—19.

Султов, Богдан. Първи международен семинар по антична балканска керамика. — Год. музеите Сев. България, 2, 1981, с. 301—303.

Танкова, Валентина. Тракийският конник от Филипопол. — Изв. музеите Юж. България, 8, 1982, с. 69—76.

Танчева-Василева, Нели. Антични глинени лампи от музея в Ямбол. — Изв. музеите Югоизт. България, 5, 1982, с. 23—31.

Тачева-Хитова, Маргарита. Още едно становище по античната дискусия за европейските мизи (срещу Страбон, VII, 3, 2). — Thracia antiqua, 9,1980, p. 31—49.

Чичикова, Мария. Царска тракийска гробница край с. Свещари. — Плиска, Мадара, Преслав, № 13, декември 1982, с. 10.

Шуберт, Валдемар. Светилището на великия бог — Дарзалас в Одесос. — Векове, 1982, № 4, с. 22—28.

Янакиева, Светла. Тракийският град Крестон. — Thracia antiqua, 9, 1980, p. 103—112.

Ярхо, В. Р. Отношения Афин с Фракией и Македонией в отражении древнегреческой комедии.— Eirene, 19, 1982, p. 31—42.

Alexandrescu, Petre. All III-lea Colocviu al Secţiei greco-romane cu tema: „Problemele pacii şi războiului in oraşele greco-romane din Dobrogeă. — SCIV, 1982, N 2, p. 191.

Alexandrescu-Vianu, Maria. Conceptul de artă militară. — SCIV, 1982, N 2, p. 209—215.

Погребалното изкуство в Долна Мизия след настаняването на военни части в Ескус и Нове (I—IV в.).

Archeologowie polcsy w Bułgarii. — Życie Literackie, 1971, N 19, p. 15.

Разкопките в Нове.

Aricescu, A. The Army in Roman Dobrudja.Oxford, 1980. 225 p.

Babes, Mircea. Colocviul româno-slovac cu tema: „Civilizaţia traco-geto-dacă şi răspîndireanei in bazinul Dunării mijlocii".

Проведен в Букурещ от 4 до 6 ноем. 1981 г.

Beneš, Jan. Auxilia Romana in Moesia atque Dacia. Praha, 1978. 120 p. ill. (Studie Archeol. ustavu ČSAV v Brne, VI/2).

Rez.: Jan Bouzek. — Eirene, 19, 1982, p. 146.

Boardman, John. Kolonien und Handel der Griechen. Vom späten 9. bis zum 6. Jahrhundert v. Chr. München, C. H. Beck, 1981. 367 p. ill.

Влияние на материалната култура и изкуството на гръцките колонии по Западното Черноморие върху местните тракийски племена.

Bockisch, Gabriele. Troja in griechisch-römischer Zeit. — In: Troja und Thrakien. Katalog zur Ausstellung. Berlin, 1982, p.36—37.

Chastignol, André. Le laticlave de Vespasien. — Historia, 25, 1976, p. 235—256.

За кариерата на император Веспасиан в легион в Тракия.

Condurachi, E. Miraculoasa lume a tracilor. — In: Strămoşii poporului român geto-dacii şi epoca lor. Bucureşti, 1980, p. 24—34.

Dimitrova, Alexandra. Portrait romain en verre de Novae. — Archeologia (Warszawa), 1980, N 31, p. 91—92.

Garašanin, M. et I. Nestor. Inceputuri de civilizaţie in Sud-Estul Europei. — In: Strămoşii poporului român geto-dacii şi epoca lor. Bucureşti, 1980, p. 20—24.

Gočeva, Z. et M. Oppermann. Monumenta Orae Ponti Euxini Bulgariae (Corpus Equitis Thracii, I). Leiden, 1979. (Etudes préliminaires aux Religions Orientales, 74).

Harnoiu, R. Das norddonauländische Gebiet im 5. Jahrhundert und seine Beziehungen zum spätrömischen Kaiserreich. — In: Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und

sechsten Jahrhundert. Wien, 1980, 123—129.

Kampania wykopaliskowa 1972r. w Novae na Sektorze Zachodnim. — Filomata, 1973, N 267, p. 357—p. 383, 3 rys.

Lumea tracilor în artă marilor lumi ale antiquitatii europene. — In: Stramoşii poporului român geto-dacii şi epoca lor. Bucureşti, 1980, p. 34—46.

Откъси от доклади, четени на кръгла маса от участници във II международен конгрес по тракология, Букурещ, 1976 г.

Mrozewicz, L. Einige Bemerkungen zur demographischen Struktur von Novae (Moesia Inferior).— Eos, 68, 1980, N 2, p. 349—354.

Nemoianu, Larisa et George Trohani. Consideraţii privind istoria politica a geto-dacilor in secolele VI—II i. e. n. — Muzeul National, 5, 1981, p. 75—80.

Връзките на гето-дакийската култура с южно-тракийската и гръцко-македонската цивилизация в периода VI — началото на I в. пр. н. е.

Novae — Sektor Zachodni. — Inform. Archeol. 1969. Warszawa, 1970, p. 438—440.

Novae (Bulgarie). Sektor Zachodni. — Inform. Archeol. 1970. Warszawa, 1971, p. 271—272.

Novae (Bulgaria). — Inform. Archeol. 1971. Warszawa, 1972, p. 306—307.

Novae (Bulgaria). Odcinek XI, Sektor Zachodni. — Inform. Archeol. 1973. Warszawa, 1974, p. 304—306.

Novae — Sektor Zachodni. Sprawozdanie tumczasowe z wykopalisk ekspedycji archeologicznej Uniw. im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Aneks: L. Mrozewicz. Inskrypcje lacinskie z Novae. Opr. A. Biernacki, L. Mrozevicz, S. Parnicki-Pudelko, T. Sarnowski, W. Szubert, A. Wyrwa et St. Zawadzki. — Archeologia (Warszawa), 1980, N 31, p. 113—166.

Polskie badania archeologiczne w Novae (Bulgaria) w r. 1971. — Filomata, 1972, N 263, p. 175—186.

L(udwika) P(ress). Komunikat o sesji archeologicznej zorganizowanej w Swisztowie z okazji dwudziestolecia prac archeologicznych polsko-bułgarskich w Novae (1960—1979). — Archeologia (Warszawa), 1980, N 31, p. 192.

Press, L. Polscy archeolodzy w Novae. — Panorama Bułgarska, 1972, N 8—8, p. 12—15.

Rohde, Elisabeth. Antike Funde mit thrakischen Bezügen. — In: Troja und Thrakien. Katalog zur Ausstellung. Berlin, 1982, p. 40—49.

Scorpan, C. Limes Scythiae. Topographical and Stratigraphical Research on the Late Roman Fortifications on the Lower Danube. Oxford, 1980, 219 p.

Suceveanu, A. Encore sur la question de la défense du littoral en Dobroudja à l'époque romaine. — Rev. roumaine d'histoire, 20, 1981, N 4, p. 605—628.

Szubert, W. Polskie badania archeologiczne w Nowae (Bułgaria) w 1969 r. — Filomata, 1970, N 242, p. 118—130, 7 rys.

Un orgue hidraulique antique.— Archeologia (Paris), 1983, N 184, p. 5 (Sofia-Press).

Изобразен върху римски мраморен паметник от с. Татарево, Пловдивски окръг, с гладиаторска битка.

Universal spiritual al lumii trace. — In: Strămoşii poporului român geto-dacii şi epoca lor. Bucureşti, 1980, p. 118—130.

Откъси от доклади и дискусия на Втората кръгла маса с участници във II международен конгрес по тракология, Букурещ, 1976 г., организиран от „Magazin istorie".

Wielowiejski, J. The 12th Excavations Campaign of the Polish Archaeological Expedition. — Fasti Archaeologici, 24—25, 1974, N 6347.

Ziembinska, M. Kampania wykopaliskowa 1970 roku w Novae na Sektorze Zachodnim. — Filomata, 1972, N 256, p. 321—326,

Средновековие

Аладжов, Димчо. Клокотница [Туристически маршрути]. С., Медицина и физкултура, 1981.

С исторически преглед на средновековния обект.

Аладжов, Димчо и Стефка Васева. Сондажни разкопки в Симеоновград през 1980 г. — Изв. музеите Югоизт. България, 5, 1982, с. 43—58.

Материали от м. Градището от X—XIV в.

Аладжов, Живко. Новооткрит архитектурен комплекс в Плиска. — Плиска, Мадара, Преслав, № 13, декември 1982, с. 3.

Ангелов, Димитър. Българско средновековие — идеологична мисъл и просвета. С., Нар. просвета, 1982. 168 с.

Антонова, Вера. Трапезната глазирана художествена керамика със сграфито украса от Средковековния Шумен. — Плиска, Мадара, Преслав, № 13, декември 1982, с. 4.

Антонова, Вера. Фортификация на Шуменската крепост през XII—XIV в. Втора българска държава. (Предварително съобщение). — Год. музеите Сев. България, 2, 1981, с. 28—44.

Анчев, Анчо. Академик Андрей Грабар за българското изкуство. — Плиска, Мадара, Преслав, № 13, декември 1982, с. 10.

Във връзка с изложбата „Средновековна българска цивилизация" в Париж през 1982 г.

Бешевлиев, Веселин. Името Варна. — Изв. Нар. музей — Варна, 17, 1981, с. 5—8.

По исторически извори.

Бешевлиев, Веселин. Първобългарите. Бит и култура. С., Наука и изкуство, 1981.

Рец.: Тотю Тотев. — Векове, 1982, № 5, с. 99—100; Vasilka Tăpkova-Zaimova. Les protobulgares et leur culture. — Etud. balk., 1982, N 2, p. 112—113.

Бобчева, Любка. Варници от XIII—XIV в. в Калиакра.— Изв. Нар. музей — Варна, 17, 1981, с. 118—120.

Божков, Атанас и Асен Василиев. Художественото наследство на манастира Зограф. С., Наука и изкуство, 1981. 481 с. с ил.

Бонев, Стойчо. Декоративно водно съоръжение в Преслав. — Плиска, Мадара, Преслав, № 13, декември 1982, с. 5.

Буюклиев, Христо. Средновековен български некропол в района на Чаталка, Старозагорско. — Изв. музеите Югоизт. България, 5, 1982, с. 59—87.

Български средновековни градове и крепости. Т. 1: Градове и крепости по Дунав и Черно море. Варна, Г. Бакалов, 1982. 440 с.

Съдържа:

Р. Рашев. Раннобългарски землени укрепителни съоръжения — с. 16—44; *Д. Овчаров.* Старобългарско крепостно строителство — с. 45—91; *А. Кузев. Флорентин* — с. 94—97; *А. Кузев.* Бдин — с. 98—115; *А. Кузев.* Лом —с. 116—119; *А. Кузев.* Оряхово — с. 120—124; *А. Кузев.* Никопол и Холъвник — с. 125—148; *А. Кузев.* Свищов — с. 148—154; *А. Кузев.* Новград и Пиргос— с. 155—156; *А. Кузев.* Русе и Гюргево — с. 157—170; *А. Кузев.* Тутракан — с. 171—176; *А. Кузев.* Дръстър— с. 177—195; *А. Кузев.* Островната крепост до Дръстър — с. 196—200; *А. Кузев.* Крепостите при Черна вода, Капидава и Хърсово — с. 201—210; *А. Кузев.* Обручица — Исакча — с. 211—216; *Е. Тодорова.* Вичи-

на, Килия и Ликостомо — с. 217—243; *В. Гюзелев.* Калиакра — с. 246—271; *А. Кузев.* Каварна и Карвуна — с. 272—285; *А. Кузев.* Кранеа и Кастрици — с. 286—292; *А. Кузев.* Варна — с. 293—310; *А. Кузев.* Галата — с. 311—315; *А. Кузев.* Козяк и Емона — с. 316—324; *В. Гюзелев.* Несебър — с. 325—355; *В. Гюзелев.* Анхиало — с. 356—382; *Б. Димитров.* Скафида — с. 383—387; *Б. Димитров.* Созопол — с. 388—407; *Б. Димитров.* Урдовиза — с. 408—411; *Б. Димитров.* Агатопол — с. 412—426; *Б. Димитров.* Малки пристанищни крепости — с. 427—438 [Вича, Пиргос-Порос, Таласакра, Ропотамо, Еля, Азине и Кастрицион].

Витлянов, Стоян. Нови керамични статуетки от Преслав. — Плиска, Мадара, Преслав, № 13, декември 1982, с. 5.

Въжарова, Живка. Двуобряден езически некропол край с. Бдинци, Толбухински окръг. — Изв. Нар. музей — Варна, 17, 1981, с. 77—109, 1 табл.

Гагова, Красимира. Селища в хинтерланда на южночерноморските градове през XII—XIV век. — В: Средновековна България и Черноморието Сб. докл. от науч. конф. Варна — 1980. Варна, 1982, 130—136.

По изворов материал и данни от археологически проучвания и наблюдения.

Гагова, Красимира Димитрова. Селищна и пътна система в Северна Тракия през XIII—XIV в. Автореферат на дис. . . „канд. на истор. н." С., 1982.

Гатев, Пею. Укрепителната система на Велики Преслав. — Плиска, Мадара, Преслав, № 13, декември 1982, с. 5.

Георгиев, Павел. Атриумът на Голямата базилика в Плиска. — МПК, 1982, № 3—4, с. 54—62.

Георгиев, Павел. За първоначалното седалище на Българската архиепископия. — В: Средновековна България и Черноморието. Сб. докл. от науч. конф. Варна — 1980. Варна, 1982, с 67—78.

Георгиев, Павел Петков. Ранносредновековни български бани VIII—X век. Автореферат на дис. . . „канд. на истор. н.". С., 1982. 22 с.

Георгиев, Павел. Средновековните бани. — Плиска, Мадара, Преслав, № 13, декември 1982, с. 6.

Гюзелев, Васил. Средновековна България в светлината на нови извори. С., Нар. просвета, 1981. 260 с.

Рец.: Божидар Димитров. Крупен принос в проучванията на XIV и XV век. — Плиска, Мадара, Преслав, № 13, декември 1982, с. 11.

Джамбов, Иван. Средновековната крепост край с. Анево, Пловдивско. (Предварително съобщение). — Векове, 1982, № 4, с. с. 59—63.

Джингов, Георги. Калиакра през старобългарската епоха VII—XI в. — Изв. Нар. музей — Варна, 17, 1981, с. 29—41.

Джурова, Аксиния. 1000 години българска ръкописна книга. Орнамент и миниатюра. С., Септември, 1981. 141 с., 317 репрод.

Дончева-Петкова, Людмила. Средновековно селище при с. Одърци, Толбухински окръг.— Изв. Нар. музей — Варна, 17, 1981, с. 19—28.

История на България. Т. 2. Първа българска държава. С., БАН, 1981. 505 с. с ил.

Рец.: Bistra Nikolova. — Etud. balk., 1982, N 2, p. 122—126.

История и культура Болгарии. К 1300-летию образования болгарского государства. Отв. ред. А. А. Улунян. М., Наука, 1981.

Rez.: Stefan Dojnov. — Bulg. histor. rev., 1982, N 3, p. 102—103.

Йончев, Васил и Олга Йончева. Древен и съвременен български шрифт. С., Бълг. художник, 1982. 420 с. с ил.

Квинто, Лидия. Ловът и риболовът в средновековно Търново. — Лов и риболов, 1982, № 1, с. 32—34.

Коларов, Михаил. Българското ктиторство през вековете. — Родолюбие, 1982, № 1, с. 17—21.

Археологически и исторически данни.

Коледаров, Петър. Историко-географското развитие и картографското представяне на средновековната българска държава. — Пробл. геогр., 1982, № 4, с. 53—63.

Коледаров, Петр. О местонахождении средневекового города Девол и пределах одноименной области (II часть). О местонахождении города. — Старобългаристика, 1982, № 2, с. 75—90.

Продължава от кн. 1, 1982 г.

Коцо, Димче и Петар Мильковик-Пепек. Резултатите од археолошките ископувања во 1973 г во црквата „Св. 15 Тивеополски маченици" — Струмица. — Изданија. Археолошки музеј на Македонија, 8—9, 1978, с. 93—97.

По аналогии с рисуваната керамика от манастира в „Тузлалъка" и други паметници от Първото българско царство датира фреските в края на IX — началото на X в.

Мавродинова, Лиляна. Новооткрити стенописи в скита „Св. Никола" („Глигора") при Карлуково. — Изкуство, 1982, № 8, с. 32—40.

Мавродинова, Лиляна. Художествените школи в средновековно Търново. — Читалище, 1982, № 1, с. 12—14.

Мильковик-Пепек, Петар. Една непроучена црква во с. Велмеј во Охридскиот крај. — Изданија. Археолошки музеј на Македонија, 8—9, 1978, с. 105—130.

Църквата „Св. Никола" с фрески от втората половина на XIII в.

Михайлова, Тонка. Глинени светилници от Велики Преслав.— Плиска, Мадара, Преслав, № 13, декември 1982, с. 6.

Младенов, Момчил. Кръвни исторически връзки, единна духовна култура. — Отечество, 1983, № 1, с. 14—15.

Разкопките на Маяцкото градище в СССР.

Овчаров, Димитър. Български средновековни рисунки-графити. С., Септември, 1982. 368 с. с ил.

Рец.: Станислав Станилов. Успех на средновековната археология. — Плиска, Мадара, Преслав, № 13, декември 1982, с. 11.

Овчаров, Димитър. Византийски и български крепости V—X век. (Изследване). С., БАН, 1982. 172 с. с ил.

Овчаров, Николай. Колекция средновековни кръстове в църквата на село Радибош. — Векове, 1982, № 5, с. 68—71.

Овчаров, Николай. Новооткрит накит от Велики Преслав. — МПК, 1982, № 3—4, с. 52—53.

Овчаров, Николай. По долината на р. Искър от София до Самоков. С., Медицина и физкултура, 1981.

Селища, крепости и манастири от епохата на българското средновековие.

Орачев, Атанас. Морското бойно майсторство на славяни и прабългари (края на VI — началото на IX век). — Старобългаристика, 1982, № 2, с. 101—109.

Петрова, Марта. Средновековна надвратна кула на Провадийската крепост. — Изв. Нар. музей—Варна, 17, 1981, с. 110—112.

Петрова, Павлина. „Феодален замък" край Шумен. — Плиска, Мадара, Преслав, № 13, декември 1982, с. 3.

В м. Струмба северно от града.

Плетнева, С. А. Кочевники Средневековья. Поиски исторических закономерностей. М., Наука, 1982. 187 с., 1 л. илл.

Разселването на прабългарите и Дунавска България на Аспарух.

Плетнева, С. А. и В. С. Титов. Совместные болгаро-советско-унгарские исследования. — Вестник АН СССР, 1982, № 9.

Резултати от археологическото проучване на Маяцкото градище.

Попов, Атанас. Епитети и определения към името на средновековната столица Търновград. — Год. музеите Сев. България, 2, 1981, с. 281—298.

По писмени извори.

Попов, Атанас. Странджанско-Сакарският район през Средновековието. — Военноистор. сб., 1982, № 6, с. 94—109.

Попов, Кирил Г. Извори далечни: Исторически, културни и орнаментални паралели в развитието на българското и дагестанското народно изкуство. [Моногр.]. С предг. от Емил Георгиев. С., НС ОФ, 1982. 51 с. с к. (Дружба от векове и за векове).

Рашев, Рашо. Старобългарски валове по Черноморието. [Историко-археологически очерк с маршрути]. С., Медицина и физкултура, 1982. 52 с. (Малка туристическа библиотека).

Рашев, Рашо. Ускорено развитие на старобългарската култура. — Плиска, Мадара, Преслав, № 13, 1982, с. 2.

Седов, В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. М., Наука, 1982. 328 с. с ил., 4 л. ил. (Археология СССР, 2).

Славянските култури от Югоизточна Европа и българските земи — жилища и керамика.

Сефтерски, Райко. Заселване на прабългари в Родопите и Одринска Тракия през VII век. — Родопи, 1982, № 1, с. 11—13.

Смирнова, Г. К. К 1300-летию образования Болгарского государства. Фракийская культура и формирование болгарской народности. — Новости ЮНЕСКО (Париж), 1981, № 4, с. 9—13.

Сотиров, Георги. Езически соларни представи и вярвания у българите през ранното средновековие. — Векове, 1982, № 4, с. 13—22.

Стингъл, Милослав. Инките. Поклонници на звездите. [Моногр.] Прев. от чешки Маргарита Цанова. С., Наука и изкуство, 1982. 252 с. с ил., 8 цв. ил.

Стоянова-Серафимова, Димка. Градището Самуилова крепост край с. Ключ. — Плиска, Мадара, Преслав, № 13, декември 1982, с. 12.

Тодорова, Елисавета. Втори международен симпозиум „България и Черно море през Средновековието". — Сп БАН, 1982, № 5, с. 90—91.

Тотев, Тотю. Отново за Готландския паралел на Сивиновата чаша от Преслав. — Год. музеите Сев. България, 2, 1981, с. 220—222.

Тотев, Тотю. Преславското златно съкровище. С., Септември, 1982. 103 с. с цв. ил.

Тотев, Тотю. Ярка проява на преславското приложно изкуство. — Плиска, Мадара, Преслав, № 13, декември 1982, с. 7.

Резбата върху кост.

Тъпкова-Заимова, Василка. Долни Дунав — гранична зона на Византийския Запад. Към историята на северните и североизточните български земи в края на X—XII в. С., БАН, 1976.

Рец.: М. В. Биков. Из истории Нижнего Подунавья в X—XII вв. — Сов. славяноведение, 1979, № 1, с. 104—105; C. Asdraha. — Byzantinoslavica, 39, 1978, N 1, p. 53—57; J.-P. Arignon. — Cahiers de civilisation médiévale, 33, 1980, p. 72—73.

Якобсон, А. Л. О периодизации раннесредневековой архитектуры Болгарии (V—VI вв.). — Краткие сообщ. АН СССР, 172, 1982, с. 47—54.

Angelov, Dimităr. Die Entstehung des bulgarischen Volkes. Berlin, Akademie-Verlag, 1980. 153 p. ill, 3 k.

Rez.: Helga Köpstein. — Klio, 64, 1982, N 1, p. 303—307.

Asdracha, Catherine. Les Rhodopes au XIVe siècle. Administration et prosopographie ecclésiastique. — Byz.-Neugriech. Jahrbücher, 23, 1979, p. 1—64.

Rez.: Elisaveta Todorova. — Etud. balk., 1982 N 2, p. 119—121.

Baraschi, Silvia. Despre ceramica uzuală din veacul al XIII-lea de la Pacuiul lui Soare. — SCIV, 1982, N 2, p. 222—228.

Beševliev. V. Die Protobulgarische Periode der bulgarischen Geschichte. Amsterdam, 1981. 546 p.

Diaconu, P. La Dobroudja et Byzance à l'époque de la génèse du peuple roumain VIIe—Xe siècles.—Pontica, 14,1981, p.217—220.

Diaconu, P. Istoria Dobrogei in unele lusrări străine recente (5). — Revista de istorie, 34, 1981, N 9, p. 1747—1753.

За статията на Ал. Кузев „Стратегическата роля на крепостите по Долния Дунав през IX—XII в." (ИНМ Варна, 15, 1979, с. 25—41).

Ditten, Hans. Zum Verhältnis zwischen Protobulgaren und Slawen von Ende des 7. bis Anfang des 9. Jahrhunderts. — In: Besonderheiten der byzantinischen Feudalentwicklung. Eine Sammlung von Beiträgen zu den Frühen Jahrhunderten. Berlin, 1983, p. 85—95 (Berliner-byzantinische Arbeiten, 50).

Georgiev, Pavel. Au sujet de la localisation de la forteresse de Mundraga. — Bulg. histor. rev., 1982, N 3, p. 62—69.

Grabar, A. L'art du moyen age en Occident. Influences byzantines et orientales. London, 1980. 352 p.

Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigung und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau. Bd. 1: Ergebnisse der Ausgrabungen 1966—1973. Verfast von einem Autorenkollektiv. Berlin, Akademie-Verlag, 1979.

Rez.: Alexandru Barnea. — Dacia, 1982, N 26, p. 186—188.

Icons from Bulgaria from the 9th to the 19th centuries. Introd. essay K. Paskaleva-Kabadieva. Edinburg, Scottish Arts Council Gallery, 1978. 42 p. ill.

Каталог на изложбата в Единбург през 1978 г.

Margaritov, M. Das Rilakloster in Bulgarien. Der Versuch einer historischen und stilistischen Einordnung. Inaug. Diss. Kaiserlautern, 1979. 242 p.

Mikulčič, I. et N. Nikuliska. Die frühbyzantinische Stadt „Markovi kuli" en Vodno bei Skopje (VI—XI—XIII b.). — Maced. Acta Archaeol., 4, 1978, p. 137—150.

Panayotova-Piguet, D. Les peintures de Bačkovo, œuvre d'Ivan le Géorgien. — Bedi Kartlisa, 39, 1981, p. 182—215.

Rašev, Rašo. L'Onglos — témoignages écrits et faits archéologiques. — Bulg. histor. rev., 1982, N 1, p. 68—79.

Schwartz, Ellen C. Medieval Ceramic Decoration in Bulgaria.— Byzantinoslavica, 1982, N 43, p. 45—50.

Spinei, Victor et Paul Sadurschi. Două encolpioane bizantine descoperite in Moldova şi citeva observaţii pe marginea lor. — SCIV, 1982, N 2, p. 182—190.

Паралели в находки от българските земи.

Stančeva, M. Bulgarie. Trois capitales anciennes: Pliska, Preslav, Tirnovo. Paris, 1981. 87 p. ill.

Studien zum 8. und 9. Jahrhundert in Byzanz. Berlin, Akademie-Verlag, 1983. 191 p. (Berliner byzantinische Arbeiten, 51).

Историческите процеси в българските земи на много места.

Todorova, Elisaveta. „Bulgaria Pontica Medii Aevi", II. — Etud. balk., 1982, N 3, p. 146—148.

Vaklinov, Stanco. Certains problèmes d'archéologie et de l'art au Moyen âge en Bulgarie. Corapports. — In: II congrès internat. des Etudes du Sud-Est Européen, Athènes 7—15 Mai 1970. Athènes, 1970, p. 1—23.

Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert. Bericht des Symp. der Kommiss. für Frühmittelalterforschung, 24.—27. Okt. 1978, Stift Zwettl, Niederösterr. Wien, Verl. der OAW, 1980. 305 p. ill. (Denkschriften d. OAW. Philos.-histor. Klasse. Bd. 145. Veröff. der Komm. für Frühmittelalterforschung, Bd. 4).

Z prac archeologów polskich (Odercy, okreg Tolbuchin) w Bułgarii. — Nauka Polska, 20, 1972, N 6, p. 125; 22, 1974, p. 210—211.

Нумизматика

Алексеев, В. П. Семантика аверсиого типа серебряных истрийских монет V—IV вв. до н. э. — В: Нумизматика античного Причерноморья. Киев, 1982, с. 107—114.

Божкова, Бистра. Паметници от Сердика, изобразени върху сердикийските монети. — Нумизматика, 1982, № 3, с. 19—24.

Бонев, Мильо. Монетният двор. — София, 1983, № 2, с. 18.

Монетосеченето в Българския монетен двор от създаването му през 1952 г. до днес.

Бъчваров, Илия и Димитър Балабанов. Съкровище от византийски билонови скифати в района на Самоков. — Нумизматика, 1982, № 4, с. 25—36.

Георгиева, Доротея. Църковни възрожденски печати от Шуменско. — Год. музеите Сев. България, 2, 1981, с. 248—255.

Голенко, К. В. Новая монета царя Спартока. — В: Нумизматика античного Причерноморья. Киев, 1982, с. 50—55.

Дерменджиев, Христо П. Благороднически титли и гербове на Петър Парчевич във връзка с дейността му при Виенския кралски двор. — Векове, 1982, № 5, с. 118—124.

Дерменджиев, Христо. Изкуството и неговото отражение в монетосеченето от античността до наши дни. — Нумизматика, 1982, № 3, с. 31—44.

Диамант, Э. И. Две серебряные монеты фракийских царей, найденные в Тире. — В: Нумизматика античного Причерноморья. Киев, 1982, с. 114—117.

Димитров, Божидар. Уникална находка край Рила [златен пръстен-печат]. — Струма, 1982, 1, с. 166—170.

Драганов, Димитър. Към иконографията на бронзовите монети на Кабиле от т. нар. „статуарен" тип. — Нумизматика, 1982, № 4, с. 9—11.

Йорданов, Иван. Доктор Васил Хараланов на 75 години. — Нумизматика, 1982, № 3, с. 3—4.

Йорданов, Иван. Колекцията на д-р В. Хараланов — народно достояние. — Плиска, Мадара, Преслав, №13, декември 1982, с.7.

Йорданов, Иван. Още веднъж за монетите на Теодор-Петър. — Нумизматика, 1982, № 4, с. 17—25.

Колев, Йордан. Фалшификатори на монети. — Общество и право, 1982, № 4, с. 33—35.

Мишев, Лазар. Български банкноти 1885—1974 г. (Каталог). С., Реклама, 1982. 136 с. с ил.

Прокопов, Иля. Ауреус-фуре на император Проб. — Нумизматика, 1982, № 3, с. 26—28.

Рошковска, Анна А. Български възрожденски печати. (Изследване). С., Септември, 1982.

Рошковска, Анна. За какво говорят възрожденските печати? — Атеист. трибуна, 1982, № 3, с. 45—52.

Станков, Митко. Два новооткрити моливдовули на цар Симеон Велики (893—927). — Плиска, Мадара, Преслав, № 13, декември 1982, с. 4.

Станков, Митко. Нов моливдовул на цар Симеон (893—927). — Нумизматика, 1982, № 4, с. 12—14.

Стефанова, Анастасия. Медалион от Филипопол с изображение на здравеносни божества. — Нумизматика, 1982, № 3, с. 13—18.

Тотев, Константин. Новооткрит печат на севаст Георги Глава от Царевец. — Нумизматика, 1982, № 4, с. 15—16.

Хараланов, Васил. Везни за измерване на монети. — Нумизматика, 1982, № 3, с. 28—30.

Хараланов, Васил. Шуменските църковни монети. — Плиска, Мадара, Преслав, № 13, декември 1982, с. 7.

Харитонов, Христо. Символи и образи. Нумизматичен летопис за българо-съветската дружба. — Бълг.-съв. дружба, 1982, № 3, с. 16—17.

Шьонерт-Гайс, Едит. Монетосеченето на Маронея. — Нумизматика, 1982, № 4, с. 3—8.

Юрукова, Йорданка. Митът за Орфей в монетосеченето на тракийските градове. — Нумизматика, 1982, № 3, с. 5—12.

Янев, Янчо. Медалион на Септимий Север от Акрасус, Лидия, намерен в България. — Нумизматика, 1982, № 3, с. 24—26.

Custurea, Gabriel. Date noi cu privire la incetarea locuirii in aşezarea de la Pacuiul lui Soare. — SCIV, 1982, N 2, p. 238—239.

Custurea, G. et N. S. Andronescu. Unele consideraţii asupra circulaţiei monetare in Dobrogea in perioada 969—1092. — Pontica, 14, 1981, p. 221—236.

Dimitrov, Kamen. Circulation des monnaies macédoniennes et monnaies des Diadoques à Seuthopolis pendant la Haute Epoque hellénistique. — In: Proceedings of the 9. Internat. Congress of Numismatics, Berne 1979. Louvain-la-Neuve, 1982, p. 227—231.

Fitz, J. Der Geldumlauf der römischen Provinzen in Donaugebiet. Mitte des 3. Jahrhunderts. Teil 1—2. Budapest etc., Akademiai kiado, 1978. 945p., XXXII p. Rez.: K. Biró-Sey. — Alba Regia, 18, 1980, p. 344.

Laurent, V. Le Corpus des sceaux de l'Empire Byzantin. T. 2: L'administration centrale. Paris, Edition du CNRS, 1981. XX, 743 p., 24 ill.

Византийски печати от българските земи.

Metcalf, D. M. Coinage and coin finds associated with a military presence in the medieval Balkans. — In: Frappe et ateliers monétaires dans l'antiquité et moyen âge. Beograd, 1976, 89—97.

Mikolajczyk, Andrzej. Materialy do inwentaruzacji znalezisk monet poskich na Balkanach i w Azji Mniejszej. — Wiadomosci numizm., 1982, N 1—2, p. 18—32, 1 k.

Ocheşeanu, Radu. Citeva monede bizantine din secolele VII—XI e. n. descoperite in Dobrogea. — Pontica, 14, 1981, p. 308—314.

Rossi, Lino. Expeditio Augusti Traiani nella Moesia Inferiore in riepilogo storico-archeologico in chiave numismatica. — Quaderni Ticinesi di Numismatica e amtichità classiche, 4, 1975, p. 215—230

Youroukova, Jordanka. L'activité de l'atelier d'orfèvre à Niš au IVe s. à la lumière d'une nouvelle trouvaille en Bulgarie. — In: Frappe et ateliers monétaires dans l'antiquité et moyen age. Beograd, 1976, 73—78.

Youroukova, J. Les invasions macédoniennes en Thrace et les

trouvailles monétaires. — In: Proceedings of the 9. Internat. Congress of Numismatics, Berne 1979. Louvain-la Neuve, 1982, 215—225, Abb., Taf.

Епиграфика

Байрамова, Мая. Старобългарските надписи от епохата на Първата българска държава. — Ез. и лит., 1982, № 1, с. 60—67.

Бартикян, Р. О протоболгарских надписях ханов Крума (803—814) и Омуртага (814—831) и некоторых вопросах организации ранне-болгарского государства. — Вестник обществ. наук АрмССР, 1981, № 4, с. 67—77.

Добрев, Иван. Към тълкуването на ктиторския надпис вБоянската църква. — Год. СУ Фак. слав. фил., 71, 1982, № 1, с. 127—166.

Константинова, Величка. Ананиев ли е надписът от Ескус? — Плиска, Мадара, Преслав, № 13, декември 1982, с. 6.

Маргос, Ара. За надписите, свързани с цар Георги Тертер I, при село Иваново, Русенско. — Старобългаристика, 1982, № 4, с. 44—50.

Маргос, Ара. Средновековни надписи в скални манастири по река Бели Лом. — Плиска, Мадара, Преслав, № 13, декември 1982, с. 5.

Маргос, Ара. Средновековни скални манастири по Провадийското дефиле. — Изв. Нар. музей. — Варна, 17, 1981, с. 112—118.

Михайлов, Стамен. Ново тълкуване на надписа върху златния пръстен от Езерово. — МПК, 1982, № 3—4, с. 50—51.

Овчаров, Димитър. Прабългарски или български надписи?— Плиска, Мадара, Преслав, № 13, декември 1982, с. 11.

За правилната употреба на термините.

Смядовски, Стефан. За символичните знаци и абецедара върху плоча от Софийския археологически музей. — Бълг. ез., 1982, № 1, с. 54—57.

Шанидзе, Акакий. Новооткрытые надписи в Болгарии. — Изв. АН ГССР. Серия яз. и лит. (Тбилиси), 1978, № 3, с. 93—94.

L'Année épigraphique 1979. Paris, Presses Univers. de France, 1982. 280 p.

Надписи от Тракия и Мизия на с. 152—166.

Beševliev, V. Untersuchungen über die Personennamen bei den Thrakern. Amsterdam, 1970. 144 p. Rez.: J. Fitz. — Alba Regia, 13, 1972, p. 292.

Gerov, B. Eine militärische Grabinschrift aus der Nordostgrenze Makedoniens. — In: Ancient Macedonien Studies in honor of Charles F. Elson. Thessaloniki, 1981, p. 157—160.

Kolendo, Jerzy. Le rôle du primus pilus dans la vie religieuse de la région. En rapport avec quelques inscriptions des principia de Novae. — Archeologia (Warszawa), 1980, N 31, p. 49—60.

Mihailov, G. Deux inscriptions de la province romaine de Macédoine. — In: Ancient Macedonian Studies in honor of Charles F. Elson.Thessaloniki,1981, p. 259—263.

Mrozewicz, Leszek. Origo felicissimorum temporum a Novae. — Archeologia (Warszawa), 1980, N 31, p. 101—112.

Надпис от раннохристиянска базилика в Нове.

Petolescu, Constantin C. Notes prosopographiques (Ière série). T. Flavius Priscus C. Gallonius Fronto Q. Marcius Turbo. — Dacia, 1982, N 26, p. 167—170.

Идентифицира споменатото римско длъжностно лице, известно от надпис в Цезарея (Мавритания) като прокуратор в провинция Сирия Палестина, а по-късно легат в Долна Дакия, с управителя на Тракия в 154—155 г.

Simeonov, Boris. Die protobulgarische Inschrift aus Preslav. — Старобългаристика, 1982, № 4, с. 69—77.

Zahariade, Mihai, Crişan Museteanu et Costel Chiriac. Noi descoperiri epigrafice pe limesul Dunarii de Jos. — Pontica, 14, 1981, p. 255—261.

Музейно дело и консервация

Джонова, Димитрина. Оригиналът при регистрацията на археологическите паметници. — В: Оригиналът в паметника на културата. Докл. от III науч. конф., София, 1977 г. С., 1979, с. 143—147.

Дремсизова-Нелчинова, Цветана. Задачата на археолога за установяване и запазване оригиналния вид на паметника. — В: Оригиналът в паметника на културата. Докл. от III науч. конф., София 1977 г. С., 1979, с. 138—142.

Иванов, Венелин. Паметниците и новото строителство в Шумен.— Плиска, Мадара, Преслав, № 13, декември 1982, с. 8.

Николов, Димитър. Старозагорският окръжен музей на 75 години. — Изв. музеите Югоизт. България, 5, 1982, с. 207—212.

Ножарова-Гужгулова, Теона и Георги Гужгулов. Черепишкият манастир — проблеми на реставрацията. — МПК, 1982, № 2, с. 21—27.

Опазването на паметниците [на изкуството] — първостепенна патриотична задача. — Защита на природата, 1982, № 2, с. 9—12.

Среща-разговор със специалисти в редакцията на списанието.

Павлова, Тинка. Културно-историческото наследство във Врачански окръг. Състояние и перспективи. — МПК, 1982, № 2, с. 6—12.

Попов, Виктор. Допир със Средновековието и урок по патриотизъм. — Плиска, Мадара, Преслав, № 13, декември 1982,

Проблеми на експонирането на средновековни историко-археологически резервати.

Станчева, Магдалина. Археологические памятники в современных городах Болгарии. Очерк. Прев. от бълг.А. Федотов, Л. Христова. С., София-Пресс, 1982. 59 с., 12 л. ил.

Станчева, Магдалина. По някои проблеми на археологическия паметник в градска среда. — В: Оригиналът в паметника на културата. Докл. от III науч. конф., София 1977 г. С., 1979, 148—152.

Султов, Богдан. Музеен резерват край Павликени. — Год. музеите Сев. България, 2, 1981, с. 303.

Теофилов, Теофил. Третирането на оригинала при консервацията и експонирането на средновековните църкви от XII—XIV в. В: Оригиналът в паметника на културата. Докл. от III науч. конф., София 1977 г., С., 1979, 153—155.

Тодоров, Валентин, Марина Кънчева и Райна Петкова. Върху техниката на живописта на скалните черкви край село Иваново.— МПК, 1982, № 2, с. 45—48.

Харбова, Маргарита. Централните ядра на някои градове в процеса на историческото им развитие. — Архитектура, 1982, № 8, с. 10—15.

Адаптацията на архитектурното културно наследство.

Bogaers, J. Thrakische hulptroepen in Germania Inferior. — OM Leiden, 1 v., 1974, p. 198—220, pls. XXV—XXVII, 4 fgs.

Военна диплома от България, споменаваща като спомагателни войски в Долна Германия I, II, III и VI тракийска кохорта.

СТ. ПЕТРОВА

СЪДЪРЖАНИЕ

Стефан Чохаджиев — Археологически данни за календар в началото на каменномедната епоха 1
Иван Панайотов — За формирането на ранно-бронзовите култури в българските земи . . 7
Красимира Вачева — Opus quadratum в българските земи (V в. пр. н. е.—IV в. на н. е.) . 15
Тотко Стоянов — Оброчните релефи на Артемида(Диана)-ездачка от Мизия и Тракия през римската епоха 31
Румен Иванов — Principales в канцеларииите и щабовете на Горна и Долна Мизия (в дн. Северна България) през Принципата . . 45
Рашо Рашев — Конникът в старобългарското изкуство 60

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Даниела Агре — Към въпроса за произхода на сребърната амфора от Кукова могила . . . 72
В. Герасимова-Томова — Фрагменти от военни дипломи от Тракия и Долна Мизия 79
Петър Вълев — Слънчевият часовник от Дуросторум 84
Велизар Велков — Възпоменателен надпис за император Анастасий (491—518) от Рациария 92
Стоян Витлянов — За стопанския облик на манастира при Голямата базилика в Плиска 95
Станислав Станилов — Бронзово огниво от с. Якимово, Михайловградски окръг . . . 103
Виолета Нешева — Мраморен релеф на двуглав орел от Мелник 109

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Иван Гацов — В. Н. Станко. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. Киев, Наукова думка, 1982. 176 с. 120
Александър Г. Бонев — Х. Тодорова, В. Василев, З. Янушевич, М. Ковачева, П. Вълев. Овчарово. С., 1983. 127 с. (=Разкопки и проучвания, VIII) 121
Живко Аладжов — Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. М., 1981. 301 с., 104 обр., 8 цв. ил. 124
Радослав Василев — В. В. Седов. Восточные славяне в VI—XIII вв. М., 1982. 326 с., 78 табл., 38 к. 126
Веселин Бешевлиев — Д. Д. Васильев. Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. Л., 1983. 127 с. 130
Станислав Станилов — Zdeněk Váňa. Die Welt der alten Slawen. Praha, Artia, 1983. 239 p., 299 ill. 131
С. Попова-Милева — Каяма Йо:хей. Бургария рекиши-но таби. То:кьо, Шинчьо:ша (Йохей Каяма. Пътешествие в българската история. Токио, Шинчьошя), 1981. 252 с. с ил. 133

ПРЕГЛЕД

Ал. Димитрова-Милчева — VIII международен симпозиум по античен бронз в Стара Загора 135

КНИГОПИС 137

TABLE DES MATIERES

Stefan Čohadžiev — Données archéologiques de calendrier du début de l'Enéolithique . . 7
Ivan Panajotov — Sur la formation des cultures de l'Age du bronze ancien dans les terres bulgares 14
Krasimira Vačeva — Opus quadratum dans les terres bulgares (Ve s. av. n. è.—IVe s. de n. è.) 30
Totko Stojanov — Les reliefs votifs d'Artémis(Diane)-cavalière de Mésie et de Thrace pendant l'époque romaine 44
Rumen Ivanov — Principales dans les chancelleries et les états-majors de la Mésie Supérieure et Inférieure (en Bulgarie du Nord actuelle) pendant le Principat 59
Rašo Rašev — Le cavalier dans l'art paléobulgare 71

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Daniela Agre — Sur la question de l'origine de l'amphore en argent de Kukova mogila . . . 79
V. Gerasimova-Tomova — Fragments de diplômes militaires de la Thrace et de la Mésie Inférieure 84
Petăr Vălev — Le cadran solaire de Durostorum 91
Velizar Velkov — Inscription consacrée à l'empereur Anastase (491-518) de Ratiaria . . . 94
Stojan Vitljanov — De l'aspect économique du monastère près de la Grande basilique à Pliska 103
Stanislav Stanilov — Briquet de bronze du village Jakimovo, département de Mihajlovgrad 109
Violeta Neševa — Relief en marbre d'un aigle bicéphale de Melnik 119

CRITIQUE ET OUVRAGES RECENSES

Ivan Gacov — В. Н. Станко. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. Киев, Наукова думка, 1982. 176 с. . 120
Aleksandăr G. Bonev—Х. Тодорова, В. Василев, З. Янушевич, М. Ковачева, П. Вълев. Овчарово. С., 1983. 127 с. (=Разкопки и проучвания, VIII) . 121
Živko Aladžov — Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. М., 1981. 301 с., 104 обр., 8 цв. ил. 124
Radoslav Vasilev — В. В. Седов. Восточные славяне в VI—XIII вв. М., 1982. 326 с., 78 табл., 38 к. 126
Veselin Beševliev — Д. Д. Васильев. Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея. Л., 1983. 127 с. 130
Stanislav Stanilov — Zdeněk Váňa. Die Welt der alten Slawen. Praha, Artia, 1983. 239 p., 299 ill. 131
S. Popova-Mileva — Каяма Йо:хей. Бургария рекиши-но таби. То:кьо, Шинчьо:ша (Йохей Каяма. Пътешествие в българската история. Токио, Шинчьошя), 1981. 252 с. с ил. 133

REVUE

Al. Dimitrova-Milčeva — VIII symposium international sur le bronze antique à Stara Zagora 135

BIBLIOGRAPHIE 137

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Акад. ДИМИТЪР АНГЕЛОВ (главен редактор), проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ (зам.-гл. редактор), ст. н. с. АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА (секретар), доц. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст. н. с. РУМЕН КАТИНЧАРОВ, ст. н. с. ИВАН МАРАЗОВ, ст. н. с. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ, проф. ПЕТЪР ПЕТРОВ, ст. н. с. I ст. ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст. н. с. МАРИЯ ЧИЧИКОВА, ст. н. с. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, 1000 София, бул. „Стамболийски“ 2. Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, 1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев“. Тел. 71-31

Технически редактор Д. Костова — Коректор И. Коева

Дадена за набор на 30. X. 1984 г. Подписана за печат на 25. III. 1985 г. Печатни коли 18,25 Издателски коли 17,03
Формат на хартията 60×84/8 Изд. индекс 9970 Тираж 1580 Поръчка 72 Цена 3,60 лв. Годишен абонамент 7,20 лв.

Печатница на Издателството на Българската академия на науките